

МЕГАТРЕНД УНИВЕРЗИТЕТ
Факултет за културу и медије
Београд

Драган М. Јаковљевић

Српске културне и просветне установе у Мађарској
у 19. веку као носиоци културолошког
препорода српског народа

Завршни рад на студијама трећег степена
Докторска дисертација

Београд, 2015.

Ментор **Проф. др Драган Никодијевић,**
Факултет за културу и медије, Београд

Чланови комисије:

1. **Проф. др Драган Никодијевић**
2. **Проф. др Петар Зеџ**
3. **Проф. др Миомир Петровић**

Датум одбране докторске дисертације:

Датум промоције докторске дисертације:

Област доктората: **културолошке науке**

Српске културне и просветне установе у Мађарској у 19. веку као носиоци културолошког препорода српског народа

Апстракт: Током XIX века Будим и Пешта су били средиште и простор на коме су српска култура и уметност доживљавали процват. У каквим условима и са којим циљевима су настајале установе култура Срба у тадашњој Угарској, данашњој Мађарској? Како су функционисале? Колико се њихова активност рефлектовала на остали део српског корпуса

Истраживањем су обухваћени Пештански универзитет; ћирилична штампарија Стефана Новаковића; прве позоришне представе на српском језику и кристалисање модерног српског театра - допринос који су том процесу дали Јоаким Вујић, његове претече и следбеници; делатност Вука Карацића на реформи српског језика и правописа; рад издвача Саве Мркаља, као претече Вуковог покрета; оснивање првих школа и библиотека код Срба; оснивање и рад Матице српске, као првог ученог друштва; покретање часописа *Летопис МС*; утемељење Текелијанума и просветитељских кружока у његовом саставу; издавање значајних српских листова у Пешти, пренетих касније у Нови Сад.

О поменутиим активностима и чињеницама постоје могобројна сазнања, али су она углавном интерпретирана засебно - не у узајамној повезаности, као део јединствених настојања која су довела до духовног преображаја на свим просторима где живи српски народ. С тога је циљ овог истраживања, преиспитивање и ревалоризација значаја, који су културне и просветне установе Срба у Угарској имале, на друштвене процесе и промене које су касније уследиле на свим српским просторима. Потврђена је „она златна клица“ уметности и националне самосвести, која се приметна као темељ једне нове, тек надлазеће културе свеколиког српства.

Кључне речи: Срби у Угарској, XIX век, културни препород, подстицај активностима у Србији.

Serbian cultural and educational institutions in Hungary in the 19th century as the bearers of cultural Serbian people

Abstract: During the nineteenth century, Buda and Pest were the center of the space in which the Serbian culture and art are flourishing. In what circumstances and for what purposes were created institution culture of Serbs in the then Hungary, today's Hungary? How did they work out? As far as their activity is reflected in the rest of the Serbian Corps?

The survey covers the Pest University; Cyrillic printing Stefan Novakovic; The first theater performances in Serbian language and crystallization of the modern Serbian theater - the contribution that the process gave Joakim Vujic, its predecessors and successors; activity Vuk Karadzic reform of the Serbian language and spelling; Work publishers Save Mrkalja as precursors Vuk movement; the establishment of the first school and library of the Serbs; the establishment and operation of Matica Serbian, as the first learned society; Launch the journal Annals of MS; establishment Tekelianum and Enlightenment circles in its composition; issuing significant Serbian sheets in Pest, conveyed later in Novi Sad.

About aforementioned activities and facts are mogobrojna knowledge, but they are generally interpreted separately - not in interconnectivity, as part of the unified efforts which led to a spiritual transformation in all areas where the Serbian people live. Therefore the aim of this research, review and reevaluation of significance, cultural and educational institutions Serbs in Hungary have on social processes and changes which were later followed in all Serbian areas. Confirmed that "the golden germ" of art and national self-consciousness, which is misplaced as the foundation of a new, cross upcoming culture of all Serbs.

Key words: Serbs in Hungary, the nineteenth century, a cultural renaissance, incentive activities in Serbia.

Апстракт	3
Abstract	4
САДРЖАЈ	5
УВОД	9
Посебна напомена о наслову	12

Први део
МЕТОДОЛОШКО-ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1.1. Одређење и опис проблема истраживања	14
1.2. Дефинисање предмета истраживања	14
1.3. Одређивање циљева истраживања	15
1.4. Постављање хипотеза	15
1.4.1. Генерална хипотеза истраживања	16
1.4.2. Посебне хипотезе истраживања	16
1.4.2.1 Помоћна хипотеза Х-1	16
1.4.2.2 Помоћна хипотеза Х-2	16
1.4.2.3 Помоћна хипотеза Х-3	17
1.4.2.4 Помоћна хипотеза Х-4	17
1.5. Избор метода, одређивање начина прикупљања података и њихове обраде	17
1.6. Научно-стручна и друштвена оправданост истраживања	18

Други део
ИСТОРИЈСКИ ДАТУМИ

2.1. Хронологија значајних датума као историјски оквир	19
--	----

Трећи део
БУДИМ И ПЕШТА СА ОКОЛИНОМ КАО ЗНАЧАЈНЕ НАСЕОБИНЕ СРБА

3.1. Срби у Панонској низији	22
3.2. Велика сеоба Срба	24

3.3. Досељавање на обале Дунава у Будим, Пешту и околину.....	25
3.3.1. Будимска епархија	26
3.3.2. Карловачка митрополија	27
3.4. Сентандреја као чувар идентитета Срба	27
3.4.1. Племићка породица Авакумовић	29

Четврти део
ОСНИВАЊЕ И РАД СРПСКИХ ШКОЛА У УГАРСКОЈ У XIX ВЕКУ

4.1. О школству уопште	31
4.2. Основне школе	33
4.3. Српска учитељска школа у Сентандреји	40
4.4. Пештански универзитет - језгро српске интелигенције	45

Пети део
СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ У УГАРСКОЈ ТОКОМ XIX ВЕКА

5.1. Митрополијска библиотека у Сремским Карловцима	48
5.2. Библиотека Епархије будимске	50
5.3. Школске библиотеке	51

Шести део
ЗАЧЕТНИЦИ МОДЕРНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
НА ТЛУ АУСТРИЈСКОГ ЦАРСТВА

6.1. Прва ћирилична штампарија Стефана Новаковића у Будиму	53
6.2. Песништво и сликарски рад Јована Пачића	56
6.3. Књижевни круг Михајла Витковића	57
6.4. Милован Видаковић	59
6.5. Саво Мркаљ и Лука Милованов - претече Вукових језичких реформи	60
6.6. Покрет за реформу српског језика и правописа Вука Ст. Карацића	64

Седми део
МАТИЦА СРПСКА КАО НАЈЗНАЧАЈНИЈА
УСТАНОВА КУЛТУРЕ СРПСКОГ НАРОДА

7.1. Покретање <i>Летописа</i>	71
7.2. Оснивање Матице српске.....	73

7.3. Етапе у функционисању Матице српске током деловања у Пешти	75
7.4. Најзначајнији Матичини добротвори и задужбинари	76
7.5. Историјске прилике (1848/49) које утичу на судбину српског народа у А-У.....	79
7.5.1. Оружани сукоби 1848/49	82
7.5.2. Мајска скупштина у Сремским Карловцима	84
7.6. Лист <i>Застава</i> о проблемима Матице српске	86
7.6.1 У средишту народног живота	87
7.6.2. Мења се књижевна политика	88
7.6.3. Поново црни облаци над Матицом	89
7.6.4. Утопљеност у провинцијске воде	90
7.6.5. Покушаји Станојевића и Савића	92
7.7. Узроци и последице Матичиног пресељења у Нови Сад	93

Осми део

**ТЕКЕЛИЈАНУМ - УСТАНОВА ЗА ШКОЛОВАЊЕ
СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ПЕШТИ**

8.1. Задужбина Саве Текелија као расадник српске интелигенције	98
8.1.1. Породица племенитих Текелија	98
8.2. Знаменити питомци Текелијанума и преглед њихове делатности током школовања у овој установи	105
8.3. Значај литерарних кружока Текелијанума у културном и друштвеном животу Срба	109
8.4. Песничка књига <i>Славјанка</i> почетак издавачке делатности Текелијанума	110
8.5. Ђачко друштво <i>Преодница</i>	112
8.5.1. Јован Јовановић Змај	116
8.5.2. Ђура Јакшић	120
8.5.3. Лаза Костић	123
8.5.4. Јован Стерија Поповић	128
8.5.5. Јаков Игњатовић	132

Девети део
ПРВЕ СРПСКЕ ПОЗОРИШНЕ ДРУЖИНЕ У УГАРСКОЈ

9.1. Позоришни живот	136
9.2. Значај <i>Крейтилице</i> , прве позоришне представе на српском језику за будућност српског театра	140
9.3. Јоаким Вујић, путујући позоришни директор без глумаца	141
9.4. Вујићево <i>Путешествије по Србији</i>	143

Десети део
СРПСКА ШТАМПА У АУСТРИЈСКОЈ МОНАРХИЈИ - ЈЕДАН ОД ЧУВАРА
НАЦИОНАЛНОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

10.1. Зачеци новинско-издавачке делатности на српском језику у Аустријском царству	146
10.2. Преглед развоја српске штампе од <i>Србских народних новина</i> до <i>Српских недељних новина</i>	149

Једанаести део
ПОТВРДА ХИПОТЕЗА

11.1. Генерална хипотеза истраживања	156
11.2. Помоћне хипотезе истраживања.....	159
11.2.1. Помоћна хипотеза Х-1	159
11.2.2. Помоћна хипотеза Х-2	160
11.2.3. Помоћна хипотеза Х-3	161
11.2.4. Помоћна хипотеза Х-4	163

Дванаести део
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

12.1. Ко не чува сећања за тога нема ни будућности	164
Литература	167

УВОД

Свако историографско истраживање јесте приношење зрна песка у кулу звану колективно памћење – било да је реч о догађајима, уметности, медијима или спорту. Чини се да такви процеси никада неће бити довршени, јер се често преиспитују, изнова вреднују. Чему то, када знамо да се у контексту реалног времена историја већ догодила? Међутим, човечанство непрестано и изнова покушава да из тога извуче нове закључке. Поновно сагледавање чињеница, из неког новог угла или са новим контекстом, а нарочито са новонасталим последицама – чини да армија истраживача проналази нове аргументе, нови доказ разложности својих преиспитивања.

Нису у питању само „апстрактни“ појмови попут духовног наслеђа, већ се то дешава и са природним наукама, резултатима који се чине материјално непроменљивим. Међутим, примери научних доказа попут Ајнштајнове математичке Теорије релативитета, или Теслине демонстрације управљања енергијом без жичаних проводника - данас у трећем миленијуму, добијају сасвим нове димензије, које тешко да су и творци могли да наслуте. У таквим случајевима, нова тумачења и поновна вредновања, свакако су добродошла.

Када је реч о културно-историјској прошлости Срба на територији између Дунава и Тисе, а северно од реке Саве, чини се да је све добро познато и записано – док се не нађемо, за дуже време ТАМО. Наиме, раније у Југославији, а данас у Србији, оформило се једно виђење из перспективе матичне земље, која „као и свака матица“, не постиже да се са довољно пажње, бави расејањем, садашњим и пређашњим.

Бити свој на своме, једна је ствар, али бити свој у страном окружењу, већа је мука и трпљење. Теже је истрајати. У окружењу других европских народа, политици агресивној и срачунатој, на њиховој земљи, требало је прихватити њихову културу а не одрећи се своје, светосавске.

Од два сна, која су вековима сневана међу Србима:

- да се врате на своја огњишта (Стара Србија, Косово),
- да се уједине са матицом Србијом, када се укажу прилике,

шта су могли да учине они за чијих се живота те прилике нису отварале?

Једино да пристану на нужну симбиозу:

- да истрајавају између политике великих сила, која стално изневерава интересе малих народа;
- да живе и стварају у својој специфичној култури која ипак уздиже и преображава.

"Малом и несрећном народу, као што су Срби постали вољом немиле историје, ускраћене су могућности да се сви дарови развију. Мали морају стално да се доказују - ка најбољем и највишем, принуђени су да теже ... Несрећа постаје предност ако се догоди чудо, па се судар цивилизација претвори у сусрет, прожимање, оплођивање, узајамно богаћење. У Панонској низији је до тога долазило. Пре сопствених домова, Срби су на простору Угарске градили цркве. Преко три стотине храмова, у барокном стилу, са богатим иконостасима, што значи око 10.000 слика. Читаво богатство." ¹

Двадесет година боравка у таквој средини, основна је премиса којом аутор овог истраживања креће у ревалоризацију културног и уметничког доприноса Срба из некадашње Угарске², данас Мађарске, својим коренима и своје народу у домовини.

"Срби су, тамо на Северу, одвојени од матице, од сопствене традиције, а духовно рекао бих и емотивно нераскидиво везани за њу, били свесни свог историјског постојања и своје мисије. И због тога су се доказивали вредним и трајним делима, која и сада потврђују њихово негдашње присуство на међама давних сеоба." (Давидов, 2011: 19)

---

¹ Драган Недељковић (академик), приказ књиге *Срби у Бечу*, аутора Дејана Медаковића, издавач Прометеј, Нови Сад, 1998; говор одржан у Панчеву, 23. фебруар 1999. Објављено у: *Српско наслеђе – историјске свеске*, бр.14, фебруар 1999.

Извор интернет: <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1999/02/article-13.html> (18.10.2014)

² Државна формација која гео-политички обухвата Панонску низију, пределе између Дунава и Тисе са ободима, мењала се кроз векове; за ово истраживање, то је период XVI-XIX века; ситуација је била следећа:

Хабсбуршка монархија (1526-1804);

Аустријско царство (1804-1867);

Аустро-Угарска (1867-1918); видети Други део овога рада, где је прегледно дата хронолошка табела, стр. 14.

Овај рад ће се добрим делом ослањати на историјске чињенице, не доводећи их у питање, но више ће се бавити историјом културе, духовности, језика, писма и нарочито штампе. Условно речено, то су „чињенице другог реда“, али су инспиративније, уверљивије и животије од чињеница које илуструју непосредну, класичну егзистенцију. Ту се, за пажљивог посматрача, јасније уочавају чиниоци који су утицали на прилике и стања, на идеје и идеале, на колективни занос и полет српског нација. Паралелним сагледавањем таквих прилика „у матици и изван ње“, уочиће се генеза многих других појавних облика цивилизацијског искорака у савремено европско друштво:

- на пољу правног уређења,
- здравственог просвећивања,
- писмености и образовања,
- културе и уметности,
- техничке опремљености и напретка.

Живот уме да се измакне у колоплету доказа, бројки, чињеница. Међутим, понеки неформални траг, нека забележена емоција или пак новински текст, могу допринети јаснијој слици времена, учинити разложнијим друштвена превирања или морална обележја (обичајно право, усмена традиција).

Поштујући профил овога факултета – за културу и медије – потрудићемо се да критички сагледамо значај (из временске позиције трећег миленијума), који су установе културе Срба у Угарској (као „нуклеуси таквога вида организовања“) имале на културни и национални препород целокупног српског народа у XIX и XX веку.

Посебна напомена о наслову овога рада

○ Зашто је у наслову споменута Мађарска, тј. данашња геополитичка одредница региона, уместо историјске чињенице из периода којим се овај рад бави (XIX век, Угарска)?

Разлог је најпре у препознатљивости појма и околности, из данашње перспективе посматрача. Многи у Србији не знају да „сместе“, нити разликују Угарску и Аустроугарску у географском, временском, па и политичком контексту. Доследно придржавање тих одредница захтевало би опсежније тумачење, што би донекле „угрозило“ праћење изабране теме. Сматрамо да неће бити материјална грешка ако се говори о установама „у Мађарској у XIX веку“, а мисли на релације Срба и Мађара у истом региону Европе – који су и данас ту присутни, као два народа у свакодневној живућој ситуацији - пре, током и после XIX века; с тим да је XIX век узет као најуверљивији пример тих релација. Ова два народа су била у пријатељству и непријатељству, у мирнодопским симбиозама, у прожимањима и асимилацијам; па увек опстајали кроз билатералне односе и задржали сваки своје специфичности.

Поред тога, потребно је на овом месту, појаснити назив региона – Војводина – јер "се на различите начине доживљавало током XIX века, када га је осмислила културна и политичка елита Срба у јужној Угарској...на Сабору у Темишвару 1790. године, формулисан је главни захтев да се Србима на основу њихових Привилегија одреди посебна територија. У ширем политичком контексту, царев комесар присутан на Сабору, такође је подстицао Србе да траже посебну територију, како би овим српским захтевом био извршен политички притисак на Мађаре, који су тада условљавали крунисање Леополда II за краља Угарске."³ То су јасни показатељи да је бечки Двор користио Србе само за своје личне интересе, као инструмент условљавања и уцене, спрам мађарских власти.

"За Србе је аутономија била спасоносна у Аустрији и Аустроугарској, кад су били угрожени од прекрштавања, унијаћења, покмећивања и однорођивања. Сан наших војвођанских предака бејаше: или да се врате на своја огњишта, тамо далеко, у Метохију, Косово, Стару Србију, моравску Србију, Шумадију; Или пак да се уједине са матицом

---

³ Темишварски сабор – sr.wikipedia.org/sr-el/Темишварски_сабор (20.10.2014)

Србијом, кад историјске прилике то допусте".⁴ Године 1848. године кренуле су националне револуције по целој Европи. Свест о припадности нацији (на основу језика, историје и традиције), постала је важнија од дотадашњих везивања за класу, сталеж и религију. Национално буђење је захватило мале народе, али и народности које су са њима живеле. У време Велике буне (како су је Срби звали), ванредно је сазвана Скупштина у Сремским Карловцима (од 1. до 3. маја 1848).

На Мајској скупштини посланици су прогласили Српску Војводину, која је чланом 72. Октоисаног устава од 4. октобра 1849. године добила име Војводство Србија и Тамишки Банат. Међутим, то је егзистирало само у доба Баховог апсолутизма⁵, у време потпуне централизације власти у Аустрији, па Срби нису могли на прави начин да користе своју **територијалну самоуправу**.

Након пада Баховог апсолутизма држава је децентрализована. Званично је "укинута Српска Војводина (27. децембра 1860), али већ јануара 1861. године Светозар Милетић објављује Туциндански чланак, који постаје програм војвођанских Срба, ради поновног добијања аутономне српске области Војводине. То је остала темељна тачка српског националног програма све до завршетка Првог светског рата и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године".⁶

---

⁴ **Драган Недељковић** (академик), *Сјај и беда националне судбине* (приказ књиге Дејана Медаковића, *Срби у Бечу*; Прометеј, Нови Сад, 1998; беседа у Панчеву 23. фебр, 1999.) www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1999/02/article (21.10.2014)

⁵ **Бахов апсолутизам** - раздобље од 1850 -59. г, названо по имену аустријског министра Александра Баха за режим у тадашњој Аустро-Угарској; познат по ригидном спровођењу централизације и германизације.

⁶ **Извор података:** брошура (Милан Мицић и сарадници) програмске акције "Покрајинског секретаријата за прописе, управу и националне мањине Војводине", и РТВ Војводине (квиз *Колико се познајемо*); <http://www.uprava.vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/OBRUPRNZ/manjine-koliko-se-poznajemo/web-tekst/Brosura-ceo-tekst.htm> (2009. година)

Први део

МЕТОДОЛОШКО-ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1.1. Одређење и опис проблема истраживања

У оквиру предмета овог рада покушаћемо да истражимо у каквим условима и са којим циљевима су настајале установе културе Срба у некадашњој Угарској држави, односно Мађарској, почев од XVIII века. Како су функционисале? Колико се њихова активност рефлектовала на остали део српског корпуса? Колико су њихово оснивање и рад били израз оригиналних тежњи српског народа, а колико део одјека глобалних збивања у тадашњој Европи? Да ли је рад ових установа одговарао аутентичним потребама и тежњама Срба у Угарској или су њихове активности биле инспирисане сличним тенденцијама код мађарског и других народа у окружењу, па и у самој матици Србији?

Осим културним установама, пажњу у овом раду посветићемо и активностима бројних појединаца, појединих културних покрета и кружока, који су били у тесној вези са овим институцијама и имали значајан утицај на тадашњу културолошку слику српског народа. Интерпретиране засебно, а не у узајамној повезаности, као део јединствених настојања, која су у коначном исходу довела до духовног преображаја на свим просторима на којима живи српски народ, ове се вредности недовољно познају и све више заборављају.

1.2. Дефинисање предмета истраживања

Када је о предмету истраживања реч, ту се подразумева најпре деловање етничке групе (Срби) на одређеној локацији (градови Будим и Пешта са окружењем) у контексту друштвених и културних активности почетком XIX века.

Према расположивим чињеницама имамо сазнања да су ове локације биле средишни простор, на коме је српска култура: књижевност, сценски наступи, декламовање, музика, доживљавала свој процват. Томе су у значајној мери допринели познати књижевници Сима Милутиновић, Јован Пачић и Милован Видаковић. Њихова делатност је такође један од сегмената овог истраживања.

Овим активностима и прегаоцима треба додати књижевни круг Михајла Витковића; оснивање првих школа и библиотека код Срба; покретање *Летописа*, оснивање и рад Матице српске; утемељење Текелијанума и неколико културних кружока у његовом саставу; издавање значајних српских листова и часописа у Пешти, а касније и у Новом Саду.

Истраживањем ће, поред осталог, бити обухваћени и Пештански универзитет; ћирилична штампарија Стефана Новаковића; извођење првих позоришних представа на српском језику и кристалисање модерног српског театра - с посебним акцентом на допринос који су том процесу дали Јоаким Вујић и његови следбеници; делатност Вука Караџића на реформи српског језика и правописа и рад издвача Саве Мркаља, као претече Вуковог покрета.

1.3. Одређивање циљева истраживања

Циљ овог истраживања јесте, у првој инстанци, истицање значаја који су установе културе у Мађарској имале на културни и национални препород српског народа, посебно у претходна два века. У другој инстанци, циљ ће бити усмерен ка аргументованом наглашавању те „златне клице“ уметности и националне самосвести, која се заметнула као темељ једне нове, тек надлазеће културе свеколиког српства.

Један од циљева је и критичка анализа, односно преиспитивање значаја који су културне и просветне установе Срба у Мађарској имале на друштвене процесе и промене које су касније уследиле на другим српским просторима. Крајње исходиште ће бити осветљавање далекосежних утицаја и постигнућа тих установа, на свеукупност потоњег културног развоја, у свим сегментима.

1.4. Постављање хипотеза

Након дефинисаног предмета и циља овога рада, дошли смо до поступка постављања хипотеза. Са жељом да то буде једна основна и неколико помоћних хипотеза, послужићемо се поред чињеница, вредносним судовима, проценама, аргументима који иду у прилог или оповргавају почетну тезу. Тестираћемо је уз помоћ адекватних научних метода, проверавати спекулативним системом сумње и верификовати аутентичним записима.

1.4.1. Генерална хипотеза истраживања

Деловањем српских културних и просветних установа у Угарској, српски народ се из окриља вишевековне исламске доминације успешно вратио у токове европске цивилизације.

Културне и просветне установе Срба у Угарској и покрети који су у њима зачети, представљали су центре у којима су се рађале и из којих су се шириле идеје просветитељства (Доситеј Обрадовић). Оне су, такође, утицале и на јачање националне свести и покренуле корените друштвене реформе у српском народу.

1.4.1. Посебне хипотезе истраживања

Ради што потпунијег сагледавања прилика, на неколико нивоа и кроз неколико периода, потребно је основну хипотезу подржати са неколико помоћних. Ово је неопходно из разлога што појам „европске цивилизације“ подразумева сложен и вишеслојан показатељ у областима: религије, политике, културе, писма и језика.

1.4.2.1 Помоћна хипотеза Х-1

Часопис „Летопис“, који континуирано излази готово два века, може се сматрати првим и најзначајнијим и обликом стваралачког организовања српских писаца, односно језгром из којег су се зачеле друге књижевне институције.

1.4.2.2 Помоћна хипотеза Х-2

Деловање Матице српске у Пешти било је нераздвојиво од деловања Текелијанума – који није био само задужбина где је живео, учио и стварао велики број потоњих српских интелектуалаца, већ и значајна културна институција, у којој се првобитно налазило седиште Матице српске. Та чињеница је била предодређујућа за даљу судбину и профилисање Матице српске и њено потоње деловање у Србији.

1.4.2.3 Помоћна хипотеза Х-3

Просветитељски рад српских интелектуалаца у Угарској, с почетка XIX века, у значајној мери је помогао трговачки слој тадашње грађанске класе.

1.4.2.4 Помоћна хипотеза Х-4

Пешта је била центар заговорника реформе српског правописа, знатно пре него што је Вук Стефановић Караџић започео делање на том пољу. Овде се мисли на пионирски рад Луке Милованова и Саве Мркаља.

1.5. Избор метода, одређивање начина прикупљања података и њихове обраде

Током истраживања и писања рада биће коришћени општи методолошки принципи, прилагођени конкретном предмету и циљу истраживања:

- **Историографски метод** – Овај метод користимо као основни, у циљу сагледавања хронологије, карактера и генезе друштвено-политичких и културних прилика у којима су се налазили Срби у Угарској крајем XIX и почетком XX века. Као аргументовани показатељи користеће нам документи, архивалије и записи из Мађарског народног музеја, Сечењијеве библиотеке – Одељење славистике, будимпештанске Градске библиотеке "Ервин Сабо", Архива Мађарске, Архива Епархије будимске, Архива и Библиотеке Самоуправе Срба у Мађарској.

- **Метод дескрипције** – Биће коришћен у циљу појашњавања утврђених чињеница и тумачења појава, како би се остварио целовит увид у друштвене околности које су условиле институционално организовање Срба у Угарској кроз формирање неколико културних и просветних институција XIX веку у Пешти. Оне ће у значајној мери одредити даљу судбину српског народа на тим, али и другим просторима.

- **Статистички метод** – Овим методом послужимо се у циљу прикупљања и анализе статистичких података о српској популацији у Угарској у посматраном временском периоду, али и о броју и структури њених културних институција, њиховој имовини, чланству, броју издатих публикација, броју чланака на одређене теме.

- **Компаративни метод** – Биће коришћен ради упоређивања садржаја публикација и докумената појединих културних институција Срба у Угарској, из различитих временских периода.
- **Анализа садржаја** – У циљу што темељније анализе података из примарних и секундарних извора, послужићемо се анализом садржаја.

1.6. Научно-стручна и друштвена оправданост истраживања

Свеобухватном анализом и критичким сагледавањем значаја, који су установе културе Срба у Угарској имале на културни и национални препород српског народа у XIX веку, стручној и широј јавности биће омогућено да оствари целовит увид у тадашњу културолошку слику оног дела српског народа који је живео, а и данас живи у расејању северно од Саве и Дунава. Такође ће се добити потпунији увид у то - како се та слика пројектовала са далекосежним последицама на матицу, управо у временском оквиру који је предмет истраживања.

Када спекулативна разматрања и докази у овом раду поприме својства научног сазнања, за разлику од „здраворазумског“, јасније ће се сагледати аргументи, узроци и последице једног сериознијег, темељитијег приступа материји која се чини очигледном. Сврха таквих систематизованих сазнања јесте, да се увид у тадашњу културолошку слику једног дела српског народа, не процењује површно, већ да се предочи у компаративној перспективи, са критичком анализом доступних аргумената. Осим тога, жељени научни допринос овог рада огледа се у томе, што ће јавности понудити одговоре на питања, постављена у основној и помоћним хипотезама.

Други део

ИСТОРИЈСКИ ДАТУМИ

Ради прегледнијег праћења развојног тока историје и покретања српског народа у бројним збеговима, малим и великим сеобама, дајемо следећу хронолошку таблицу. Она представља селективни приказ само оних историјских датума, за које аутор сматра да су потребан оквир и од пресудног значаја за даље праћење тематике овога рада.

2.1. Хронологија значајних датума као историјски оквир

Историјски период	Догађања / појмови личности	Где су Срби: геополитички и друштвени статус
1522 – 1881.	Војна крајина: област Хабсбуршке монархије организована да буде обдрамбени појас против Османлија; прерасло у читаву ратну провинцију од Јадранског мора до Карпата.	Словенски народи, међу њима знатан број Срба, одраније живе на ободима те границе (између Аустрије и Отоманске империје), регрутују се као најамни војници;
1526 – 1699 – 1867.	Турска владавина над Европом – исламска цивилизација: Мохачка битка 1526. Карловачки мир 1699. Пожаревачки мир 1867.	Срби су насељени у енклавама од Панонске низије до Старе Србије, са Косовом и Метохијом; по Далмацији, Црној Гори, Босни и Хецеговини, Хрватској;
1690.	Прва велика сеоба Срба са Косова и Метохије, и других јужних српски крајева, долази у Јужну Угарску и Војну крајину; последица учешћа и пораза у Вел. бечком рату (1683-1699)	Око 37000 српских породица се креће уз Дунав, насељавајући Будим, Ст. Андреју, Острогон, Коморан; предводи их пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић;
1740.	Друга сеоба Срба у Русију , незадовољни третманом у Угарској (унијаћење); дешава се после Руско-аустро-турског рата 1735-1739;	Добијају простор око реке Доњец где оснивају Нову Србију и Славеносрбију; предводи их патријарх Арсеније IV Јовановић;
1740 – 1780.	Владавина Марије Терезије , царице Светог римског царства, краљице Аустрије, Угарске, Чешке, Хрватске, Галиције, Лондомерије; последња владарка лозе Хабсбурга; по принципу просвећеног апсолутисте реформисла образовање (методом германизације), финансије, трговину, агро-културу;	Срби у немају политичка права, већ само могућност да одлучују о неким црквеним и школским питањима; царица је према њима дволична: издаје Привилегије, признаје заслуге и даје повластице САМО НА ПАПИРУ: <i>"Колико год је тај народ храбар и добар, он је и врло лукав, а све даље се шири"</i> -писала

	<p>према сугестијама Државног савета, који је за њу осмишљавао реформе, уводи кодекс ГРАЂАНСКОГ ПРАВА; није допуштала велике верске слободе, већ је давањем пензија активно подржавала прелазак становништва у римокатолике (унијаћење).</p>	<p>је; да су се Привилегије тачно и поштено примењивале, Срби не би били проблем властима; изложени су и верским притисцима, уценама - Срби унијаћење доживљавају као и исламизацију (потурчивање) – удар на суштину њиховог бића и традиције; због тога креће Друга велика сеоба у Русију.</p>
<p>(1765) 1780 – 1790.</p> 	<p>Владавина Јосифа II (Јозеф II Хабсбуршки), најстаријег сина Марије Терезије; владао заједно са мајком од 1765-1780, после тога самостални владар, аутократског типа - просвећени апсолутист; донео Патент о верској толеранцији; ревносно је ширио мрежу основних школа, заузимао се за просвећивање најширих слојева, али СВЕ на Немачком официјелном језику; отуда јака нетрпељивост према германизацији по Угарској.</p>	<p>Формално прокламована слобода вероисповести Србима омогућује да обнављају и граде нове цркве, да имају у Црквеним општинама школе на свом језику; то је и почетак економских реформи, пораст трговине, јачање средње класе (грађанство); обзиром да су мађарски племићи углавном били земљопоседници са феудалним типом „власништва над душама кметова“ – то значи да су грађанство у већини чинили не-Мађари, тј. многи други народи: Румуни, Цинцари, Грци, Срби, Чеси, Словаци, Немци....</p>
<p>1804 – 1835</p> 	<p>успостављено Аустријско царство, као реакција на стварање Наполеоновог царства; први владар цар Франц II, владао до 1835; подигао статус Аустрије из надвојводства у царевину;</p>	<p>Сент Андреја, Будим, Пешта и друга места насељена Србима у Угарској имају пуни процват: нове цркве, грађанске куће, оснивају се културна друштва, литерарни салони; отварају се школе и гимназије (С. Карловци) учитељска школа у Ст. Андреји; оснива се Матица српска, покреће <i>Летопис</i>;</p>
<p>1835 – 1848</p> 	<p>Владавина Фердинанда I Етикетиран као малоуман и неспособан за владање, па ипак се одржао 13 год; унутрашњу политику води надвојвода Луј (аустријски) само формално, док је министар спољних послова Метерних, прави владар ситуације и у земљи (39 година на позицији); он надзире све, свако кретање, типичним полицијским надзором: неопходни су пасоши за путовање из једне покрајине у другу (унутар државе), чак и за одлазак из града у село; штампа је само формална, официјелна и беживотна, а контролише се свака преписка – па чак и царске породице; Бечки конгрес (мир са Французима) постаје симбол његовог</p>	<p>Даљи замах националне свести код Срба: отвара се <i>Текелијанум</i>, започиње реформа језика и правописа, рађа модерна српска књижевност, делају позоришне дружине; 1848. „пролеће народа у Европи“ Мађари проглашавају републику, па се Срби понадају да ће и они остварити своја права, у новој Угарској држави: слободу вере и језика, своје школе, укључивање у локалне власти; оштро су одбијени од Лајоша Кошута, зато у Ср. Карловцима одржавају Скупштину, тражећи од Беча аутономију; добијају обећања која их окрећу Цару, улазе у борбу против Мађара;</p>

	<p>највећег дипломатског успеха; када се 1848. године (после Париза), догоди револуција у Бечу и Пешти – јер Мађари неће више да га признају за свог владара - Фердинанд абдицира у корист нећака Фрање Јосифа I;</p>	
<p>1848 – 1916</p> 	<p>Владавина Фрање Јосифа I (Франц Јозеф, кајзер Франц), аустријског цара, краља Угарске и Чешке све до 1916. (68 година на трону); стварао имиџ праведног, доброћудног и милостивог владара, склоног компромисима; револуцију 1849.г. угушио уз помоћ Русије; после тога увео централистичко -апсолутистички режим (просвећени апсолутизам); под притиском Мађара морао да пристане на двојну Аустро-Угарску монархију која је озваничена у мађарском парламенту 1867.године;</p>	<p>Епилог Буне 1848/49: нови Цар Мађарима предаје на управу Војну крајину; Србима се „одужио“ тако што оснива <i>Војводство Србију и Тамишки Банат</i> (територије: Бачка, Банат, источни Срем без Војне крајине); седиште у Темишвару, уместо у Н. Саду где су били најбројнији; то је трајало од 1849-1860. Срби схватили да су ИЗИГРАНИ;</p>
<p>1867 – 1918.</p>	<p>(и даље влада Фрања Јосиф I) Аустрија + Угарска = Аустроугарска У том савезу доминација Немаца и Мађара заоштрава национално питање других Словенских народа (Пољака, Чеха, Срба, Хрвата, Словака,) – што постаје извор нових сукоба, криза, па и Првог светског рата</p>	<p>На Пештанском универзитету, уместо латинског, настава почиње да се одржава на мађарском; све друге институције државе такође прелазе на мађарски језик уместо немачког; сви словенски народи скрајнути;</p>
<p>1873.</p>	<p>Будим + Пешта = Будимпешта од насеља на две обале Дунава настаје један град</p>	<p>Срби на обе локације имају цркве; много више их је у Будиму – насеље Табан уз обалу Дунава; 1874. економски моћна Српска црквена општина у Пешти подиже импозантно здање (Ваци ул. 66) на три спрата, уз само зграду нове Градске куће.</p>

Трећи део

БУДИМ И ПЕШТА СА ОКОЛИНОМ КАО ЗНАЧАЈНЕ НАСЕОБИНЕ СРБА ПОЧЕВ ОД СРЕДЊЕГ ВЕКА

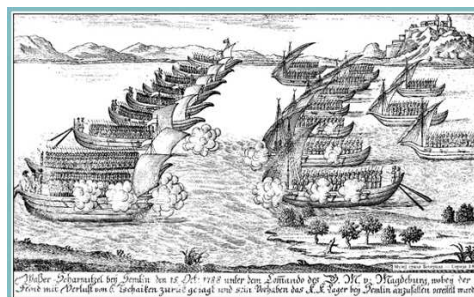
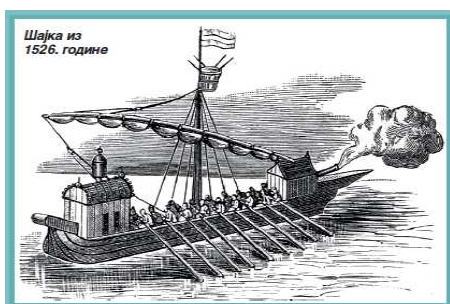
3.1. Срби у Панонској низији

Присуство Срба у Панонском басену, између река Дунав и Тиса, евидентно је још од Средњег века. Поуздани доказ томе налазимо у родослову династичких породица. Мати угарског краља Гезе I (1141-1162) била је Јелена из Рашке, ћерка Уроша - великог жупана Рашке. Током владавине њеног сина Гезе, Јеленин брат Белош Вукановић, живео је на двору као палатин краљевине Угарске. Народ је живео у поданичком положају, по малим раштрканим насеобинама, полуземунцима, на мочварном тлу, на рубовима старих панонских шума.

Надирање Османлија са југа, пораз српске војске на Косову Пољу 1389. године, па самим тим и пропаст средњовековне царевине, подстакло је бежанију од отоманске сабље. Ишли су уз Дунав, на север све до Коморана и Ђура. Ту настају мале српске енклаве, које се држе херметично, у оквиру своје религије и обичаја. Читава територија некадашње постојбине је под турском влашћу. Године 1456. Јанош Хуњади (Сибињанин Јанко, у народној епици) ослобађа Београд од Турака. И данас се на Калемегдану у подне, оглашавају звона, као спомен на ту сјајну победу. Београд је следећих седамдесет година, све до 1521. био неосвојиво гранично утврђење које је одолевало турским нападима. Другу границу, на Дунаву код Сланкамена, чувају најамни војници краља Матије, који својим брзим лађама (шајкама), онемогућавају продор на север. Већину те „дунавске флотиле“ чине Срби из околних насељених места у Бачкој са Тителом као средиштем војног гарнизона. Истовремено, на поседима српске властеле (Јакшићи, Бранковићи) диљем Угарске територије живе „Срби слободњаци, хајдуци и погранични ратници, граничари“ (*Вујичић, 1997:13*).

Борбе хришћана и мухамеданаца су се, са променљивим успехом, смењивале све до другог великог пораза хришћана на Мохачу 1526. године. Тада велики део Угарске територије потпада под отоманску управу. Срби су у истој невољи као и сви други народи, али се у горњеподунавским градовима живот одвија „како мора“. Староседеоци обрађују своје башче и винограде, прерађују кожу и вуну, тргују, дају обавезне дажбине, немају право гласа када се наочиглед и насупрот црквених звоника, подижу минарети и хамама. Упркос

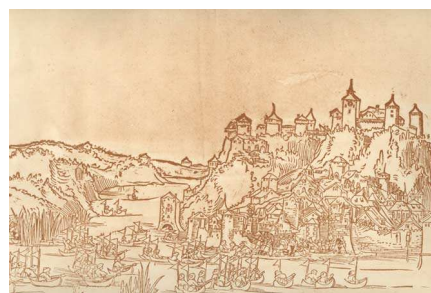
свему, упражњавање православне вероисповести и обреда, у оквиру своје Цркве, било је масовни и неприкосновени чин у животу српских заједница. То је за дуго био одбрамбени бедем свакој асимилацији. Чувао се традиционалан начин живота унутар великих породичних заједница, самим тим и језик. Турски путописац Евлија Челебија (1640) бележи да је „заједница будимских Срба, економски снажна, јер имају своје цркве, епископа, митрополита“ (Вујичић, 1997: 13)

Енглески лекар Едвард Браун 1669. године је боравио у Будиму и коначио у Табану, о чему је записао: "Ми смо становали код једног старог Србина, где смо се врло добро осећали, пошто смо из његове куће могли да видимо Дунав, мост, град Пешту и велики део целе околине." (Вујичић, 1997: 13)

Будим

Београд

3.2. Велика сеоба Срба

За своје ратне заслуге у борбама против заједничких непријатеља добијали су Срби од аустријских и угарских владара разне врсте потврда за храброст и за лојалност. Следом догађаја, 1683. године Турци су дошли до Беча и држали га у опсади. То је прелило чашу, па су се Европске државе ујединиле у Свету лигу (Аустријско, Римско царство, Пољска, Русија, Млетачка република) и позвале народе Балкана у борбу против Османлија. Саговорници на српској страни су били гроф Ђорђе Бранковић (као световни вођ народа, наследник српских деспота) и поглавар српске цркве у Пећи, патријарх Арсеније III Чарнојевић, који је запретио анатемом сваком Србину, ако буде сарађивао са Турцима. Мобилисан је готово сав расположиви српски и православни албански војни потенцијал.

Војску предвођену генералом Пиколомијем, само пред Призреном је дочекало 6000 бојовника, а процењивало се да их је у аустријској војсци било укупно 20.000. Међутим, крајем 1689. године. Пиколомини умире од куге и Турци то вешто користе за контраофанзиву, терајући војску да се повуче све до Саве и Дунава. Плашећи се турске освете (с разлогом), велики број Срба на челу са патријархом се креће за војском. У списима Вука Стефановића Караџића налазимо да је пошло око 37.000 фамилија. Црквени поглавар тада наступа као дипломата тражећи и добијајући одређене гаранције за свој народ.

Цар Леополд I је дао Србима пет привилегија у периоду од 1690-1695. године. Све су биле издате преко Угарске дворске канцеларије. У тим документима је писало да се одобрава организација Српске цркве, гарантована су извесна права и повластице, тако да су били третирани као слободни људи, а не кметови. Овакви, печатом оверени списи, били су правни основ за регулисање положаја Срба у монархији, што им је знатно олакшавало живот унутар државе. То значи да Срби нису стигли у средишњу Угарску као пребези (избеглице) већ као део народа по позиву и на основу писаних привилегија од стране аустријског цара Леополда првог. Њихов је основни задатак био, да буду увек спремни за регрутацију у царску војску. Но, у суживоту са домаћим народом, нарочито са мађарском властелом, такав третман је изазивао суревњивост, опструкцију, па и отворена негодовања. Писана начела су била слово на папиру, „Цар далеко, а Бог високо“.

3.3. Досељавање на обале Дунава - у Будим, Пешту и околину

Чини се да су „најбоље прошли“ они који су стигли до Будима и Пеште, где су ојачали Србе „староседеоце“ са више хиљада нових житеља. Иако изнурене, придошлице су биле национално стабилне, окренуте духовном наслеђу са простора које су оставили за собом. Упражњавали су изразито традиционалан начина живота. Ранији утицај византијске цивилизације настављен је, и деценијама негован у новој средини, прилагођаван новим условима живљења.

Ипак, требало је стотину и педесет година да се несрећни народни збег пресабере, да преживи и консолидује се; да се економски оснажи, да се духовно зацели, па да се опет почне осећати и делати као национ, иако су на туђој земљи. Прва половина XIX века обележава Будим и Пешту, као два града на обалама Дунава, који се сматрају водећим културним центрима Хабсбуршке монархије, коју ће врло скоро да уздрма мађарска револуција, у години када се читава Европа потреса у превирањима (1848).

Будући врло витални, Срби су брзо почели да користе одобрене привилегије, како би се организовали и јачали своју економију у занатству и трговини. Стицајем прилика, а нарочито захваљујући географском положају, нашли су се на трговачком путу од Балкана ка Средњој Европи. Није требало много мудрости па да се, поред поменутог, прихвате и послови трговине између северних и јужних области тога поднебља – између Панонског басена и приморских градова. Ослањајући се на *Привилегије*, 1695. године се приступило утврђивању регула српском месарском цеху, терзијском и еснафу јорганџија. Две године касније потврђена су еснафска права српским шеширџијама, а затим су у ред цехова сврстане и ћурчије (прерада овчије коже).

Поред Будима, узводно уз Дунав, у подножју Пилишких планина настају српске енклаве: Помаз, Калаз, Чобанац, Сентандреја; на оближњој Чепелској ади: Ловра, Српски Ковин, Чип, Тукуља. Могућности за економски и културни напредак биле су знатно повољније него у јужним српским крајевима, највише због тога што је у матици робовање под Турцима трајало готово век и по дуже него у Угарској (до 1804). Главну улогу у очувању друштвених норми досељених Срба, имале су православне црквене општине чија власт се, на основу привилегија одобрених из Беча, протезала и на цивилну сферу. Прву организацију Српске цркве у Хабсбуршкој монархији извршио је избегли патријарх Арсеније III Чарнојевић, што

уопште није било лако. Требало је под тешким околностима сачувати, национални идентитет и православну веру у веома јакој римокатоличкој држави. Наш народ је од самог почетка био суочен са духовном опасношћу од унијаћења. То је била перфидна стратегија превођења православних верника у римокатоличанство, јер се представљала под маском повољности, за добијање пензије, или чак под неком врстом принуде (Марчанска епархија, Жумберак - крај јужно од Самобора). Шта више, унијачење је спровођено уз помоћ војних власти, што значи физичким малтретирањем свештеника и народа.

Ваља се подсетити да је „српска Црква обезглављена“, као и вековима већ - непостојећа држава. Постоје само српске земље и српски етнички простори у границама: Отоманске империје, Аустрије, Угарске, или Млетачке републике. Султан из Цариграда је насилно укинуо Пећку патријаршију (1766) и потчино је Васељенској. Тако је изгубљена самосталност коју је у XIII веку (1219) стекао Свети Сава.

3.3.1. Будимска епархија

Нема прецизних података о години у којој је формирана Будимска епархија, али се према белешкама хроничара може закључити да је формирана пола века пре Велике сеобе. Тачније, после Мохачке битке (1526), када се примећује интензивније насељавање Срба, на добрима српских деспота и племића, али и другде. Активност Будимске епархије тешко је уочљива све до 1695. године, када за будимског епископа бива хиротонисан митрополит Јефtimiје Поповић. Ово сазнајемо из заштитног писма (*Salva Guardia*) цара Леополда Првог, које је Поповићу, као столно-београдском епископу упућено на његову резиденцију у Столном Београду („wegen deßen dasig habenden Resinedz“ - АСАНУК, МП А, Деловодни протокол, год. 1965, бр. 35). Пун назив његове титуле гласио је: епископ будимски, пештански, сентандрејски, стонобеоградски, сечујски, сигетски и мохачопољски. По рангу је био друга личност (после Арсенија III) међу становницима, који су из јужних српских крајева, населили делове Угарске. Тада почињу да се граде бројне српске цркве. Многе од њих и данас постоје. У њима се редовно или периодично обављају богослужења, иако у неким насељима више нема српског становништва.

3.3.2. Карловачка митрополија

Изван граница Турског царства, после Велике сеобе, оснива се најпре Крушедолска митрополија, на просторима Аустријске царевине. Назив Карловачка настаје после 1713. кад је седиште пренето у Сремске Карловце. Као највиша Црквена организација изван матице, била је најчвршћи и најпозданији гарант опстанка, духовног и материјалног живота. Неговала је национални дух и обичаје, организовала духовне и световне школе (богословију и гимназију). Кроз цео XIX век школовала је образоване свештенике. У фрушкогорским манастирима су радили познати српски сликари и иконописци, штампале се књиге. Током два века аутономног постојања, Карловачка митрополија се организовала тако да су Срби у Аустроугарској монархији надживели - као народ и као Црква – цело то царство.

3.4. Сентандреја вишевековно огледало српског идентитета у Мађарској⁷

Насељена места настају крај водених или друмских путева. Сентандрејска варош се налази на Дунавском, али и друмском путу који спаја Будим, Вишеград и Естергом. Крајем XVII века ту је живело већинско мађарско становништво и свега неколико српских породица. Друмским путем су, са југа стигли Срби, предвођени својим патријархом Чарнојевићем и населили се у значајнијем броју. Досељеници су град уредили према својим скромним могућностима, имајући у виду да ће се бавити углавном трговином и занатством. Наиме, у сеобу из Србије су се и покренули они што су имали покретни капитал (трговци, занатлије, сточари са „благом“). Градили су куће збијене једне уз другу, са малим двориштима или без њих, са неплански формираним уличним распоредом - што ће рећи да је на малом простору живело много људи. Очигледно је да се добар део свакодневних активности одвијао на улици или на пијацама.

---

⁷ Поглавље изведено према књигама: 1) **Динко Давидов - Дејан Медаковић** *Сентандреја*, Југословенска ревија, Београд 1982.

Електронско изд: http://www.rastko.org.rs/rastko-hu/umetnost/likovna_i_primenjena/Sentandreja.html (09.02.2014)

2) **Динко Давидов**, *Сентандреја: српске повеснице*, САНУ & Прометеј & Покрајински завод ЗСКВ, Београд-Нови Сад, 2011.

"Мада те старе куће чувају велике и мале тајне својих житеља, оне, ипак, понешто и откривају. Њих, не треба посматрати само као архитектонска здања. У њима се могу наслутити, па и открити, важна социолошка сазнања... Тако сазнајемо много о друштвеном животу и економском стању српских становника Сентандреје... људима који су имали скромне потребе и који су се бавили занатима и виноградарством." (*Давидов-Медаковић, 1982: 23*)

Године 1696. службеници Будимске коморске администрације су начинили попис становништва. Уз сву резерву о тачној евиденцији и искрености казивача (прикривала се истина ради мање пореске основе, као и број младића стасалих за војску), заведено је око хиљаду старешина домаћинстава. Патријарх је често боравио међу њима, у скромној келији столовао, па је сав народ у Угарској, због њега Сентандреју називао „српска патријаршија“. Долазили су на литургије у тек освештану првобитну Саборну цркву, да им протумачи Царске привилегије и њихова права:

"Царску диплому, исписану калиграфски, на латинском, патријарх је дао да се преведе на српски. То је учињено, па су ти преводи умножавани у преписима и раздељени свим српским општинама." (*Давидов, 2011:22*)

У временима која су долазила житељи Сентандреје⁸ су марљивим радом стицали, чували и градили. Поред Саборне цркве, још шест других богомоља: Преображенску, Благовештенску, Ћипровачку, Пожаревачку, Оповачку, Збешку. Уз њих, стварали су своје

---

⁸ Књиге и чланци о Сентандреји:

Димитрије Е. Стефановић, *Епитафи у српским црквама и портама Сент-андреји*, САНУ, Сентандрејски зборник 1, Београд, 1987.

Динко Давидов, *Сентандрејске српке православне цркве*, Музеј Православне епархије будимске, Сентандреја, 2005; *Српски културноисторијски споменици Сентандреје - Сеоба Срба 1690*, Читанка о историји и културној прошлости Срба у Мађарској, Београд 1990.

Дејан Медаковић и **Динко Давидов**, *Сентандреја*, Београд, 1982.

Федора Бикар, *Сентандреја у огледалу прошлости*, Нови Сад, 2003.

Иван Јакшић, *Писма сентандрејских депутираца из Беча и Пожуна 1766. године*, Сентандрејски одбор, Сентандрејски зборник 1, Београд, 1987.

Лазар Терзин, *Из прошлости Сентандреје*, Српски календар за 1993. годину, Српски демократски савез у Мађарској, Будимпешта, 1993.

Љубомир Башић, *Сент-Андреја и њена историјска прошлост*, Весник Српске цркве, Орган Српског православног свештеничког удружења, год.32, Бгд, новем-децемб. 1927.

Живко Видак, *Српске школе у Сентандреји – њезини учитељи, ученици и добротвори*, Војвођански музеј, Рад војвођанских музеја 11, Нови Сад, 1962.

Павле Софрић, *Моменти из прошлости и садашњости вароши Сентандреје*, Библиотека осветљења, књ.2, Панчево, 1994.

Јаков Игњатовић, *Сентандреја*, чланци, *Одабрана дела Јакова Игњатовића*, књ.7, Матица српска, Н.Сад 1951.

материјалне и духовне вредности. Множили су се и у људству. За само један век, становништво је бројало око осам хиљада породица, које су се интересовале за уметност, посебно за сликарство и књижевност. Зидове кућа богатијих житеља красиле су Жефаровићеве графике, док су у полицама биле његове најпознатије књиге: *Стематологија*, *Привилегије* и *Описаније Јерусалима*. Краће или дуже време у граду су боравили Захарије Орфелин, Михаило Живковић, Теодор Крачун, Василије Остојић, Теодор Илић Чешљар и други.

3.4.1. Племићка породица Авакумовић

Крајем XVIII века Сентандреја добија и своје прво племство, међу којима се посебно издвајала породица Авакумовић. Они су потекли од Авакума (Поповића), који је 1727. године уписан као један од девет сентандрејских одборника (таначика). Досељени су из Коморана као припадници Цинцара, али су се у XVIII веку изјаснили као Срби (што није био редак случај). У племство су уведени 1791. год. указом цара Леополда II, а списак набројаних титулара врло импресивно сведочи о врсти и озбиљности њиховог друштвеног ангажовања:

"У Прагу је донета грбовница, којом се додељује племство следећим члановима породице Авакумовић: Павлу – арадском епископу, Стевану – архимандриту манастира Гргетег, Јовану – главном судији краљевског коморског Кикиндског дистрикта, Георгију – сенатору повлашћеног града Сентандреје, Лазару – грађанину и трговцу сентандрејском (сви набројани су рођена браћа), синовима од Георгија: Авакуму, Давиду, Серафиону и Петру; Георгијевој ћерки Гликерији; Лазаревом сину Јовану, као и свим њиховим законитим наследницима оба пола".⁹

Ова фамилија дала је много образованих и угледних људи - правника, песника, епископа, сенатора, музичара и трговаца. У матичним књигама 1801-1864. године, заведено је много њиховог младог нараштаја који је похађао тривијалне школе у неким од сентандрејских цркава. За покољења ће остати упамћена двојица песника Авакумовића, Јован (1748-1810) и Авакум (1774-1811).

---

⁹ **Александар Бачко**, *Сентандрејске племићке породице – Авакумовићи*, Зборник за српску етнографију и историју, књ.3, Бгд, 2009.

Извор: <http://www.czipm.org/avakumovic.html> (20.10.2014)

Јован Авакумовић је студирао филозофске науке у Пожуну, Лајпцигу и Бечу, а студије права у Трнави. Радећи у струци, доспео је на чело Великокикиндског дистрикта (велики судија) – области која је покривала десетак српских насеља у Банату. Затим је био срески судија читаве Торонталске жупаније. Као јавни радник имао је истакнуту улогу на Темишварском сабору 1790. године. Године 1775. Аврамовић је компоновао мелодију *Пасхалија*, по чему је добио и надимак. У историју српске књижевности ушао је као представник српске народе поезије, зато што су то били први стихови записани на народном језику (док је све остало било на црквено словенском). Као савременик Доситеја Обрадовића, очигледно је био на истој програмској оријентацији, заступајући теорију о потребама и вредностима поезије и правописа народног говора – у чему је био (као и Доситеј) претеча језичких реформи Вука Стефановића Караџића.

Стихови Јована Авакумовића указују на ново гледиште, у чему он није био усамљен. Његови стихови испевани 1775. године имају не само за оно доба леп облик, вешт стих, доста духа, него и један много слободоумнији поглед на ствари:

*"Дању ноћу Савка на небо уздише / Како звоно чује, тако метанише,
И кад спава само о молитви снови / Замазала свеца што често целива,
Пак ће опет, веруј, овог лета бити / Да ће се и она дати намолити."*

Јасноће ради, на овом месту ваља подсетити да су Цинцари или Аромунци, Москопољци, како су себе називали, били народ који је под Турском влашћу живео у једној држави и локалитету, али се после распада отоманског царства се нашао подељен у: Грчкој, Бугарској, Албанији, Румунији и Србији. Истакнути представници тог народа, често су се изјашњавали као Срби. Међу онима који су делимично или потпуно цинцарског порекла су: Еуген Думча - први градоначелник Сентандреје, Марко и Јанко Цинцар (Поповићи) - војводе у време Првог српског устанка, Јован Јовановић Змај - песник и дечији лекар, Марија (Поповић) Грандафил - велика задужбинарка, Јован Стерија Поповић - комедиограф; породица Полит-Десанчић из Новог Сада - културни и јавни радници, Бранислав Нушић - драмски писац, Лазар Пачу - најбољи српски министар финансија, Стојан Протић – политичар и новинар, Никола Пашић - политичар, Драгутин Димитријевић Апис – официр и политичар, Михаило Пупин - научник, Жарко Васиљевић - песник, Коча Поповић – политичар и револуционар, Александар Вучо – песник и романсијер, надреалиста.

Током XIX века виђенији сентандрејски домови постали су стециште српских писаца који су живели и стварали, боравили у градовима непосредне билизине - у Будиму и Пешти. Често су ту обитавали: Михаило Витковић, Милован Видаковић, Сима Милутиновић Сарајлија, Јован Пачић, Теодор Павловић, Павле Стаматовић, Јосиф Миловук и други. Оснивање штампарије за српска издања у Будиму, свакако је допринело да се у том периоду у Сентандреји формирају прве значајније породичне библиотеке. У њима је поред српских, било издања на немачком и мађарском језику.¹⁰

Јаша Игњатовић, доследни хроничар сентандрејских збивања, записао је овако: "И кад у Сентандреји једном нестане Срба, а једаред ће их нестати, онда ће им обронак дивних планина бити гроб, покров мирисаво зеленило, а звук звона њихових храмова пропратиће их у вечност, а храмови остаће као споменици њиховог духа и живота." (*Д. Давидов - Д. Медаковић, 1982: 23*)

Четврти део

ОСНИВАЊЕ И РАД СРПСКИХ ШКОЛА У УГАРСКОЈ У XIX ВЕКУ

4.1. О школству уопште

"Проучавања у области историје школства често доводе до преиспитивања чињеница, које су у одређеним епохама посматране као непобитне, или пак небитне. Недавна истраживања проф. др Богољуба Шијаковића, др Александра Раковића и доц. др Владимира Вукашиновића, пружају нов поглед на историјат високошколског образовања у Срба, који омогућава да се његов настанак веже за средину XVIII века и развој у XIX веку. На тај начин долазимо до сазнања, да се Срби по својим традицијама, у области високог образовања, могу сврстати у ред развијенијих европских народа".¹¹

Без претеривања, може се рећи да је колевка савременог школског система зањихана међу Србима у Угарској и да су заслужни појединци, почев од Доситеја Обрадовића, заслужни за утемељење образовања у Србији.

---

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ Проф. др **Ксенија Кончаревић**, *Нова сазнања о почецима високог образовања у Срба*, Православље; сајт Српске православне цркве http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pochecima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015)

"Упорна и вишестрана просветна настојања да се и под страним владаром, у Хабсбуршкој монархији, успостави организовано подучавање свештенства, монаштва, али и становништва, започето је убрзо након Велике сеобе. Патријарх Арсеније III Црнојевић је два пута (1698. и 1706) безуспешно молио, да му се одобри оснивање школа".¹²

Упркос Царском рескрипту од 12. априла 1727. којим је Србима у Монархији одобрено отварање нижих и виших школа, то је ипак ишло споро и отежано. Владавина Марије Терезије се заснивала на дволичности према Србима. Та се власт двоструких аршина спроводила вероватно и према другим народима, јер није без разлога Аустријско царство називано „тамницом народа“. Са својом Комисијом, Марија Терзија је хтела да створи неку средину: да се Србима одрже привилегије, али да се не проширују. Записан је њен коментар: „Колико је тај народ храбар и добар, он је и врло лукав и све се даље шири“. Срби би били задовољни, да су се привилегије тачно примењивале и поштено тумачиле и да су царске власти у том погледу биле доследне и праведне. Али, на папиру је било једно, а у пракси друго. Или једноставно „није заживело“.

Наследник царице Марије Терезије, цар Јосиф II, остаће упамћен као просветни реформатор. Ревносно је ширио мрежу основних школа и заузимао се за просвећивање најширих слојева друштва. Сагласан са мишљу Јосифа Зоненфелса „да су просвећени људи најбољи поданици“, захтевао је од земљопоседника, општинара и црквених великодостојника, да изграде школе, обезбеде опрему, учитељске плате и награде. Приморавао је родитеље да редовно шаљу децу у школу,¹³ а за њихов неоправдани изостанак родитељи су имали платити до 20 крајцара месечно, или 1 дан кулука. Казну је одређивао општински суд („Dorfsgericht“). Тако прикупљени новац могао се утрошити за набавку школске опреме, или књига и одеће сиромашним ђацима.¹⁴

Међутим, треба имати на уму да су те школе биле на немачком језику, односно да се тиме доследно и мање болно спроводила општа германизација. Устав којим се регулисао рад школа, објављен 1776. године, забрањивао је у свом чл. 13 учитеље "чуждаго царствија", што ће рећи Русе, а у чл. 23 употребу туђих, односно руских књига у српским школама. Реакција

¹² *Ibidem*

¹³ **Johann Wolf**, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, 118-120, 134-135, 155-156, 159; Dissertation, Wien 1935.

Интернет извор http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29 (20.10.2014)

¹⁴ **Унутштва** за надзорнике народних школа у Угарској (*Instrukzion fu(e)r die Visitatoren der Nationalschulen in Ungarien*), АВНС, ИДК, кут. 41 (стари бр. 1423 А), 1792, фасц. 8, акт бр.157,§1;штампано, немачки језик.

Марије Терезије на српске протесте је резултирала укидањем, 2. децембра 1777., Илирске дворске депутације.

4.2. Основне школе

"Срби прво треба да зидају више болница и школа него црква... Желео бих да свака школа има неопходну опрему и своју библиотеку, али мислим да је засад боље одустати од библиотеке него од школе, јер она омогућава опште грађанско просвећивање неопходно за напредак, који ће их довести до библиотека и других добара развијеног света." (Доситеј Обрадовић, Лајпциг, 1784; *Обрадовић, 2007:60*)

Пошто је школовање било привилегија богатих, испрва су децу описмењавали вероучитељи и монаси у манастирима. Прве основе школског система, који би важали за цело царство увела је Марија Терезија 1774. године (Ratio educationis). Тај први *Школски правилник* је налагао обавезно шестогодишње школовање и употребу истих уџбеника за све ђаке, у свим школама. Прописивани су и начини оспособљавања учитеља који ће одредити и правце развоја школског система.

"За посматраних педесетак година број наставног особља се повећао за 150%, а у развијенијим крајевима монархије (посебно у централним деловима и у западним деловима) побољшан је квалитет наставе. Тада је почело и са стварањем средњешколских установа, тј. гимназија. Године 1846. у Мађарској (са нашим крајевима заједно) било је 102, а у Ердељу 20 гимназија. Тридесетих година у гимназије је ишло око 20 – 22.000 ученика. До 1844. наставни језик у гимназијама био је латински, а од тога је у већини гимназија наставни језик постао мађарски (законом), док су постојале гимназије и са другим наставним језиком (нпр. у Сремским Карловцима, Новом Саду итд.). Било је и неких високообразовних институција, као Универзитет у Пешти, и неколико академија и протестантских колегија (лицеја)".¹⁵

Тек седамдесет година касније (1848), прво Министарство културе и образовања, формирао је Фрања Јосиф I, да би већ следеће године исто прерасло у Савезно министарство –

---

¹⁵ **Извор података:** брошура (Милан Мицић и група сарадника) за програмску акцију Покрајинског секретаријата за прописе, управу и националне мањине Војводине, и Радио телевизије Војводине (за квиз знања) *Колико се познајемо* <http://www.uprava.vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/OBRUPRNZ/manjine-koliko-se-poznajemo/webtekst/Brosura-ceo-tekst.htm> (2009.година)

и одржало се до данашњих дана у Аустрији. Године 1869. уведено је осмогодишње основно образовање (за годишта 6-14, касније 7-15), које најзад прелази у надлежност државе (а не цркве), па је тако остало у већини, доцније формираних, европских земаља. Поменуте године је први пут регулисано и образовање женске деце, али по посебном програму и уз дугогодишње оглушавање о исто. Тада се законом уређују системи средњих школа, у виду нижих и виших гимназија, реалки, те стручних школа.

Када је реч о елементарној писмености на матерњем језику Срба у Угарској, то се савладало углавном „алтернативно“, код свештеника при православним црквеним општинама. Према доступним подацима, обавезно основно школско образовање које се сматра системским решењем, спроводило се у будимској српској школи, која је 1822. године имала 40-так ђака. У самој Пешти је још од краја XVII века радила српска школа са два разреда, да би 1808. била проширена трећим разредом. Две деценије касније (1827), записано је да ту школу посећује око 30 ђака. Најпознатији српски учитељ у Пешти био је Лука Милованов, познат по томе што је заједно са Вуком Караџићем радио на састављању прве српске граматике - *Писменица сербскога језика* из 1814. године.

Извори с краја XVIII и почетка XIX века, показују да је у Печујском школском округу (без Шајкашког батаљона) било чак 73 православне школе. Али од 7600 дорасле деце оба пола, родитељи су слали у школу само 1980 ђака (мушких 1771, женских 209). Значи да је тек свако четврто дете било писмено. Списи такође показују да су у Банату српски и румунски ђаци били мање ревносни од католичких у похађању својих школа (1802.година).¹⁶ Да би то предупредили, угледнији Срби и Румуни су материјално помагали основно образовање у циљу просвећивања и искорењивања лоших навика у народу. Већина популације је живела по селима, бавила се земљорадњом, деца су у раном детињству „ишла на њиву, па шта ће им школа“. Опет, за школске зграде је ваљало издвојити место (плац), изградити објекат, обезбедити инвентар, грејање, стан и плату учитељима. Та су питања била најпре у надлежности црквених власти. На пример¹⁷:

"Митрополит Мојсије Путник дао је Карловачком магистрату део плаца до Саборне цркве, са постојећом зградом Семинарије из 1728. године (в. ил. 17, бр. 8), грађевински

¹⁶ **Johann Wolf**, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, 184-188, Dissertation, Wien 1935. Интернет извор http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29

¹⁷ **Никола Гавриловић**, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, 8-10. Историјски архив града Новог Сада, година III, број 3, Нови Сад, 2009. Интернет извор http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf.

материјал, својих 1.000 форинти у готовом и кредит из Народног фонда, да Магистрат подигне тамо зграду нормалне школе".¹⁸ Уз ту помоћ Магистрат треба подићи зграду нормалне школе, за све ђаке, без обзира на њихову вероисповест и друге разлике, али да део зграде буде само за ђаке православне вере (Graeci Ritus National Schule per und allein für die Schul-jugend dieses Ritus). Над религиозно потпуно или делимично мешовитим школама више нису свештена лица ничије вере могла да врше надзор, него је то поверено било световној власти и лицима. О томе став *Упутства за надзорнике народних школа у Угарској* целовито гласи: „Ubrigens sollen die Seelsorger keiner Glaubenspartei zu Aufsehern weder bei ganz, noch halbvermischten Schulen gewa(e)hlt werden, sondern diese mu(e)ssen immer weltlichen Standes seyn“ (Instruktion für die Visitatoren der Nationalschulen in Ungarn 1792, § 6)

"У новој згради Нормалне школе настанили су се немачки учитељи: Франц Плицнер, виши учитељ („Oberlehrer") и њен управитељ, са два нижа учитеља („Unterlehrer"), Адам Галингер [други] и Игнац Крахелмајер [први разред]".¹⁹ Затечени српски учитељ Павле Пољанац морао је да се стесни и убрзо исели из школске зграде, а предвиђени духовник за српске ђаке није могао ни да се настани у њој." Новонастала ситуација је изазвала оштар прекор митрополита Путника Карловачком магистрату",²⁰ али је и даље између Карловаца-града и седишта Митрополије у њему, остао проблем сразмерног коришћења те зграде (ил. 45, т. 1-3).

Указом Марије Терезије, Аврам Мразовић је био постављен за врховног надзорника свих православних школа у Печујском округу, а томе су припадале школе у Бачкој и Барањи. Реч је о сину сомборског православног свештеника, Георгија Мразовића, који се потврдио као неуморан просветни реформатор, писац уџбеника граматике, реторике и превода часописа за младеж. Као школски надзорник, Мразовић је обилазио готова сва насеља из свог округа, склапао уговоре са локалним општинама о оснивању српских народних школа, њиховом опремању и материјалном обезбеђењу учитеља. Таквим залагањем до пред крај века (1791) отворене су школе у 74 насеља. За своје педагошко прегалаштво одликован је златним медаљама од три аустријска владара (Јосиф II, Леополд I, Франц I) и добио наследно племство

¹⁸ **Коста Петровић**, *Из прошлости Сремских Карловаца. (О Карловачкој пијаци и Нормалној школи)*, ГИД, књ. XII, св. 3-4/1939, сепарат стр. 3-11.

¹⁹ **Franz Piltzner** — Oberlehrer [Код Косте Петровића, грешком: Franz Rizner]; Adam Gallinger, Ignaz Krachelmayer — Unterlehrer.

²⁰ АСАНУК, КМ, кут. 6, год. 1790, фасц. 21, бр. 6; **К. Петровић**, *Из прошлости Сремских Карловаца. (О Карловачкој пијаци и Нормалној школи)*, 8, 10.

са грбом. Мразовићев наследник, Урош Несторовић је као надзорник констатовао (1810) да Бачки школски округ „може бити сматран за најизврснији, како у погледу прописаног уређења, тако и стања школских зграда и дотација учитељима“. Ту предност над другим окрузима, известилац приписује искључиво радној жустрини самог директора Мразовића. "Врховну управу над осталим српским школама добили су још Стефан Вујановски за Срем и Глигорије Обрадовић за Банат."²¹

Према владајућем *Школском закону* за Угарску и припадајуће јој земље (*Ration educationis publicae*, Будим 1806), општине су биле дужне да обнове постојеће или подигну нове школске зграде од тврдог материјала. Типска школска зграда требало је буде на централном месту у насељу, уз њу или у близини, школски врт заштићен оградом као и она. У мањим насељима, зграда је морала имати „једну пространу, светлу, суву и чисту учионицу за ђаке, а од ње потпуно одвојени стан за учитеља (под истим кровом или не), са кухињом, комором, оставом за дрва, шталом и подрумом, где нема услова за учитељев стан, црквене општине су дужне да му га изнајме под кирију“. У обе варијанте стан за учитеља је обезбеђиван са много штедње на рачун његовог простора и комфора (ил. 48, т. 4). Изузеци су биле богатије општине у Трсту, Осијеку, Новом Саду, Вршцу.

После аустријско-француског рата, реформе школства се интензивирају (1810). За првог врховног надзорника свих православних школа у Угарској долази Урош Несторовић. У првој половини исте године, Несторовић је обишао многе основне и неке средње школе у Срему, Бачкој, Банату, делу Славоније и Угарске око Будима. На том путу је корио неспремне учитеље, а црквено-општинским часницима и парохијском свештенству пребацивао немарност за школу и небригу за редовни одлазак ђака на богослужења и веронауку. Доводио је то у везу са митрополитовом небригом о школству и народном просвећивању. Указивао је да младе ђаконе треба постављати за вероучитеље, што се добро показало у Бачкој; да се способни и вредни учитељи могу рукополагати за свештенике, без наплате епископске таксе за њихове синђелије и слично.²² У том смислу је три пута разговарао са митрополитом Стратимировићем у Карловцима, у кратким размацама, али све хладније. Митрополит није могао поднети што је,

---

²¹ Ibidem

²² Урош Несторовић, *О лошем стању српских и румунских школа*. АСАНУК, Конз., 1810, 77, 95; 1812, 6, 57.

без његовог знања и утицаја, тако важна област народног живота поверена Несторовићу.²³ Он га је огласио „умишљеним стручњаком и каријеристом на рачун своје цркве, школе и народа“, а Несторовић пак митрополита „неподесним да по новом наставном методу образује побожне свештенике и добре хришћане, који ће осим свог народног језика усвојити и друга знања и културу“. Разлаз те две моћне личности од почетка, последица је сукоба двају школских система које су оличавали, али и показатељ великих недостатака услова у којима су спровођени.²⁴

Сводећи своја запажања са терена, Несторовић је оценио да су школе у Војној граници ипак боље него у Провинцијалу. У њему је небригом свештенства ослабио просветни и верско-морални живот народа и омладине. Схватајући спровођење школских реформи као дисциплинско питање и оданост владару, теренски заповедници из Петроварадинске регименте (Срем) приморавали су ђаке и њихове очеве у цркву „капларским штапом“. На подручју те строге регименте, у селу Војки, нова школска зграда била је снабдевена свим потребним инвентаром. За уредну школску зграду у Батосеку (околина Будима) Урош Несторовић каже такође да је била „снабдевена свим потребним инвентаром и училима“. Обе његове примедбе су уопштене и не откривају шта је подразумевао под потребним школским материјалом и училима, али није сасвим јасно ни шта подразумева „уредна и удобна“ школска зграда, каква је била у Осијеку. На крају свог инспекцијског *Дневника*, Несторовић је у осамнаест тачака сажео најбитније проблеме о којима ће известити цара. Најважнији су ипак да учбенике треба штампати на бољој хартији и с мање грешака; побољшати српску и румунску калиграфију и правопис.²⁵ У извештају цару Фрањи I, поднетом у Бечу 28. 12. 1810, Несторовић је рђаво стање српског и румунског школства сматрао последицом рада нестручних учитеља, слабог материјалног стања школа, немарног односа локалних власти и окружних директора према њима и образовању омладине.²⁶

---

²³ Према: **Славко Гавриловић**, *Писма Лукијана Мушицког Урошу Несторовићу (1811-12)*, Зборник МСКЈ, књ. XVIII/2, 1970, стр. 372. Карловци, 19. 2. 1812. *Митрополитов протосинђел Л. Мушицки Урошу Несторовићу*.

²⁴ **Никола Гавриловић**, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, 159-176. Историјски архив града Новог Сада, година III, бр. 3, Нови Сад, 2009. Интернет извор: http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf. (20.12.2014)

²⁵ **Никола Гавриловић**, *Дневник Уроша Несторовића о обиласку школа из 1810. године* (у Гавриловићевом преводу са немачког на српски језик), Зборник МСИ, бр. 17/1978, стр. 137-162; закључак и предлози, стр.161.

²⁶ **Никола Гавриловић**, *Извештај Уроша Несторовића о стању православних српских и румунских школа и Хабзбуршкој монархији 1810. године*. Грађа.— Истраживања (бр. 12), Филозофски факултет у Новом Саду - Институт за историју, Нови Сад 1989, 244-261; Несторовићева представка цару је на немачком језику.

На његов предлог цар је потврдио заслуге Аврама Мразовића, Стефана Вујановског и Григорија Обрадовића, пензионисао их у износу пуне плате, па поставио „нове снаге“ да врше надзор школства: Гаврила Бајчевића за Бачки школски округ, Григорија Гершића за Сремско-славонско-хрватски, Луку Кенгелца за Темишварски. Установљена су још два нова школска округа, Будимски и Карансебешки.

Паралелно са грађанским (пучким), постојале су манастирске школе (Хопово, 1815-1819), а братство се старало да раде и основне школе за околну прњаворску децу (ил. 46). У јужном Банату су такву праксу спроводили манастири: Бездин, Месић, Сент-Ђураћ. Зависно од имовног стања и воље за просвећивањем најмлађих, снабдевали су књигама и училима градске народне школе. Месићки јеромонах Гедеон (Станковић)²⁷ донео је и поделио сиромашним ђацима, у школи крај Саборне цркве у Вршцу: букваре, часослове, псалтире, и друге школске књиге и потребе. Он им је обећао, ако буду добро учили да ће још вредније поклоне добити.²⁸ Но, видели смо из докумената да комуникација световног надзорника (Несторовић) и духовног јерарха (митрополит Стратимировић) није могла бити усаглашена. Атмосферу у хоповском манастиру тога доба живописно је дочарао Доситеј Обрадовић у свом делу *Живот и прикљученија*²⁹.

Када је после Буне (1848/49) сломљен мађарски покрет за отцепљење од Аустрије, Срби су добили аутономну област „Војводство Србија и Тамишки Банат“. Намесништво Војводине је 1856. године, у главним школама повећало број разреда са три на четири, а следеће године поставило др Ђорђа Натошевића за врховног директора свих српских школа. По струци лекар, по опредељењу педагог, Натошевић је био следбеник Песталоцијеве очигледне наставе („покажи, па кажи“). Карактером је био истрајан и предузимљив, а по својој оцени достигнућа у просвећивању - речит и строг. Најважније му је било да се црквене општине старају о школама и сиромашној деци, а да учитељима омогуће боље услове живота и рада. Он их је позивао да не чекају помоћ владе и дародаваца, већ да саме купују књиге и стварају општинске „фондове књига“, из којих ће ђаци бесплатно користити уџбенике сваке године.

---

²⁷ **Димитрије Руварац**, *Стање српско-православних манастира (1787-1791) у Митрополији карловачкој*, Архив КМ, I/1911 (ман. Месић), 96.

²⁸ *Славенно-сербскія вѣдомости*, бр. 8, Беч, 27. 1. 1794, стр. 38а.

²⁹ **Доситеј Обрадовић**, *Дела*, Библиотека града Београда, 2007.

Често се Натошевић жалио да су општине лакше и више трошиле новац на споредне ствари, него на школе, књиге, васпитање деце и просвећивање народа на свом подручју. У неке школе пуштају да „обдань деца уче, а обноћ у њих затварају кривце и злочинце“. Родитељи су мањи број мушке деце слали у школу, док женску нису ни помињали. Учитељи нису имали пензије, нити могли да збрину своје породице, а сви чланови општинске управе могли су да им заповедају. Многи су зато изгубили вољу за рад и стручно усавршавање, и нису хтели ни „оно мало најнужни књижница да себи набаве“. Углавном су школске зграде биле мале, тесне, влажне и нездраве; без зеленила около, патоса унутра, одговарајућих клупа, пећи, чивилука и друге опреме.

Након формирања двојне Аустроугарске монархије (од 1867. године), школско законодавство рађено је према начелима:

- да је црква одвојена од државе,
- да су наука и настава слободни,
- да је школовање обавезно за децу од 6 до 14 година,
- држава мора да се постара да наставу изводе стручни учитељи, после редовне учитељске школе (4 године) и стручног усавршавања, у којем ће важну улогу имати оснивање и „уређење школских библиотека“.³⁰

По повратку из Србије, као делегат на Народно-црквеном сабору (1871) и као главни референт Школског савета у Карловцима, Ђорђе Натошевић је следеће године припремио *Уредбу за српске народне школе*³¹. Сачинио је елаборат о њиховом стању и начину побољшања. У њему истиче, да од педесет прегледаних школа у Војној граници, само школе у следећим местима: Митровици, Кузмину, Винковцима, Војки, Земуну, Бановцима Доњим и оба Сланкамена (Стари и Нови) - заслужују то име. Остале су „на штету здравља дечија, и боље би било да (их) није“.³² Као ни те, ни у Карловачком протопопијату основне народне школе нису имале своје библиотеке (ил. 50, т. 1).

На просторима где су још Срби живели: Далмација, Хрватска, Славонија; године

³⁰ **Петар Деспотовић**, *Историска педагогика*, 278, 379; Београд, 1902.

³¹ *Уредба за српске народне школе од 17. Јула 1872. год.*, у 4 дела а укупно 144 члана, са пратећим прописима и објашњењима приређивача: **Жарко Миладиновић**, *Тумач повластица, закона и уредаба и других наређења Српске народне аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, стр. 340-396; Н. Сад, 1897.

³² **Ђорђе Натошевић**, *Српском народном школском савету у Карловцима*, Нови Сад, 25. 8(б. 9) 1872. АСАНУК, Школски савет, 1872, 195, л. 2а, срп. јез., атг.

1874. већина тамошњих српских општина је одбила *Школски закон* за грађанске основне школе, те остала при својим аутономним вероисповедним школама.³³ Према једној статистици, не баш тачној у збиру, нити детаљној у класирању, 1886/87. године у Аустроугарској је било: 5.386 католичких школа, 2.147 православних, 1.770 унијатских, 2.334 реформатске, 1.437 евангелистичких, 45 унитарских, 544 јеврејске; укупно: 16.538. - од њих 16.301 основна, 74 више народне, 150 грађанских и 13 виших девојачких школа. У њима је било укупно 24.148 учитеља/наставника, 1.020.518 ученика и 889.850 ученица. Од свих 16.538 школа, своје зграде су имале 14.963 школе.

4.3 Српска учитељска школа у Сентандреји (1812)

Виши ступањ школовања Срба у Хабзбуршкој монархији почиње захваљујући изузетној личности Дионисија Новаковића, који је у Кијеву завршио гимназију и Духовну академију (1737), са изванредним успехом. Тадашњи Епископ бачки Висарион Павловић, лично га је позвао да дође у Петроварадински шанац, где је основан Духовни колегиј за младе богослове (Collegium Vissariono-Pawlovicsianum Petrovaradinense). Новаковић је постављен за „учитеља философије и теологије у Рождество-Богородичној латинословенској школи и у Духовној колегији за младе богослове, у шанцу Петроварадинском“ (данашњи Нови Сад). Била је то прва висока школа код Срба (1739).

"Пошто Висарионов и Дионисијев Collegium представља зачетак универзитетске наставе код Срба, важно је навести чињенице које га осветљавају. Као професор философије и теологије, Дионисије Новаковић је своја предавања започео приступном програмском беседом о похвали слободних наука и користи од њих. Изложио је цео образовни систем, почев од класичног општег образовања, које су европски средњовековни универзитети развијали као слободне вештине (artes liberales). Оваквим предавањем положен је модерни темељ класичним

---

³³ **Ђорђе Натошевић**, *Патријарх Прокопије Ивачковић, пароси и учитељи о натурању закона вероисповедним школама које су већ уређене као аутономне*. Према: **Василије Ђ. Крстић**, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914), Књига 1, 1848-1883*, БИГЗ, Београд 1995, местимично, као стр. 173-176, 182, 228-234, 248.

и хуманистичким наукама код Срба".³⁴ Када је теологија у питању, Дионисијева делатност има толики значај да за њега, можемо везати настанак високог теолошког образовања.

Ради сагледавања континуитета у развоју српског школства, потребно је овде напоменути да су крајем XVIII, а у праскозорје XIX века отворане, или барем планиране и следеће школе:

- Српска велика школа у Новом Саду (1774/5 „*Illyrische Nationalschule*“³⁵) – на Српском народно-црквеном сабору, одржаном 1774. године у Карловачкој митрополији, одустало се од образовања само будућих свештеника; тражено је да се оно прошири на сву омладину спремну за духовну и световну службу, те да се уместо клирикалних школа у свакој епархији оснује по једна потпуна гимназија; у ту школу би се примали ученици од 15 до 18 година, који умеју читати и писати, познају мали катихизис, основне рачунске радње и разумеју латински језик, јер би се на њему предавала филозофија и друге високе науке. Наредни Карловачки сабор је 1781. године је то потврдио и тражио да се у Новом Саду подигне српска народна гимназија „јер су школе и науке најбољи начин за просвећивање клира и народа“; Цар је такође одобрио да се подигне „Народна гимназија, или Карловачка школа“³⁶, али је недостатак новца одложио изградњу те школе; пажња је тада усмерена на оснивање Генералне српско-румунске семинарије у Темишвару (1785), за коју је цар нудио новац и разне олакшице.³⁷
- Карловачка гимназија³⁸ (1791) – вишегодишње тежње грађанства реализовала је група имућних карловачких Срба, на челу са Димитријем Анастасијевићем Сабовим. Он је издејствовао код **Цара Фрање II** одговор на своје писмо, чиме је заправо добио потврду

³⁴ Проф. др **Ксенија Кончаревић**, *Нова сазнања о почецима високог образовања у Срба*, Православље; сајт Српске прав. цркве http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pochecima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015)

³⁵ **Неуједначено име школе** плод је етапа у откривању њене суштине и поређења са сличним. Имена *гимназија*, *велика гимназија*, *клирикална школа*, *семинарија*, истицала су један или други сегмент вишег световно-богословског образовања, или их узимала као синониме: *...nationalis gymnasijae... seu clericalis schole*. Покушаји да се оба посматрају као јединствен наставни процес, изражени су једним именом: *общенароднаја школа*, *централна српска школа*, *велика школа*.

³⁶ **Цар Јосиф II** мтп. Мојсију Путнику 28.4.1783, посредством Угарског намесничког већа. АСАНУК, МП А, 1783, 200, ондашњи превод са латинског на славеносербском језику.

³⁷ **Димитрије Кириловић**, *Покушај оснивања високе школе у Новом Саду 1774 године*, 64-66; ГИД. Књ. I, св. I (1928); Н. Гавриловић, *Клирикалне школе*. У књизи: *Историја школа и образовања код Срба*, 228-229

³⁸ Издање Гимназијског патроната, Ср. Карловци, 1903, 19.

о оснивању Гимназије (Беч, 1792). Гимназија је испрва имала шест разреда³⁹: I разред (звани: припремни), II-IV граматика(лни); V реторика и VI поетика (хуманистички); затим су школске 1852/53 године, оформљени још VII и VIII разред (филозофија); уз многе реформе и кратке прекиде рада (због куге 1795/96, револуције 1848/49. и светских ратова). Школа је активна и данас, под називом Карловачка гимназија.

"Српски језик је уведен као посебан предмет („Lingua Serbica") 1847/48, а упоредо се именује и као црквенословенски језик. Уместо латинског и немачког, све чешће се водила гимназијска администрација на српском језику. Он се као наставни језик усталио од 1873. године, са почетним изузетком физике и математике."⁴⁰

- Православна монашка школа у Бечу (1792) - Илирска дворска канцеларија, (политичко тело за питања православних у Хабзбуршкој монархији) планирала је да у Бечу отвори монашку школу. У њој би се обучавали најбољи јеромонаси, које би слободно изабрао сваки манастир; по завршетку школовања, они би стекли звање професора, и у манастирима поучавали искушенике и монахе верско-моралном учењу своје цркве и одређеним световним знањима. Међу калуђерима девет манастира, који су се изјаснили на упитник Илирске дворске канцеларије,⁴¹ само је братство манастира Гомирја једногласно изабрало јеромонаха Викентија Љуштину, да иде у такву школу. Ускоро је избио аустријско-француски рат и укинута је Илирска дворска канцеларија. Рад на духовном и општем просвећивању је застао, а замисао о монашкој школи и одговарајућој библиотеци напуштена. Уосталом, оснивањем Карловачке богословије решен је проблем образовања подмлатка парохијског свештенства, као „значајнијег за пастирску делатност и верско-морално просвећивање народа“.
- Академија за народне језике у Будиму (1792) – после Француске револуције (1782), дошло је до развоја националне свести. Народи су захтевали право на своју територију тамо где су се зачели и остварили као историјски субјект; тражили су потврду о себи у свом језику и култури⁴². Национално све хомогенији Мађари, тежили су да наметну свој језик Словенима и другим мањинским народима у Угарској. У покушају да спречи ту појаву опасну за опстанак Монархије, гроф Фрања Балаша, председник Илирске дворске

³⁹ **Чедомир Денић**, *Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у Карловачкој гимназији 1791-1848. године*, Зборник о Србима у Хрватској, бр. 3, САНУ, Београд 1995, 93.

⁴⁰ *Ibidem*

⁴¹ АСАНУК, МПА, 1792, 531, 564, 623.

⁴² **Милорад Екмечић**, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.1, Просвета, Београд 1989, 42-57.

канцеларије, планирао је да спроведе културну федерализацију Угарске. Он је предлагао да се у Будиму оснује академија (виша школа) за националне језике, слична братиславској; очекивао је да би она, по узору на упоредни речник језика Руске академије наука, издала речник латинског, мађарског, словачког и немачког језика. Балаш је предвиђао да се у мађарским школама предаје немачки, словачки и илирски (Illyrisch) језик⁴³. Према члану 27 Угарске дијете⁴⁴ из 1791, православци (Срби, Румуни и други) су постали равноправни угарски грађани; дакле, могли су отворати своје школе, добијати државне службе и користити српске народне привилегије, уколико нису у супротности са угарским уставом. Међутим, Балашине необичне („sonder-baren“) предлоге, ни краљ, ни влада нису хтели да чују⁴⁵. У њиховом ћутању над Балашиним плановима за изучавање толиких језика и култура, усахла је замисао о академији, која не би могла да ради без библиотеке примереног садржаја.

Посматрани догађаји су резултат развоја, па и превирања у друштву. Показали су замах нових грађанских снага, које су тежиле да се развијају у духу просветитељства, испољаваног у „културној Европи“ и делима, сада већ свима знаног Доситеја Обрадовића. Просветитељство је значајан културни и књижевни покрет, који се развијао током XVIII века у западној Европи. Његов утицај код средњоевропских и источноевропских народа осећао се снажно и у XIX веку. Поборници тих идеја су веровали у моћ људског ума, у могућност да образовне и социјалне реформе допринесу бољитку целокупног људског друштва. Као најефикасније средство за ширење напредних идеја показивала су се књижевна дела.

---

⁴³ **Illyrisch** - обухвата језик већинског јужнословенског становништва у делу бившег римског Илирика под влашћу Хабзбуршке монархије, овде се мисли првенствено на језик Срба и Хрвата, са њима својственим дијалектима, који је требало дубровачки лексикограф Јоаким Стули да учини заједничким; извор: Ч. Денић, *Културно-просветна делатност Теодора Аврамовића*, 112-115.

⁴⁴ **Articulus 27. de graeci ritus non unitis** - Законски чланак о несједињенима грчкога обреда (православним Србима); превод на српски: Ј. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792.* 18, 179. Бгд, 1954.

⁴⁵ „**Er (F. Balascha)** empfiehlt nämlich dem König, in Buda eine Akademie der Nationalsprachen zu gründen, welche nach Vorbild der Peterburger Akademie ein lateinisches, ungarisches, slowakisches und deutsches Wörterbuch herauszugeben habe. Balassa wünscht auch, daß in den ungarischen Schulen Deutsch, Slowakisch und Illyrisch unterrichtet werde. Seine sonderbaren Vorschläge fanden indes weder bei Kaunitz noch bei dem König Gehör“ Julius Kornis (o. ö. Professor Universität Budapest, Staatssekretär im Kgl. ung. Ministerium für Kultus und Unterricht), *Ungarische Kulturideale 1777-1848*, Verlag von Quelle & Mayer in Leipzig 1930, 75-76. Извор: Фрањо Фанцев, *Мало разговора о академичком Рјечнику будућности*, Савременик, год. XXVIII, бр. 1, стр.19а, Загреб, 1940: Балаша је тражио отварање „нарочите народноне академије наука у Будимпешти“ чији би одсек издао Стулијев речник; поред хрватских, у њега би ушле „још и српске и руске црквенославенске речи, а у ћирилицу је требало да га препише бивши чиновник Илирске дворске канцеларије Теодор Аврамовић.

Када је реч о световном образовању грађанства, њихови учитељи су се оспособљавали на „учитељским течајевима“, које је пуне тридесет три године (од 1778. до 1811) у Сомбору организовао Аврам Мразовић (1756-1826). Реч је о вишеструко надареном и добро организованом методичару наставе, који је деловао као педагог, књижевник, преводилац, издавач. Објавио је три уџбеника из области правописа и граматике. Поред ангажмана у просвети Мразовић је целога живота радио у духу **просветитељства**: пропагирајући разум и знање (просвећивање) као услове човекове слободе и среће – насупротив црквених догматских уверавања да су веровање, послушност и одрицање од земаљских уживања (ради заслуживања раја после смрти), идеали живљења.

Чим је добио указ о именовању, одређеном за седиште делокруга свога рада, између Новог Сада и Сомбора, одлучио се за родни Сомбор и ту је покренуо „Норму“ – прву установу за образовање учитеља у Срба. Првобитни тромесечни течајеви су убрзо замењени редовним двогодишњим школовањем за „српске учитељске кандидате“. Са овим течајевима Препарандије донекле се овај простор попуњавао релативно оспособљеним наставним кадром. Да тога није било, оценио је Несторовић, школе би се морале масовно затварати. Он је одмах, на почетку својих активности, предложио оснивање три препарандије за образовање будућих учитеља – српске у Сентандреји, грчке у Пешти и румунске у Араду. Имао је наравно, у виду почетне активности Аврама Мразовића. Поред тога, у свим православним црквама тада је уведен и „трећи тас“, из кога се имао финансирати рад прве Српске препарандије.

Предлог је прихваћен, па се на челу сентандрејске установе, царским декретом, нашао управо Урош Несторовић као директор. Први семестар је похађало 36 полазника из села и варошица у Бачкој, Банату, Срему, Барањи, средњој Угарској и наравно, из Сентандреје. Поред директора, на челу Препарандије било је Наставничко веће, које је руководило текућим пословима школе. Школовање је трајало три петомесечна семестра. Прва класа свршених учитеља, њих двадесет четворица, изашла је из сентандрејске Препарандије с пролећа, односно јесени 1814. године. Од следеће године школовање је постало двогодишње, а после тога се 1816. Препарандија сели у Сомбор, где уз развојне и организационе промене траје до данас – као Учитељски факултет.

"Када је 3/15. новембра 1812. године свечано отворена прва Српска учитељска школа – Препарандија у Сентандреји, која је свега четири године касније пресељена у Сомбор, вероватно ни најоптимистичнији духови нису веровали у могућност да ће ова школа једном закорачити и у треће столеће свог постојања".⁴⁶

4.4. Пештански универзитет - језгро српске интелигенције

Историја Пештанског универзитета почиње 1635. године у месту Nagyszombat (данас Трнава, Словачка). У почетку су постојала само два факултета: уметнички и богословски. Правни факултет је основан после три деценије, тачније 1667. године, а медицински после једног века (1769). У Будим је пресељен 1777. године, да би „прешао реку“ и стационирао се у Пешти 1784. Тада се, из правног факултета развија читав универзитет, под називом Краљевски универзитет у Пешти (Budapesti Tudományegyetem). Предавања су била на латинском језику све до 1844. када је мађарски уведен као официјелни језик у Угарској. Женске особе су могле да се уписују тек 1895. године.

Овај универзитет је био једна од најзначајнијих институција, када је реч о стварању српске интелигенције. "Био је стециште великог броја студената из скоро свих српских крајева. При крају XVIII века на том су се универзитету школовали:

- **Јован Мушкатировић** (1743-1809), истакнути писац српске просвећености;
- српски добротвор **Сава Текелија** (1761-1842), доктор права;
- **Григорије Трлајић** (1766-1811) писац, песник и преводилац;
- **Лукијан Мушицки** (1777-1837) професор универзитета у Русији и најзначајнији песник српског класицизма.

Касније, 70-их година XIX века, основани су разни технички факултети, и академије уметности (ликовна, музичка, позоришна итд.), на којима је студирало и усавршавало се много студената из наших крајева:

- **Михаило Витковић** (1778-1829), доктор права, српско-мађарски песник и писац;

---

⁴⁶ **Милан Степановић**, *Два века сомборске препарандије (I)*, Сомборске новине, стр. 11, 09. новембар 2012; Извор са интернета: <http://www.somborskenovine.co.rs/e-novine/pdf-/br.3046/strana11.pdf>

- **Сава Мркаљ** (1783-1833), доктор филозофије и филолог, реформатор српске азбуке и претеча Вука Караџића;
- **Георгије Магарашевић** (1793-1830), завршио филозофију, покренуо и први уређивао *Летопис* Матице српске;
- **Димитрије Давидовић** (1789-1838), студирао медицину, оснивач *Новина сербских*, првог српског дневног листа који је од 1813. до 1821. излазио у Бечу;
- **Јован Хацић-Светић** (1799-1869), доктор права, истакнути песник српског класицизма, један од оснивача Матице српске и први председник, творац основних закона у Србији;
- **Петар Јовановић** (1800-1855), уредник „Бачке виле”, периодичне публикације која је пропагирала идеје илиризма;
- **Јован Стерија Поповић** (1806-1856), адвокат, један од најистакнутијих српских књижевника XIX века, најзначајнији комедиограф свога времена чији су комади још и данас стално на репертоарима српских позоришта;
- **Јован Стејић** (1803-1853), доктор лекарства (медицина) и писац;
- **Јосиф Панчић** (1814-1888), ботаничар, лекар, први председник Српске краљевске академије и други.
- **Јован Суботић** (1817-1886), доктор права, песник, драмски писац и уредник Летописа Матице српске;
- **Ђура Јакшић** (1832-1878), сликар и песник,
- **Јован Јовановић Змај** (1833-1904), дечији лекар, песник
- **Лаза Костић** (1841-1910), доктор права, један од најзначајнијих српских песника;
- **Стеван Сремац**, (1855-1906), књижевник, академик, један од најчитанијих српских реалистичких писаца
- **Исидора Секулић** (1877-1958), књижевница, најобразованија и најумнија Српкиња свога доба,
- **Вељко Петровић**, (1884-1967), књижевник, приповедач.⁴⁷

Једно од значајних обележја Пештанског универзитета, још од његовог оснивања, била је вишенационалност. Међу припадницима различитих нација владала је прилична хармонија, све док је службени језик на којем се изводила настава и обављала

---

⁴⁷ **Живан Милицавац**, *Историја Матице српске I део: 1826-1864*, Нови Сад, Матица српска, 1986, стр. 108-138.

администрација, био латински. Међутим, већ почетком XIX века јављају се прве националне поделе, а доминација Мађара постала је очигледна 1802. године, када је основана Катедра за мађарски језик и књижевност. Убрзо су и припадници словенских народа, пре свих Срби и Словаци затражили оснивање словенске катедре. Захтев који је упућен 1824. године одбијен је, али је без обзира на ту чињеницу, ово био значајан корак, јер је од тада глас српских интелектуалаца у Пешти бивао све присутнији у сфери културе и образовања. Међу интелектуалце су се у то време најпре сврставали адвокати. Од почетних пет адвокатских канцеларија, тај број је почетком XIX века нарастао на 56 свршених високошколаца. Касније, око 1830. године, већ их је било 230.

Међу члановима *Српског православног општества* у Пешти било је припадника најразличитијих занимања, али највише оних који су, према својим заслугама, заузимали истакнута места у тадашњој српској заједници у Угарској, односно у држави у којој су живели. Предњачили су адвокати Михаило Витковић, Алекса Војновић, Михаило Костић, Теодор Павловић, Георгије Дамјановић, Евгеније Ђурковић, Јован Ракић, Филип Вишња, Симеон Филиповић, Георгије Станковић. Било је такође земљопоседника који су се могли подичити високим образовањем и титулама племића, као што су Петар Демелић и Павле Риђички, затим геометар Димитрије Јовановић, учитељ Субота Младеновић, а истакнуту улогу имали су и угледни трговци Јован Трифоновић, Георгије Марго, Димитрије Вељков, Михаило Јовановић, Андреј Розмировић, Наум Бозда, Јосиф Миловук, Петар Јовановић, Петар Рајић, Симеон Шићар и други. Међу њима је било и државних службеника, градских сенатора и судских бележника.

Пети део

СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ У АУСТРОУГАРСКОЈ ТОКОМ XIX ВЕКА

Невелики број својих књига, углавном богослужбених, Срби су из балканских делова Османског царства пренели на подручје Хабзбуршке монархије, у честим сеобама уз ратове. То су махом биле рукописне и штампане богослужбене књиге. Мало је било световних књига, писаних углавном на црквенословенском језику. Срби који су са собом понели и сачували малобројне књиге, на тај начин су допринели обнављању или проширењу библиотека сународника који су већ живели под аустријском влашћу. Књиге су се чувале, не по кућама, већ углавном по опустелим или запуштеним манастирима и црквама. Знатан број других сународника, свештеника (народних пастира), дошао је без књига. Тек је требало да их створи или набави, првенствено за цркве у својим насељима.

У таквим околностима, развиле су се преписивачке радионице. Центри ове делатности били су манастири, од којих је накада најпознатији била Рача. Калуђери из тог манастира су, заједно са осталим избеглим Србима, стигли чак до Сентандреје. Захваљујући њима, тамо је ускоро настао преписивачки и културни центар Срба у Мађарској. "Посебно су били активни Јеротеј Рачанин, који је написао „Путашаствије граду Јерусалиму“ - један од најстаријих сачуваних путописа у српској књижевности, затим Кипријан Рачанин, који је саставио „Буквар словенских писмен“. Њих је наследио Гаврил Стефановић Венцловић, преводилац, преписивач и цртач, последњи представник рачанске преписивачке школе."⁴⁸

Пошто је користио поједностављени правопис и писао на народном језику, Венцловић се сматра претходником Вука Стефановића Караџића. Читав један век пре Вука и Ђуре Даничића, преводио је тј. парафразирао на народни језик текстове из Библије, користећи их као основу за своје говоре (проповеди). Међутим, није се одрекао српкословенског језика, а његови записи на том језику спомињу се као последњи споменици периода од пет векова, колико је настајала стара српска књижевност.

---

⁴⁸ www.manastiri-crkve.com (03.01.2015)

5.1. Митрополијска библиотека у Сремским Карловцима

Прву озбиљнију библиотеку на подручју северно од Саве и Дунава, налазимо у манастиру Крушедол, где је боравио Георгије (Ђорђе) Бранковић је, под монашким именом Максим, (1513-1516). Свој манастир је снабдео неопходним богослужбеним и богословским књигама, писаним углавном на српкословенском језику⁴⁹. Нажалост, овим књигама се губи траг у двадесетим годинама XVI века, када су Турци кренули у освајање Срема. Следећи траг о неком „библиотечком фонду“ везује се за име патријарха Арсенија III Чарнојевића, који је са народом избегао 1690. Пописом његове имовине у Сентандреји, Будиму и Пешти, а после смрти (1706. године у Бечу), међу личним стварима пронађено је 16 наслова у 17 књига.⁵⁰ Касније је утврђено да је 10 наслова у 11 књига остало у Будиму, док је 6 књига његов егзарх Василије Рајић, пренео у манастир Крушедол⁵¹, где је патријарх Чарнојевић и сахрањен.

У годинама које су уследиле, делови библиотеке манастира Крушедол преношени су у Карловце, који су 1713. године постали седиште Сремске архиепископије и целокупне православне цркве на подручју Аустријске монархије. Тако је зачета митрополијска библиотека у Карловцима, коју су временом митрополити садржајно обогаћивали. Забележено је да су у заоставштинама будимског епископа Михаила Милошевића, бачког епископа Софронија Томашевића и печујског епископа Максима Гавриловића⁵², пописивачи затекли по неколико десетина књига. Све су пренете у Митрополијску библиотеку, у Карловце.

Књиге су углавном куповане од руских трговаца. Расподељиване су црквама у унутрашњости монархије, док је мањи број купован нарочито за Митрополијску библиотеку. Та је „институција“ имала функцију продавнице књига за цркве и школе из самих Карловаца, али и из Новог Сада и Будима. Обим и темпо богаћења фонда библиотеке у многа је зависио од агилности самих митрополита. Након смрти митрополита Мојсија Петровића

---

⁴⁹ **Младен Лесковац**, *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*. Зборнику радова: *Војводина*, књ. I, издање Историјског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1939, 424-429

⁵⁰ **Гаврило Витковић**, *Споменици из будимског и пештанског архива. Збирка прва*. Гласник СУД, књ. III, Београд 1873, 50-54. Према препису непознатог лица, у том инвентару је било 14:16 књига. РОМС, М. 4004.

⁵¹ *Ibidem*

⁵² **Према инвентару** Митрополијске библиотеке у Карловцима 11.4.1733. – Р. М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718.-1739.)*, стр. 148, сандук бр. 6; стр. 155, сандук бр. 12.

(1731), евидентирано је 68 наслова у 97 књига.⁵³ Његов наследник Викентије Јовановић, повећао је тај фонд током првих неколико година своје службе, на 114 наслова у 237 књига, које су чуване у сандуцима у некадашњем „Пашином конаку“, каснијем Митрополијском двору. Процењује се да је крајем XVIII века било 390 наслова у 700 књига. Већина ових издања била је на страним језицима, а само стотинак био је штампан или исписиван руком, на српскословенском језику.

5.2. Библиотека Епархије будимске

Преписивање и прештампавање су ипак остали најчешћи начини како су Срби у Аустријској монархији долазили до књига. Поред тога, као посредници (преносиоци) књига „из иностранства“ су се често појављивали српски ђаци и студенти, који су се школовали у Кијеву, Русији, Словачкој, Немачкој, Италији. Књиге су у Угарску доносили и трговци, официри, свештеници и грађани, који су вођени послом путовали по земљама средње Европе. "Све до 1832. године Руска академија је редовно размењивала књиге са библиотеком Матице српске, која је 1838. године постала јавна установа под покровитељством Матице српске. Прве велике збирке књига библиотеци су поклонили владика Платон Атанацковић и Сава Текелија. Библиотеци су књиге у то време поклањали: Теодор Павловић, Вук Стефановић Караџић, Петар II Петровић Његош, Јован Суботић, Јан Колар и други „људи од пера“ који су својом мисијом сматрали – описмењавање и просвећивање народа."⁵⁴

Извори снабдевања књигама били су још сајмови, књижаре, антикварнице и лицитације имовине некада имућних грађана. Могућност куповине руских књига у Будиму⁵⁵ утицала је на пораст приватних библиотека његових епископа. Викентије Поповић је, као карловачки митрополит (1713-1725), већину својих књига оставио Митрополијској библиотеци у Карловцима. Но, био је обичај да епископи део својих књига раздају по Епархијама, епархијским службеницима и понеким манастирима, као што је касније учинио будимски епископ Михаило Милошевић (1717-1728).⁵⁶ Будимски епископи су набављали

⁵³ Инвентар Митрополијског двора у Карловцима 1731. године (*Пописанице вешети...*), АСАНУК, ЗРК, *Протокол*, бр. 4 (ствари бр. 19), л. 34б, 38а-39а.

⁵⁴ www.sluzba.vojvodina.gov.rs, 29.V 2015

⁵⁵ **Љубомир Стојановић**, *Стари српски записи и натписи V*, бр. 7375. год. 1902.

⁵⁶ АСАНУК, МП Б, 1728, 19

књиге, већином богослужбене и богословске, на српскословенском и рускословенском језику. Дионисије Новаковић је имао знатан број књига на латинском језику, а било их је и код Арсенија Радивојевића. С њима су латинске књиге ушле у Будимску епархијску библиотеку, ако не први пут – оно у приметнијем броју. Ствари Будимске епархије биле су у Сечују и Сентандреји. Сечујци су их пренели у манастир Грабовац, где су временом пропале („потеряны“). Из Сентандреје су неке ствари однете у Будим 1840. године, половина библиотеке („Бібліотеки“), а друга половина је остала у Сентандреји.

5.3. Школске библиотеке

У новоизграђеним основним школама с краја XVIII века, није била планирана просторија за школску библиотеку, не само у селима већ ни у економски и културно развијеним градовима као што су Сремски Карловци⁵⁷ и Сентандреја⁵⁸. Организовано снабдевање школа уџбеницима и другим књигама ишло је преко политичких власти: жупанија, магистрата, војних команди и школских комисија. На пример: *Команда Бродске граничарске регименте из Винковаца је (19. 6. 1799) послала Земунском магистрату на откуп велики Катихизис, у преводу винковачког пароха и професора Јосипа Стјепана Рељковића на славонски језик. Команда је очекивала да Магистрат поручи потребан број примерака за католичке свештенике, за народ, за школе и за бесплатну деобу сиромашним ђацима на свом подручју*⁵⁹.

Према новом *Школском закону* за Угарску и припадајуће јој земље (*Ration educationis publicae*, Будим 1806), општине су биле дужне да обнове постојеће или подигну нове школске зграде од тврдог материјала. Уколико није било одговарајуће опреме за смештај уџбеника у школи, њих су учитељи чували у својим становима.⁶⁰

Године 1815. у Будиму је отворена књижара, са искључивим правом продаје

⁵⁷ План Нормалне школе у Карловцима из 1785. АСАНУК, МП А, 1810, 155. О њему у тој школи: К. Петровић, *Из прошлости Сремских Карловаца (О Карловачкој пијаци и Нормалној школи)*, 3-12.

⁵⁸ План зграде за основну школу у Сентандреји из 1788. – МОЛ, С-69, Depart Schol. Nationalium, год. 1789, Nr. 43, Positio 1-30. Податак Ивана Јакшића, историчара и проте из Будима.

⁵⁹ **Владимир Ђоровић**, *Препорука катехизма Ј. С. Рељковића*, Прилози КЈИФ, књ. XIV, св. 1-2/1934, 194-195.

⁶⁰ Упоредо штампано *Упушциво (Instructio) за месне директоре школа*, АСАНУК, ФШД, год.1828/ 1876, акт б. б.

школских књига. Њоме је управљала депутација Школског фонда, изабрана те године да ради на материјалном и општем унапређењу школства. Из те књижаре црквене општине су куповале књиге, обично у јесен за предстојећу школску годину, с обавезном наруџбином и плаћањем унапред. Обзиром да је законодавство у Аустроугарској (после 1867) рађено по начелу да је црква одвојена од државе, озбиљан задатак је био „оснивање и уређење школских библиотека“.⁶¹ Према школској *Уредби* од 17. 7. 1872 (чланови 26-29), све црквено-школске општине дужне су биле да опреме школе потребним намештајем, прибором и училима; најпотребнијим уџбеницима и помоћним књигама за учитеље; да оснују школске библиотеке („књижнице“). Исте године је Школски савет у Карловцима прописао како ће се стварати и водити школске библиотеке.⁶²

Обавеза месног школског Одбора, као органа црквено-школске општине у одређеном месту, са месним учитељским Збором, била је да брине о оснивању и раду школских библиотека, набавци књига и стручних листова за даље образовање учитеља и школске деце. За неуредно похађање школе, општинске власти су наплаћивале глобу од родитеља. (Уредба за српске народне школе од 17. јуна 1872. год., чл. 29) Новац који је тако сакупљен, коришћен је за набавку књига сиромашним ђацима, понекад и одеће. Ево потврде: „Школски одбор у банатској Боки одлучио је (1907) да, по избору свог председника и тамошњег учитеља, поручи књиге за месну школску библиотеку“ – записује Љ. Вечански у књизи *Бока у Банату*.

Књиге и периодика су обавезно држани у школском ормару, под кључем. Одређени учитељ их је сређивао, пописивао, печатирао и давао на читање, уз потпис примаоца и одређени рок враћања. Књиге су коришћене бесплатно или с наплатом чланарине, зависно од важеће одлуке месног школског одбора.⁶³ Тиме је код Срба први пут уведена институција школске библиотеке као законска обавеза, а посао школског библиотекара је постало допунско задужење учитеља.

Масовније отварање библиотека и богаћење њиховог фонда, уочава се тек од половине XIX века. Садржајно најбогатије су биле оне у Карловачкој гимназији, Новосадској гимназији, Учитељској школи смештеној најпре у Сентандреји, а затим у Сомбору итд.

---

⁶¹ Павле Деспотовић, *Историска педагогика*, 278, 379.

⁶² *О школској књижници*, уредба Школског савета, целовито објављена у књизи: Ж. Миладиновић, *Тумач повластица*, стр. 353-354.

⁶³ *Уредба за српске народне школе од 17. јуна 1872. од: О школској књижници*, стр. 353-354.

„Поједине библиотеке, као што је случај са оном Захарија Орфелина, Стефана Стратимировића, Карловачке митрополије и појединих фрушкогорских манастира сачуване су и данас се налазе у Патријаршији Српске православне цркве у Београду. Библиотеке Арадске епархије у Араду, Будимске епархије у Сентандреји, манастира Бођани, Ковиљ и Месић и она која је припадала Сави Текелији (данас посебна целина у оквиру Библиотеке Матице српске у Новом Саду), такође су сачуване, иако не у целости. Слично је и са библиотеком Карловачке гимназије у Сремским Карловцима и појединим парохијским библиотекама које су некада припадале Карловачкој митрополији.“ (Денић, 2010:25)

Шести део

ЗАЧЕТНИЦИ МОДЕРНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ТЛУ АУСТРИЈСКОГ ЦАРСТВА

6.1. Прва ћирилична штампарија Стефана Новаковића у Будиму

Готово сваку повластицу, коју су Срби извојевали од стране бечког двора, добијали су као инструмент обмане - у стратегији удаљавања од руског утицаја. Јосиф II је неких петнаест година саучествовао у власти са својом мајком Маријом Терезијом. Намеравао је да у земљи развија напредне идеје рационалистичког и слободоумног века. Подржао је слободу вероисповести, али је сматрао да општа спона међу народима у Монархији мора да буде само један језик – немачки.

Обилазећи јужне области и Војну границу, у Араду је 1768. године посетио Србе. Присуствовао је литургији и био задовољан што се у завршном чину помиње име његове мајке, а не руске царице. Тада је дошао на идеју да се Србима омогући отварање једне штампарије, јер би се тиме спречио довоз руских књига. Међутим, бечка администрација је упозоравала да би то било опасно средство за јачање православља. Морало се свакако задржати под контролом унијата, па је одлучено да се повластица за српску штампарију додели универзитетском књижду Јосифу Курцбеку – на двадесет година (почев од 1770). Тада су искрсла још два проблема:

- Како набавити ћирилична слова?
- Ко ће бити цензор за српски језик?

Академик Недељковић⁶⁴ описује ситуацију када је за цензора изабран Атанисије Деметровић Секеруш, парох из Раба. То је особа која ће касније (1776) да се поунијати – што је Србима било неприхватљиво. Он се борио против руског утицаја, спречавајући штампање Орфелиновог "Житија Петра Великог". Поред таквих персоне, Курцбекова штампарија се показала као „мање зло“. У то време, надзор двора над свим пословима писмености био је обавезан. Дворски ратни савет и Илирска дворска канцеларија, упорно нису дозвољавали да се штампарија нађе у српском окружењу, стрепећи од "опасних последица". С тим је била сагласна Угарска дворска канцеларија. Иако су препреке између Куцбека и Срба понекад биле непремостиве, та је штампарија учинила знатан напредак за развој српског штампарства.

На тренутак се учинило да је проблем решен – када је Стефан Новаковић преузео штампарију. Тада се (1794) појавила "Историја разних словенских народа, посебно Бугара, Хрвата и Срба", аутора архимандрита ковиљског Јована Рајића, што је био директан повод за сплетке и даља онемогућавања. Нагомилани проблеми принудили су Новаковића да штампарију прода, па се као нови власник појављује Универзитет у Пешти, што је био пораз за Србе.

Понекад се из пораза роди нова нада и успех. Тако је било и овога пута. Прекретницу у развоју српске књижевности и историје српске културе уопште, представља пресељење бечке штампарије Стефана Новаковића (секретар Карловачке митрополије) у Будим, односно на Пештански универзитет 1796. године. Заједно са штампаријом Новаковић је новом власнику продао и припадајуће право за штампање српских књига. Ова околност била је од одлучујућег утицаја да се српска интелигенција нагло окрене Будиму и Пешти, да та два града постану центри српске културе, а посебно српске писане речи у том делу Европе.

Привилегију да штампа српске књиге ћирилицом, Универзитет у Пешти је задржао наредних неколико деценија. У читавој Угарској једино је та штампарија имала право да штампа књиге, новине и календаре за Србе, па су се тридесетак наредних година српска издања штампала искључиво у Пешти. У то време, национална свест српског и других народа у Аустрији бивала је све израженија, а писана реч постала је један од кључних фактора у том процесу. Међутим, од штампања српских књига ништа мање сложен посао није била ни

---

⁶⁴ Академик Драган Недељковић, *Сјај и беда националне судбине* (приказ књиге Дејана Медаковића, *Срби у Бечу*; Прометеј, Нови Сад, 1998: беседа у Панчеву 23. фебруар, 1999) www.srpsko-nasledje.rs/sr-1/1999/02/article-13.html

њихова дистрибуција до читалаца, пре свега због непостојања књижарске мреже и веома лоше саобраћајне инфраструктуре. Српски трговци, међу којима је било и веома имућних, нису у таквој врсти продаје видели нарочити материјални ефекат. Само неки од њих су продавали и књиге, вођени пре свега патриотским разлозима. Тако су се српска издања из Пеште (1830. г) могла набавити код неколико угледних трговаца: Јосипа Миловука у самој Пешти, у Новом Саду код Георгија Кирјаковића, а у Земуну код Михајла М. Јовановића. Осим тога, они који су то желели, књиге на матерњем језику могли су да купе и на пештанским вашарима.

Можда најједноставнији, и у то време најчешћи начин набавке књига била је претплата или пренумерација, док су дела била још у фази припреме за штампу. У томе су издавачима и ауторима помагали агилни појединци из српских средина, који су у својим местима прикупљали претплату и наручивали књиге за суграђане. На тај начин су аутори рукописа унапред осигуравали пласман својих књига и обезбеђивали новац за њихово штампање. Претплатници су уз попуст у цени, добијали могућност да њихово име буде наведено на последњој страници, која је обично била резевисана за претплатнике и мецене. О таквом систему пласмана књига Милован Видаковић у предговору свог романа „Силоан и Милена” (1829) пише: „Издамо објављеније и на Пренумерацију, за љубав оних, који су се ради пренумерисати, ово да књигу с форинтом јевтиније добију, а ово да им, и име у књигу дође.“

Међутим, окупљање претплатника је био прилично напоран и неизван посао, који често није доносио очекиване резултате. О томе пише и Јован Стерија Поповић у поговору своје комедије „Лажа и паралажа“ (1830): „Мало оно число Пренумеранта, од веће части доцкан и у невреме послато није могло у ову књижицу стављено бити из узрока, што би је од правог течења задржало, и тако „Лажа и Паралажа“ на време опредељено изићи не би могло.“

Осим пренумераната, објављивање српских књига у Пешти помагале су и поједине установе и имућни Срби, а било је и установа и појединаца који су подмирили трошкове штампања појединих књига. Матица српска је, на пример, помогла штампање неколико књига Јована Стерије Поповића, док се међу онима који су омогућили објављивање дела Милована Видаковића издвајају књижар и издавач из Новог Сада Дамјан Каулициј и његов син Константин.

Дела Јована Стерије Поповића, Јоакима Вујића и Милована Видаковића објављивана су захваљујући даровању богатих српских трговаца. Било је, ипак, и оних аутора који су сами покривали трошкове својих књига, али њихов број није био велики. У питању су углавном били адвокати или трговци попут Саве Текелије, Михаила Витковића и Аврама Мразовића. Наклоност трговаца књижевности и уопште култури могла би се објаснити чињеницом да је међу њима, или у њиховим породицама било образованих људи који су познавали вредност књиге, а да су у исто време имали развијену националну свест и довољно чврсту материјалну подлогу која им је омогућавала да излазе у сусрет писцима.

Поред константних притисака, забрана, па и сплетки, од стране дворских шпјуна, ипак се српско друштво неумитно кретало напред. Тај преображај није био условљен само руским духовним утицајем. Напредак је ишао постепено, подржан привредним и културним везам и са другим културама – са Запада. Нису те идеје биле оличене у аустријском устројству, већ су долазиле из Немачке, Француске, Италије. Уосталом и Беч их је отуда примао – па и сам цар Јосиф други.

6.2. Песништво и сликарски рад Јована Пачића

Временом се показало да је пензионисано војно лице Јован Пачић (1771-1849) значајна, али недовољно проучена личност српске књижевности прве половине XIX века. Данас му се признаје да је био први српски акварелист али и први јужнословенски књижевник, који је почео да преводи Гетеа. На свој живописни начин, крчио је путеве интимној уметничкој лирици код Срба, а преводима из мађарског песништва, био је важан посредник између српске и мађарске књижевности. Стихове је објављивао у: „Србском летопису“, Пештанско-будимском „Скоротечи“ и „Српском народном листу“.

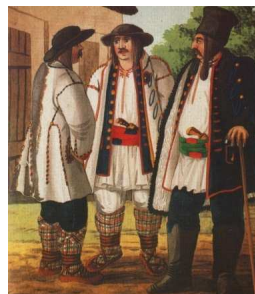
Године 1827. у штампарији Пештанског универзитета у Будиму, појавиле су се Пачићеве три свеске *Сочиненија пјеснословска*. Та је поезија кабинетска, настала по угледу на тадашње немачке романтичаре, али јој се не може порећи извесно, мило осећање нежности. Језик је нажалост далеко од народног. Тако су говорили образовани Срби, грађанског сталежа, са пуно афективности и „пренамагања“. Сам Пачић је био полиглота, познавао много страних језика, тако да је могао у оригиналу читати поезију разних народа. Али после појаве

Вукових збирки српских народних песама, када се за то заинтересовала европска културна јавност, и на његовим оригиналним стиховима почиње да се осећа утицај народног песништва.

Оно што није објављено у часописима, остало је у рукопису. Универзитетска библиотека у Будимпешти чува Пачићеву дебелу свеску од неких 600 страница - скоро половина исписана песниковом руком. На насловној страни стоји на немачком језику *Lieder Sammlung* (*Збирка песама*). Јаков Игњатовић је потврдио да су иза Пачића остале многе лепе ствари, попут библиотеке и обимног рукописа, који је чудном игром судбине пронађен у бакалници као папир у који се сир завијао. (*Игњатовић, 1951: 33*)

Као свестрано надарена личност, Јован Пачић се бавио и сликарством – углавном су то били акварелски пејзажи. Више од тридесет његових акварела о народним ношњама у Бачкој пронашао је Стојан Вујичић⁶⁵, у Националној библиотеци "Сечењи" (Szechenyi) и објавио у Славистичком зборнику Мађарске академије наука *Studia Slavica* (1961. VII, 59-95). Тако смо упознали дело једног од првих акварелиста код Срба, и сазнали да он тиме заслужује место у српској историји уметности.

---

⁶⁵ **Стојан Вујичић** (1933 - 2002) - српски песник у Мађарској; оснивач је и први управник Српске црквено-уметничке и научне збирке у Сентандреји (Српски музеј); радио је као научни сарадник и саветник у Институту за историју - науку о књижевности Мађарске академије наука; биран такође за иностраног члана Српске академије наука и уметности; са Одељења језика и књижевности, признат му изузетан значај као преводиоцу српске књижевности на мађарски језик; међу првима је награђен за преводилаштво од стране српског ПЕН центра.

6.3. Књижевни круг Михаила Витковића

Међу чиниоцима који су знатније утицали на културни живот Срба у Пешти почетком XIX века и који су створили интелектуалну подлогу за оснивање и функционисање *Сербских народних новина*, био је и Мађарско-српски књижевни круг Михаила Витковића (1778-1829). Рођен је у угарском граду Јегра, у свештеничкој породици. Отац Петар Витковић (1754-1808) је био парох месне српске цркве, али је породица Витковић била пореклом из Требиња. После завршетка гимназије у Јегри, Михаило завршава студије права у Пешти (1801). Прво ради као нотар, а затим као угледни адвокат (од 1803).

У првој деценији XIX века Витковић постаје један од најпознатијих и имућнијих мађарских адвоката. Истовремено се бави књижевним радом. Углавном је писао на мађарском језику, у духу класицистичке поезије. У његовим остварењима веома је присутан утицај Бенедека Вирага кога су називали „мађарским Хорацијем“. Окупљао је око себе најистакнутије мађарске и српске писце. Био је велики пријатељ са Лукијаном Мушицким, српским песником и наставником у богословији, каснијим архимандритом манастира Шишатовца. У Витковићевој кући родила се идеја о оснивању Мађарског научног друштва, касније Мађарске академије наука.

Хроничар Ђорђе Рајковић, у једном свом чланку о Витковићу пише: „На пријатељским састанцима и частима код Витковића није се свагда само јело, пило и веселило, него и радило. Том су се приликом држала у заказане дане различна научна предавања, читали се и критиковали оригинални списи и преводи, али све с Маџарима и на маџарском језику.“⁶⁶

Рајковићев колега Јован Суботић је, пак, подвлачио Витковићево српско родољубље. Иако је мало на српском писао, понашао се и живео као прави Србин, тако да се у његовој кући говорило и певало на српском језику.

Када је покренут „Летопис“ Матице српске, Витковић је сарађивао; такође и са *Новинама сербским* које су излазиле у Бечу. У том листу објављивао је песме на српском језику и преводе позоришних комада са немачког. За разлику од српске народне поезије и сакупљачког рада Вука Караџића, он није ценио ни подржавао језичку и правописну реформу

---

⁶⁶ **Иштван Пот:** *Из културне и књижевне прошлости Срба у Мађарској*
http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (20.10.2014)

на којој је Вук у то време радио. Допринос „књижевног салона“ Михаила Витковића приметан је и заслужан модел компаративне књижевности: српске и мађарске. Као добар познавалац овог периода и прилика, Иштван Пот потврђује да је Витковић је ујединио две књижевности и био жива спона између два народа и њихових култура. Подстицани његовим радом, многи истраживачи ће пронаћи додирне тачке у упоредним истраживањима српске и мађарске књижевности и културе.

Михаило Витковић је штампао студије о мађарским књижевницима православне вере, као и о српском језику. Превео је на мађарски језик више српских народних песама и балада. Пренео је десетерац трохејског карактера, из српске народне поезије у мађарску, па га тако налазимо у делима Верешмртија (Vörösmarty) и Петефи Шандора.

6.4. Милован Видаковић

Савест нам налаже да овде кажемо, како су читалачку публику у времену које посматрамо (мало доцније од поменутог Витковића), највише занимали "чувствителни" романи кроз које су се протезале љубавне или авантуристичке нити. Сликвити описи, нежни тонови, слаткоречиви епитети и емоционални набој, били су елементи који су налазили на позитиван одјек код читалаца, па су издања аутора који су се у својим делима држали таквог стила писања, често била унапред распродата („хит писци“).

Српски писац који је уживао највећу популарност у Угарској био је свакако Милован Видаковић (1780-1841), чији су романи обилovali управо таквим елементима и доживљавали по више издања, у врло кратком временском периоду. Да је описивао само своју судбину, већ и то би био материјал за роман. Но, *Аутобиографију* није завршио за живота. Сиромашни дечак из Неменикућа под Космајем, стицајем избегличких околности доспео је у Срем, па даље у Угарску. Учио је гимназију у сегедину, Темишвару и Новом Саду, а затим студије филозофије, односно права у Сегедину и Кежмарку. Како за време студирања, тако се и читавог живота, углавном изражавао од давања часова. А када се скрасио у Пешти, код њега су сви српски ђаци могли да рачунају на смештај.

У литерарном стваралаштву сматра се творцем савременог српског романа. Први се професионално тиме бавио, опонашајући немачке узоре. Теме о којима пише су пустоловног карактера, са егзотичним местима и догађајима. Првенствено је имао на уму разоноду за

читаоце, али је истовремено уносио много „наравоучитељних“ животних поука, моралних норми и захтева. Сматрао је да списатељ мора да васпитава народ и да га просвећује. Међутим, највећи проблем је био језик, извештачени руско-српски стил малограђанског сталежа, па је због тога имао највише проблема са реформистима, присталицама Вука Караџића.

Он сам се противио језичкој реформи Вука Караџића, због чега је био предмет десетогодишњих памфлета од стране Вукових присталица. Ти сукоби су се водили у оштрој преписци на страницама пештанских „Сербских народних новина“. Али то није умањило Видаковићеву популарност код читалаца. Његови најпознатији романи су настајали у Пешти, граду у ком је најчешће живео од 1824. године, па до краја свога века (1841). Најпознатија дела су: *Усамљени јуноша* (1810), *Велимир и Босиљка* (1811), *Љубомир у Јелисијуму* (у три књиге: 1814-17-23), *Млади Товија* (1825), *Касија Царица* (1827), *Силоан и Милена Српкиња у Енглеској* (1829) *Љубезна сцена у веселом двору Иве Загорице*, *Путешествије у Јерусалим* (1834), *Селим и Мерима* (недовршено, 1839).

Данас, крај из којег је „пошао у свет“ чува успомену на Милована Видаковића. Библиотека у Сопоту носи његово име, а то је најстарија културна институција у месту. Основач је (1911.) био сопотски учитељ Димитрије Ђорђевић, са циљем да „умно усавршава и негује национална осећања код својих чланова“. Сваке године, почетком јула месеца, у манастиру Тресије, одржава се манифестација *Петровдан у Неменукућу – дани Милована Видаковића*.

6.5. Сава Мркаљ и Лука Милованов претече језичких реформи Вука Стефановића Караџића

У првим деценијама XIX века међу Србима у Аустријској монархији, нарочито у мађарском окружењу (јер су ту били најбројнији), наставља се борба за признавање нације. Културни живот се одвија у знаку рационалистичких и просветитељских идеја Доситеја Обрадовића, мада се наслућује да ће прогрес изнети тек прве генерације српских „учених људи“ образованих по европским универзитетима.

Исти народ, али „на другој обали“ јужно од Саве и Дунава, води отворену борбу за ослобађање од Турака, за стварање слободне српске државе. И док се бију битке у Првом (1804-13) и Другом српском устанку (1815-17), Срби „пречани“ не престају да се доказују на политичком и културном плану. Мукотрпно се осваја простор на пољу писмености, језик и правопис тек треба да се ослободи од рускословенских, српкословенских и славеносербских канона.

Један од првих заслужних бораца за српски језик, свакако је Лука Милованов Георгијевић, учитељ Српске школе у Пешти. Потиче из породице која се у Босни (Сребреничка нахија) бавила дунђерским пословима. У оно време, то занимање је подразумевало неколико вештина у раду са дрветом, као и зидање. Градитељство је у било смислу тесарског, зидарског и молерског заната истовремено. Још се подразумевало да такви самоуки мајстори не раде за новац, већ само за храну и пиће. Када је Лука имао две године, отац његов је избегао, најпре у Срем (Черевих) па у Славонију (Винковци) и пријавио се у добровољце аустријске војске (фрајкори). Лука је учио најпре српску школу на рускословенском језику, па винковачку гимназију на немачком језику. У Сегедину је филозофију изучавао на латинском, као и Правни факултет у Пешти - исти онај на којем је студирао и Сава Поповић Текелија.

Када је 1807. године добио посао учитеља у Српској школи, тада улази у круг младих интелектуалаца, који су већ национално освешћени и страствено дебатују о проблемима писма и правописа. Том се друштву прикључује Вук Стефановић Караџић, добивши од добротворке Марије Станисављевић новац (150 форинти) „да се иде лечити у сумпоровитој води Будимске бање Рацбад“. Из тог периода (1810. г) су сачувани Вукови лекарски рецепти. Караџић је тада, још далеко заостајао у погледу образовања и знања. Исте године је Лука Милованов већ написао *Опит настављења к србској сличноречности и слогемерју или просодиј*, где је испитивао правила стихотворства и прозодије. У суштини, покушао је да примени теорију метрике и версификације, док се само спорадично бавио реформом писма и правописа. Закон је налагао да се сваки рукопис најпре мора дати државном цензору на увид. Цензор је условно одобрио дело *Опит настављенија*, тражећи да се ту примењен нови правопис мора заменити уобичајеним. Лука Милованов није хтео то да учини, али није нашао средства за штампу.

Готово истовремено, Сава Мркаљ је већ објавио *Сало дебелого јера либо азбукопротрес* и то реформисаном ћирилицом на свој начин – која је потом забрањена.

Милованов је и даље настојао да сакупи средства за објављивање своје књиге. Потрајало је још годину дана, док је од чланова руског црквеног хора добио новац. Али тада се већ није смело штампати на том писму. Да би се одужио дародавцима Русима, Милованов је давао лекције бесплатно. Десило се затим да је изгубио слух, па тиме и посао у школи. Будући и великој невољи, морао је писати акте адвокатима. У очајању се пропио. Таквог га је затекао Вук Карацић 1814. године у Будиму. Довео га је у свој изнајмљени станчић, провео са њим неколико месеци, па су заједно писали *Писменицу српскога језика*, прву граматику, по угледу на пређашње дело *Руководство к славенстјеј граматичје*, Аврама Мразовића.

Историчар књижевности, Андрија Гавриловић (1901. г) примећује, да је било граматике, било би реда и доследности, те би се знало како ко пише: или српски или славенски: „Лука налази, међу тим, да се ни то не ради тачно. Он, хоће да пише „простим мојим материним језиком“. У правопису је желео „лакост и једнакост“. Пошто је дотадашњи правопис неправилан, то је „дуговетним размисливањем и с многим ученим људима о том, разговарањем за правило нашао“ начела која одмах и излаже. Утврдивши да су писмена само „најпростији знаци гласова“, Милованову није било тешко, по том начелу, да избаци из азбуке сва она писмена чији се гласови не чују. На тај начин дошао је до закључка, да за српски језик треба тридесет писмена - за исто толико звукова.

У заједничком послу, Лука Милованов је Вуку тумачио апстрактне граматичке основе, а овај њему примере живог народног језика. Крајем године посао је био готов и Карацић је у Бечу објавио *Писменицу* – али није споменуо свог сарадника „коаутора“.

Приликом тадашњег поласка у Беч, Лука је Вуку дао свој рукопис *Опит настављења к србској сличноречности*, да би га покушао објавити, али је рукопис враћен назад у Будим. Завршио је као залог дуга, у рукама адвоката Димића. Након 14 година Карацић је поново срео Луку Милованова у врло лошем стању. Савест му је налагала, да поради на томе, да му се у Србији нађе нека служба. Преко Димитрија Давидовића, чак је добио сагласност од кнеза. Затим је замолио Марију Поповић Пунктаторку (будућу жену Симе Сарајлије), да од удове адвоката Димића преузме Лукин рукопис, уз обећање да ће исплатити све његове дугове. Тако је *Опит настављења к србској сличноречности* поново доспео у Вукове руке и био објављен 1833. у Бечу – али сада са новом, реформисаном

ћирилицом. Милованов није доживео ни ангажман у Србији, нити да види своје дело укоричено. Преминуо је у великој сиротињи 23. новембра 1828.

Други борац за српски језик, Сава Мркаљ (1783-1833), имао је још трагичнију судбину. Поменуемо да је 1810. издао *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*, први значајнији и потпунији покушај у смислу демократизације језика и правописа.

Мркаљ је био родом из Горње Крајине (Банија). Знамо да је 1799. био учитељ у Госпићу, а затим отишао на академију у Загреб, па у Пешту. Слушао је предавања из филозофије и постао доктор „свободних художества и филозофије“. Био је полиглота, познавао латински и француски језик, грчки и хебрејски, што је дало основа његовом природном таленту и слуху за језички правопис. Разговарао је о језику са Луком Миловановим, Димитријем Давидовићем, Димитријем Фрушићем⁶⁷ и Вуком Караџићем. У објављеној књизи *Сало дебелога јера*, залагао се за фонетски правопис и за принцип „пиши као што говориш читај како је написано“. Мало је данас познато, али не смемо прећутати, да је мото који се приписује Вуку, тј. тај ортографски принцип, осмислио Јохан Кристоф Аделунг (1732-1806) немачки филолог. Будући да је био добро упућен у науку о језику, Мркаљ је уприличио слова према природи гласова. Зато код њега није било дилеме, да ли ће се опрелити против старог коренског правописа и непотребних писмена, танког и дебелог јера (ь, њ).

Међутим, тиме се грдно замерио црквеним властима, чак и више него захтевом да прост народни језик постане књижевни. Нападан је жестоко због својих учених погледа. Мислећи да ће их умирити ако се покалуђери, Сава Мркаљ је 1811. отишао у манастир Гомирје и постао јерођакон Јулијан. Међутим, напади су се још и увећали:

Био је презрен и бојкотован: архимандрит манастира Гомирја и доцнији патријарх Рајачић пише да нико од братије ни служитеља "ни единого словесе" са Мркаљем није хтео да проговори, и зато није чудо што је имао фиктивну идеју да га од свуда гони потајни непријатељ, неки зао дух." (Лесковац, 1950: 46).

Братија га је гонила и кињила, мучила глађу док није полудио. Нису без разлога оне његове речи, када није хтео да иде ни код просвећенога Мушицкога: Не дам се ниједном попу жив у руке! (Скерлић, 1956: 75)

---

⁶⁷ Давидовић и Фрушић су покретачи *Новина сербских*, првих новина у Срба, изашлих у Бечу 1813.

Несрећни Сава Мркаљ је 1813. напустио манастир, а 1817. био принуђен да изда дело "*Палинодија*" у којем се одриче своје графичко-ортографске реформе. Деценију касније, изгубио је ментално здравље и преминуо у бечкој болници за душевне болести.

Мркаљ је поставио темељ Вукову делу, које овај наставља и дограђује, увелико ширећи своју замисао. Од Мркаља је прихватио основне принципе: разумљивост језика, захтев да писци усвоје народни језик и фонетски правопис, по начелу да сваки глас има свој знак. *Напокон, није мала заслуга Мркаљева што је бескомпромисно ударио на светињу, старински етимолошки правопис, помињући предрасуде, неразумност и страх као основне препреке да се тај анахронизам одбаци. Тако је Вук наследио мање-више довршен систем ортографије, који је одмах прихватио. И уместо Мркаља, изолованог и онемогућеног, написао прву писменицу српског језика. (Селимовић, 1967:73)*

Ипак у својој „*Писменици Србскога језика*“ 1814. године је Вук је признао: *Имајући за намјерење успјех Србског Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркалеву (Мркаљеву, јербо за Србски језик лакша и чистија не може бити од ове.*

6.6. Покрет за реформу српског језика и правописа

Вука Стефановића Караџића

До данашњих дана слава Вука Стефановића Караџића (1787-1864), као „оца српског писма и правописа“ није помућена. Признат као реформатор језика, сакупљач народних умотворина и писац првог српског речника, Караџић је остао најзначајнија личност српске књижевности прве половине XIX века. Дошао је у Европу (Будим, Пешта, Беч), из Србије која се дуго и тешко ослобађала од турског робовања и чије је становништво углавном било елементарно неписмено (па и сам кнез Милош). Поседовао је критички став и силну вољу да се то промени. *Што Срби још слабо почињу књигу учити, и што је још сва Српска књига у читању часловца и псалтира, томе је криво много којешта; али што многи учи по двије и по три године читати, па опет не може да научи, него остане сврзислово, томе су само криви буквари и учитељи. (Селимовић, 1967:73)*

Међу Србима „пречанима“ затекао се у кругу свештених лица и грађана који изучавају књиге, али су те књиге и та слова, по њему, непотребно компликована. По својој природи био је прогресиван, а према друштвеној позицији „сељак-демократа ... носилац

ослободилачких тежњи, од окупатора у првом реду, али и од сваке експлоатације.⁶⁸ Приспео је у далеко културнију Војводину, али и конзервативнију, која се том учауреношћу бранила од германизације и мађаризације. Затечену класну структуру друштва Караџић је отворено и брито формулисао 1836. године у чланку *Виша класа народа нашега*:

„Само у Аустријском царству, нарочито у Маџарској, Срби имају вишу класу или своју господу, која се разликује не само од сељака и од тежака него и између себе. Највећа господа су владике, затим спахије и племићи, који су по законима маџарским од осталог народа далеко, што се у нас рекне, као небо од земље. Међу грађанима "пургери" се разликују не само од сељака и тежака, него и од осталих варошана. Између племића и пургера су доктори, адвокати, свештеници, учитељи и нотароши“.⁶⁹

Караџић је још из манастира Трноша, понео у себи незадовољство због односа монаштва према писмености (дали га да чува овце). У богатијој средини, где је клер владао са својим архаичним и строгим канонима, у њему нараста бунт. Свестан да у његовом завичају, тада тек ослобођена Србија од Турака, није могуће војевати за револуцију у језику, он осећа да ће у Војводини бити то пресудно бојиште. Зато је ту требало најпре придобити пријатеље, па онда победити непријатеље. За очекивати је било да ће неистомишљеници бити писмени људи: свештенство, припадници грађанске класе и списатељи тога сталежа. То су били образовани, угледни људи свога времена. Са становишта једне релативно развијене књижевности они су били способни да бране своје схватања. Њихова мишљења о простонародном језику су била веома слична – дакле, резервисана.

Морамо нагласити овде, да се родољубиви осећај за народну баштину препознавао код интелектуалаца и пола века пре него што је Вук Стефановић Караџић стигао међу „северне Србе“. Постојала је и преносила се у народу усмена традиција, оличена у епским народним песмама, у бајкама и кратким мудростима (пословице, гноми). Јован Мушкатировић (1743-1809), први школовани правник, градски сенатор у Пешти, сакупио је пословице, објавио под називом *Причте илити по простому пословице, тимже сентенције илити риченија* (1786). Тада је био једини међу савременицима који је осетио значај народних

---

⁶⁸ Меша Селимовић, *За и против Вука*, Матица српска, Нови Сад, 1967.

⁶⁹ **Класну структуру** Вук је отворено и брито формулисао 1836. године у чланку *Виша класа народа нашега* (објављен у *Ковчежићу* 1847. и поново у књизи *Вук Стефановић Караџић - Критике и полемике*, Матица српска, Нови Сад и СКЗ Београд, 1960).

мудрости, као неизмерног блага и као подстицај сународницима да вековима нагомилано људско искуство буде полазиште у даљем образовању.

На самом почетку писац уверава читаоце у значај пословица и њихових порука, наводећи да се то у свакодневном искуству може приметити: „оне нас уче шта треба да чинимо и од чега да се чувамо, поред тога оне нас увесељавају и брига магле растерују“. За прво издање пословичних мудрости аутору су биле довољне само српске пословице, док се у другом издању налазе умотворине из следећих језика: латинског, немачког, мађарског, енглеског, румунског, француског, понеке и са арапског језика). Понеке су пословице, везано за свет зоологије, преузете из Доситејевих басана. Да је Мушкатировић врло савесно радио на својој збирци, показују и наведени извори. Не само да спомиње особе од којих је чуо, већ наводи предео одакле која пословица потиче. Овако доследан није био ни Вук Караџић. Код њега се само понегде могу наћи такви извори.

Ипак је Вук навео да се тим издањем користио када је објављивао своје издање: *Из пословица које је покојни Јован Мушкатировић скупио и издао, узео сам оне за које сам слушао да се и по народу говоре, и за које нико не може рећи да су срамотне*. Највероватније ће бити да је Караџић сматрао народно благо као дело многих неименованих стваралаца, па да казивачи/забележивачи „немају право на ауторство“.

Вук не признаје ништа од раније, негира све до темеља, не пристаје на еволуцију, на побољшавања, поправљање језика, на компромисе. Вук неће нагодбу, он хоће рат, хоће победу. Непријатељи су му многобројни. Издвојићемо овом приликом само тројицу: Лукијана Мушицког, Милована Видаковића, Јована Хаџића, односно Милоша Светића, како се у књижевности називао. (Селимовић, 1967: 73)

Лукијан Мушицки (1777-1837) је по речима Јована Скерлића „наш најпознатији псеудокласични песник, коме је Хорације био узор, па су га звали српски Хорације“. Шафарик га је титулисао као „кнеза српских песника“ а Његош сматрао „генијем рода“. Почетак познанства Мушицког и Вука Караџића, обележен је разумевањем и подршком. Дајући му уточиште у манастиру Шишатовач, Мушицки је доводио народне певаче да казују песме, предлагао је чак нека слова за нову азбуку, говорећи: „Живи језик народа србског јесте сокровишче мисли његове“. Тако да је Караџић изглед слова *ђ* прихватио од Лукијана Мушицког. Оваква се активност може разумети и приписати живости духа самог Мушицкога,

његовој жељи да допринесе просвећењу свога неписменог народа, а да се истовремено сачува, забележи то огромно усмено народно благо. Мислио је за себе да има у њему толико ширине, да може прихватити чак и народни језик и народне песме: „Нека живе, за народ, упоредо са вишим, културнијим, развијенијим језиком и отменијом књижевношћу.“

Међутим као црквени великодостојник, Лукијан је био у непрестаном страху од митрополита Стратимировића, који му је поручивао: „Терај Вука из Шишатовца, јер ћу иначе отерати и тебе и њега!“ Тако се Мушицки налазио у сталном процепу између енергичног митрополита и сугестивног Вука. Но, није могао ни сањати, да ће Вук кренути у немилосрдни обрачун са противницима, речју: „Рат у књижеству никад није штетан, него је од велике потребе и ползе, а особито у оваквом почетку, као што се сад књижество наше налази.“ Провоцирао је даље Вук, Мушицкога: „Зашто не бисте ви у српским одама узели моју ортографију сасвијем? Кога се бојите, кад вам ум каже да онако треба?“ Али Лукијан Мушицки заиста није био кадар да се бори као Вук. Он је био културни и смерни професор карловачки, опредељен да најпре служи Богу (и црквеној хијарахији), па је следствено томе и био архимандрит шишатовачки, а касније и горњокарловачки владика.

Полемика са Милованом Видаковићем, најчитанијим српским писцем свога времена, кренула је 1815. године, када Вук у *Новинама сербским* објављује рецензију два романа: *Усамљени јуноша* и *Љубомир у Елисијуму*. Стил овога писца одликовали су "чувствителни" романи са љубавним или авантуристичким заплетима. Претерана сентименталност, сликовити описи, нежни тонови, слаткоречиви епитети и емоционални набој, били су елементи који су налазили на одијум, нарочито код женске публике. Издања су често била распродата већ у пренумерацији. Карацић је критику усмерио на језик у тим романима. Уистину, то је била мешавина именских и глаголских облика старог, словенског и народног језика. Будући да је Видаковић важио за најпопуларнијег писца свог времена, Карацићеве критике су покренуле велику буру у књижевној јавности, што је потрајало читаву деценију. Против Видаковића пише Вук овако: „По много чему се види да је писац рођен у Србији, имао је услова да му језик буде чист, али је одонуда у дјетињству изишао и туђе језике учећи и на њима науке слушајући свој позаборавио. Примери његова огрешења о народни језик: мирисом исполнениј воздух; коса долга; должност; ове зелене цветми преиспрешчрене ливаде; цветми посутим ливадама; по верхови лиснатих дрвес зефира колебање; за неколико часов; милион милионов животних; и бистрих преко каменија

поточићах шум? Ово је прави гад у српском језику, и ово би срамота било чути и од Грка који учи српски, а камоли у српским књигама читати. А овакве грешке могу се наћи не само код Видаковића већ свугде у Маџарској по варошима.“

Колико су Вукови ударци били заиста немилосрдни, показало се можда највише у рату са **Јованом Хаџићем**, који је био озбиљан човек, један од оснивача Матице српске, директор новосадске гимназије, уредник *Сербског летописа*. У Србији, за време владавине кнеза Милоша, боравио је девет година, радећи на грађанском закону. Као познаваоца и поштоваоца класичне поезије, ценили су га Лукијан Мушицки, па и сам Вук у почетку. Године 1821. Карацић је храбрио Хаџића да постане "српски Пиндар", надајући се да ће исти припадати "нашој партији". Хаџић јесте тада био присталица народног језика, један од првих српских писаца који су уважавали српску народну поезију. Али он је мислио да народни језик није у стању, без позајмица и развијања, да постане књижевни језик. Одлучно је био за то да се очува стари, етимолошки правопис. Био је доследан у својим основним погледима, и „као год што је у питању правописа војевао противу народнога говора, тако је у области законодавства војевао противу обичајнога права.“ (Јовановић, 1900: 36).

Борбе против Вука водио је Хаџић врло упорно, у периоду 1837-47, па продужио и шездесетих година „али са недовољним стручним знањем и са слабо убедљивом аргументацијом“. (Скерлић:1921) Када је Хаџић, у *Ситницама језикословним (1837)* критиковао Карацићеву ортографију, Вук је одговорио 1839. жестоко и немилосрдно, ословљавајући га само књижевним псеудонимом. Писао је да он (Ј. Х.) заиста зна доста, али да према ономе што мисли, и у шта би друге хтео уверити, заиста не зна ништа. Јер, користи јаке речи Карацић, кад не би Хаџић знао ништа друго до ли српски језик и етимологију – у ученом свету би га сматрали за „фушера и шарлатана“.

У својој студији *За и против Вука*, Меша Селимовић каже да је Карацић „бронећи историјску суштину свога дела, био немилосрдан, као време“. Наводимо даље: „Хаџић је стварно ликвидан првим одговором Вуковим, и ма колико то чудно изгледало, тог потентата убиле су две омаловажавајуће речи. И још су му остале, као коб. Било би смешно потезати данас питање мере па чак и праведности у тим расправама.“

Година 1847. сматра се великом Вуковом победом јер су тада објављена, на народном језику дела Ђуре Даничића *Рат за српски језик и правопис*, Бранка Радичевића *Песме*, Његошев *Горски вијенац* и Вуков превод *Новог завјета*.

Сјајан је то језик, жив врцав, набрекао од животних сокова, веома одређен, неугодно прецизан, чврст као челик пун искуства, бодар и горак, подсмешљив и подругљив, убудљив, ослоњен на колективну емпирију и велико мноштво, и зато целовит, громадан, колективно уопштен, многогласно резонантан. Језик који не сумња, све одређује, сигуран, рационалан, борбен, ироничан и пркосно нарогушен према свему што је изван његова круга, активистички оспособљен за самоодбрану и самопоштовање, али и за поклич, за мржњу, за рушење. (Белић, 1947: 5)

Међутим и поред те победе, две године касније, појавила се једна од првих озбиљних критика на Вуков језик, примењен у преводу *Новог завета*. Јован Стејић је чланак насловио овако: *Језикословне приметбе на предговор Г. Вука Стеф. Караџића к преводу Новог завета*, и објавио у *Гласнику Друштва србске словесности* (Београд, 1849). Стејић подсећа Вука, како је био строг и неправедан према књижевницима кад су чинили исто што и он сад: унео 49 словенских речи "које се у нашем народном језику не говоре, али се ласно могу разумјети и с народнијем помијешати", те 47 речи "славенскијех" (*нелицемјеран, неблагодаран, пријатан, сујетан*) и да је ставио 84 речи које није чуо у народу, него их је сам начинио. Дакле, не треба заборавити да је неискварени народни језик веома сиромашан. Зато у књижевни језик, вели Стејић, треба унети све речи познате у говору или употребљене у књигама. Вук их је заобишао, али не би требало да их заборави у другом издању.

То су углавном именице које изражавају апстрактне појмове, затим називи из градског живота, неки појмови преузети из административног глосарија и сл. Навео их је Стејић углавном све (скоро 500), јер заиста изгледа чудно да их није било у Вуковом говору. Овде смо направили избор од тог списка, опредељујући се првенствено на појмове који су савременом читаоцу данас добро познати: благодаран, благост, благонаклоност, бојажљивост, будућност, друштвеност, житељ, званичник, излог, извештај/неизвештај, јединство, колебање, лажљивост, нагон, надлежност, наклоност, образованост, одборник, одсуство/присуство, околност, опредељење, поверење, подмитљивост, подобан, последица, представник, преписка, пристрасан, пристојност, просвета, ратарство, руковођење, савестан, самосталан, садашњост/прошлост, својствен, скроман, спокојство/неспокојство, славољубив, срдачност, старатељ, увозник/извозник, удобност, угодност, узбуђеност, уљудност, успешност, условно/безусловно, устројавање, чиновник, човекољубивост.

У озбиљном и исцрпној студији⁷⁰ о Вукову *Рјечнику* из 1818. Павле Ивић, говори о тој особини Вукова језика – да не познаје апстракцију, фикцију: „Вуков језик нема многих речи изван сеоског амбијента и победа тог језика ставила је на дневни ред задатак попуњавања речничког фонда, да би он могао задовољити растуће потребе модерног књижевног језика.“

Вуков језик је признат за званични књижевни језик тек 1868. године, четири године након његове смрти. До данашњег дана, непрестано се инсистира на тврдњи да почетак српске књижевности пада искључиво у његово време. Учинили су то, међутим, други, много пре њега, само са мање доследности и одлучности. Констатацијом да се „наша књижевност могла почети једино са простонародним језиком“, кроз одређене временске периоде, јасно се показивала нетрпељивост према језику „више класе“.

По анемичном школском знању којим смо оптерећени, по навици да мислимо начином легенде која зна само за јунаке и издајнике, по памфлету Бранка Радичевића који смо учили напамет, ми о Вуковим противницима носимо помало презриво сећање као о гомили мрачних сова, трутова, ноторних глупака, које Вук растерује, лако, као у игри. У ствари, биле су то драме, које би вредело и друкчије забележити. (Селимовић, 1967:73)

Па ипак, са развојем књижевности, као науке и као уметничке гране, један од наших потоњих, уважених и строгих књижевних критичара, Јован Скерлић у чланку *Филолошки догматичари и књижевни језик*, пише: *Данас се не признаје више један апсолутан граматички кривични законик....ми не верујемо више у филолошке догме нити признајемо догматичну ортографију. Ми држимо да је језик жив организам, да је у вечном постојању, у непрекидној еволуцији... Код нас Срба, смешно је мислити да ће језик Вука Караџића и Ђуре Даничића, језик једног тренутка и којим су се могле скупљати народне приче и писати филолошки трактати, остати за вечна времена светиња у коју профане руке не смеју дирати.*

Простонародни језик, језик села, "далеко од градова", није довољан данашњој књижевности. Али он није био довољан ни савременицима Вуковим. Не само Његошу који је, у тежњи да мишљу обухвати небо и земљу, тражио сва језичка средства што му их је пружио сав језик до њега, већ ни Бранку. Није био довољан чак ни самоме Вуку. Остао је у знаку уметнички и естетички неусклађених напора да се савлада историјска и културна

---

⁷⁰ Поговор *Српском рјечнику*, Павле Ивић, Просвета, Београд, 1966.

проблематика савремености, и да се освоје умећа нове, психолошки продубљене европске књижевности. (Селимовић, 1967:73)

Седми део

МАТИЦА СРПСКА КАО НАЈЗНАЧАЈНИЈА УСТАНОВА КУЛТУРЕ СРПСКОГ НАРОДА

7.1. Покретање *Летописа* Матице српске

После ослобођења Угарске од Османлија, досељавања Срба на ту територију - још више су учестала. Овде су прилике биле повољније него у Србији иза Саве и Дунава. Тамо су борбе много дуже трајале. Рачунало се да Срба, на подручју тадашње Аустријске монархије има близу четири милиона. Они су у туђој средини, ипак живели на свој традиционални начин, који су чувале и каналисале православне српске општине. На основу Привилегија добијених из Беча имали су свој властити „танач“ (личност на челу српске-црквене општине), своје чиновнике, бирове (судије) и ешкуче (већник, под заклетвом). У градском савету Будима и Пеште, заступао их је по један сенатор, попут Јована Мушкатиновића, који је писао на српском, мађарском и латинском језику.

Међутим, када је српски штампар и издавач Стефан Новаковић 1796. године своју штампарију из Беча пренео у Будим и продао права Пештанском универзитету – колико год да је то било повољније за Будимлије - Срби у Аустријском царству изгубили су могућност да се посредством штампаних гласила информишу на свом језику. Та празнина трајала је све до августа 1813. године, када у Бечу почињу да излазе *Новине сербске*.⁷¹ Занимљиво је да су ово гласило, које се сматра првим новинама код Срба, покренули студенти медицине, Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић.

Деветогодишње излагање ових новина било је врло драматично: проблеми са финансирањем штампе и сталним притиском поверилаца, садржајни концепт који се од политичких тема (последнице ратовања против Наполеона) окретао ка садржајима из свакодневног живота српског становништва, полемике и памфлети у време Вукове борбе за

---

⁷¹ **Тихомир Остојић**, *Архивски подаци о Димитрију Давидовићу и бечким Српским новинама*, Споменик Српске краљевске академије 62, Земун 1925, 1-7.

реформаторске идеје на пољу правописа и језика. Оба Димитрија (уредници и новинари) су краће време провела у затвору под оптужбом да су клеветали Угарску дворску канцеларију.⁷² Када је свршио студије Димитрије Фрушић напушта Беч. Давидовић тада губи вољу и наду у успех, а огорчен на читаву политику Аустрије према поданицима српске народности, одлучује да напусти Беч и да се ту никада више не врати.⁷³ Посредством протe Матије Ненадовића, обезбедио је службу у Србији (код кнеза Милоша), где је прешао новембра 1821. године. У марту је издат налог за обустављање новина. Гашењем Давидовићевих *Новина сербских* Срби су остали су без политичког гласила на свом језику. Сва настојања да се покрене нови лист сличног профила, нису дала резултате, па је група интелектуалаца 1823. донела одлуку да отпочне издавање часописа *Сербске летописи*. Иако покренут у Новом Саду, од стране Георгија Магарашевића, тај се часопис штампао у Будиму. Одмах је постао једино гласило где су објављивани значајни резултати свеопштег књижевног и научног стваралаштва. Поред тога, у фокусу су биле све теме везане за историју, али и савремени тренутак српског народа: књижевност, историја, религија, фолклор и култура. Међутим, да преглед не би био „кратковид“ објављивани су текстови из целог словенског света, „от Адријатског до Леденог, и от Балтиског до Црног мора”.

*Потешкоће у организацији читавог посла подстакле су Магарашевића да се посаветује са пештанским трговцима и интелектуалцима, који су закључили да решење треба потражити у оснивању културне установе која би не само бринула о часопису него и развила знатно шири програм рада.*⁷⁴

Часопис је изашао 1825. године, са информацијама које су се као новинарски осврт, односиле на претходну годину. У почетку није имао искључиво национални карактер, јер се из предговора првог броја уочава присуство идеја о свесловенској солидарности. После другог броја уочена је грешка у називу (граматички род *Сербска летопис*), што је промењено у *Сербскиј летопис*. Планиране три књиге годишње су изашле, али је већ код четврте издавач и штампар Константин Каулиције био суочен са губицима. Зато је у септембру исте године зауставио даље штампање. Да се не би изгубио једини лист на српском језику, уредник се посаветовао са пештанским трговцима и интелектуалцима, који су закључили да решење

⁷² **Archiv der Stadt Wien**, Gewerbeprotokoll, Hauptregistratur H4 – 19.694 ex 1816/P. 146.

⁷³ **Славко Гавриловић**, *Димитрије Давидовић о свом напуштању Аустрије*, 291.

⁷⁴ Извор: сајт Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/letopis-matice-srpske/> (29.11.2014)

треба потражити у оснивању културне установе која би, не само бринула о часопису него и развила знатно шири програм рада.

7.2. Оснивање Матице српске

Догађај од далекосежне важности за културу и историју српског народа, не само у Угарској, већ и у матици, свакако је било оснивање Матице српске⁷⁵ 1826. године. Међу иницијаторима су били трговци: Ђорђе Станковић, Јосиф Миловук, Јован Деметровић, Гаврило Бозитовац, Андрија Розмировић и Петар Рајић, предвођени новосадским правником Јованом Хацићем (литерарни псеудоним Милош Светић). Јасно је да су у том подухвату имали узоре из мађарског културног и јавног живота, који су у Пешти основали Академију наука.

*О! Не треба, да пример далеко тражимо. Погледајмо само на Маџаре, каковим топлим срцем изобразитеље језика свога грију, како све силе своје јединодушно напињу, да би говор матерњи из увененија у цвет, из таме у светлост, из забвењија у славу извели, и колико су већ успели! Благо вама наследници наши, ако и ми Маџаром усподражавамо.*⁷⁶

Потписали су се у круг, како нико не би био ни први, ни последњи. Иако су сви били становници Пеште и Будима, само један од њих, Бозитовац, рођен је у главном граду Угарске. Осталима је завичај био у разним крајевима где су Срби тада живели: Деметровић из Далмације, Миловук из Трпиње код Вуковара, Хацић из Сомбора у Бачкој, Розмировић из Карловаца Сремских, Станковић из Вршца, Рајић из Ковачице у Банату. У следећем седмочланом кругу потписали су се: архимандрит манастира Крупе Герасим Зелић (рођен у Жегару у Далмацији), двојица Бечлија, по један Новосађанин, Темишварац, Бајац, Осјечанин. Међу овом седморицом, учлањеном августа 1826, била су и двојица из тек ослобођене Србије. Нико мање до кнез Милош и брат му Јеврем Обреновић. Та географска дисперзија чланова показује да није реч о уској, локалној, већ о општесрпској институцији.⁷⁷

---

⁷⁵ **Васа Стајић**, *Устави Матице српске (Матица српска 1826-1926, Нови Сад 1927, 470).*

⁷⁶ *Летопис* за 1826. г. (2. св. 109-110)

⁷⁷ <http://www.vojvodinacafe.rs/showthread.php/11070-Matica-srpska>

За првог председника Матице српске биран је Јован Хацић, утемељивач савременог српског јавног и приватног права и аутор *Грађанског законика (1844)*.⁷⁸ У уводнику прве свеске спасеног *Летописа* Хацић је написао проглас у којем је објавио оснивање Матице српске, овако: „Ево ти, почитајемо и предраги Роде, Летописа српског. Теби подноси са Ијубављу пуним жаром Матица Србска, која је Тебе ради и Твоје славе ради постала, за Тебе ради, за Тебе дише.“ Повело се рачуна и о практичном функционисању новог друштва. Сваки члан-оснивач имао је уплатити у друштвену касу по 40 форинти сребра, без камате. Исто тако убудуће ће и сваки родољубац моћи постати члан Матице српске под истим условима. А каса ће се пунити и новцем зарађеним од продаје књига, које се, међутим, могу и поклањати сиромашној омладини „за добро владање и приљезаније“ – али без штете по касу. Предвиђене су и новчане награде „за разрешеније какови нибуд стављени важни за књижевство и просвештеније вопроса“ као и могућност да се покрену једне српске новине са плаћеним уредником.

Матица српска је дакле, створена у клими која је имала романтичарски занос ка просвећивању српског народа. Потпуно разумљиво, јер је у туђој краљевини (Угарска) културни живот Срба био сасвим потиснут и национална свест непожељна. Увек је представљала претњу по стабилност и мир читаве царевине (Аустрије и Угарске). А са друге стране, у домовини, у Србији, писмених и школованих људи има тако мало да се на прсте могу избројати. Први лекари, апотекари, чиновници и учитељи, сликари, позоришта и глумци, долазили су од „пречана“.

Око новог српског културног друштва, одмах су почели да се окупљају српски просветни и културни посленици, слободоумни људи, политичари, интелектуалци различитих профила - виђени Срби, пре свега трговци. Само они су, између осталог, могли да финансирају друштво које ће неговати српску културу и традицију. Културу која се тек рађала у невеселом и тешком времену за народ без отаџбине. Рад Матице српске је од самих њених почетака био усмерен у правцу презентовања националне српске културе у Европи, али се ништа мања пажња није посвећивала ни образовању народа. Разграната издавачка делатност, која је наредних година уследила, у многоме је помогла остваривању тог циља. Оснивачи су сматрали да је њихов основни задатак „да се књиге српске рукописне на свет

---

⁷⁸ **Јован Хацић** је *Грађанским закоником* уврстио Кнежевину Србију међу малобројне земље у свету, које су већ у првој половини XIX века имале законски правни акт у тој области.

издају и распрострањавају, и то сад и отсад без престанка за свагда“. Тако су на самом почетку, објављене књиге Милована Видаковића, Јована Стерије Поповића, Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Јована Суботића. За све време свога трајања *Летопис* је, понешто мењајући име⁷⁹, био и остао централни српски часопис истрајан у настојању да окупи проверене вредности српске књижевности, науке и културе, у духу са првобитним прогласом: *Један дух треба да све нас одушељава, дух народољубија, једна мисао сва дела наша да води и управља - мисао за обште благо; један жар да све нас распаљује и диже – жар ревности за просвеитеније народа.*

Иако је имала претензије да окупи све водеће српске интелектуалце тог времена – да се окрену ка формирању српског ученог друштва (будуће Академије наука и уметности) – Матица српска то, нажалост, није успевала. Главна јабука раздора у интелектуалним круговима била је, тада актуелна реформа српског књижевног језика и правописа, на челу са Вуком Стефановићем Карацићем. Погледи на реформу били су веома различити, а те разлике често су кулминирале нетрпељивошћу и међусобним сукобима.

7.3. Етапе у функционисању Матице српске током деловања у Пешти

Национални занос и добра воља нису били довољно снажни да уравнотеже две опречне струје:

- а) на једној страни српске писце који гравитирају западној култури (преводе дела која су у моди немачког малограђанског друштва, пишу угледајући се на другоразредне узор из иностранства или робују класичарским калупима);
- б) на другој страни русофиле (окренути према православној Русији, Кијевској лаври и рускословенском језику).

Летопис негује култ Доситеја Обрадовића, који је отворио српску културу према Западу, залажући се за употребу народног језика у књижевности, док уредник Георгије Магарашевић прокламује словенску линију. Часопис објављује народне песме, а истовремено окупља класично образоване људе „васпитаване у аристократском духу једног Хорација“.

---

⁷⁹ Промена имена *Летописа*: *Новиј сербскиј летопис*, 1837; *Сербскиј летопис* 1842; *Србскиј летопис*, 1855; *Српски летопис*, 1865; *Српски летопис*, 1867; *Летопис Матице српске*, 1873.

Широкогруд је према Вуку и његовим идејама, даје могућности његовим следбеницима – а чврсто се држи старих схватања о језику и правопису. Матица је заправо прихватила народни језик али не и Вукову азбуку, док у недоумици између фонетског и етимолошког правописа - није имала ни чврст ни одређен став.

Као жестоки критичар Матице и *Летописа* јавља се карловачки митрополит Стефан Стратимировић. Због избацивања „јерова“ и због штампања народног, уместо црквеног календара, тражио је од власти (и успео!) да се једна свеска *Летописа – секвестрира!* Против Матице је поднео тужбу, директно цару, тражећи да буде укинута! Било је и других, који су Матици и *Летопису* прво дали подршку да би касније, незадовољни уређивачком политиком, окренули леђа. На првом месту Павел Јозеф Шафрик, тадашњи директор новосадске гимназије, признати ауторитет у области језика и књижевности. Посвађали су се и Јосиф Миловук и Јован Хацић, око регулисања правних питања приликом оснивања Матице. Хацић није послао Статут на одобрење властима, чиме је прекршио тада важећи закон. Сматрао је да посебно одобрење није потребно, с обзиром да се у *Царским привилегијама* које су 1812. године додељене Србима каже да им се „осим ћириличне штампарије дозвољава и формирање посебне издвачке фондације“.

Врло брзо, време је показало да је Миловук био у праву, тражећи да се новоосновано друштво и званично пријави. Као прагматични трговац, имао је на уму реалан страх од ригидне бирократије, од власти која није била наклоњена националном освешћивању, те је сваки формални пропуст, строго кажњавала (глобом и забранама). Због неразумевања и одсуства подршке међу члановима, у мају 1826. Године, Јосиф Миловук се, заједно са Бозиторцем повлачи. Као што се могло очекивати, власти нису биле мишљења да споменута *Привилегија* подразумева формирање организације као што је Матица српска. На тај став, као уље на ватру, долила се *Аутобиографија Јоакима Вујића (1831-32)*, штампана код Јована Претнера у Горњем Карловцу. Пештанска цензура је забранила штампање због „русофилске тенденције овог дела“, а писац га је однео у Карловац и од тамошњих власти успео да добије одобрење. Изигравање цензуре је откривено, отворена је истрага и извршена преметачина по књижарама, не би ли се заплениле инкриминисане књиге. Тада је у књижари Ђорђа Кирјаковића у Новом Саду пронађена већа количина српских књига, нарочито *Летописа*. Тако је и дошло до обустављања делатности Матице (17. фебруара 1835) „док се тачно не установи какво је то друштво и ко га води“. То је био снажан ударац за српску

писану реч и културу у Угарској. У новонасталим околностима, приступило се стратегији да се властима докаже како су сумње за „пансловенску пропаганду и сепаратистичке тенденције“ – неосноване.

На нови декрет Угарске дворске канцеларије чекало се безмало две године. Матица је овога пута (1836) стављена и под будно око пештанског магистрата. За дозволу су се ангажовали сви чланови, понајвише Теодор Павловић. После двогодишње паузе Матица поново наставља са радом и одмах издаје *Летопис*, али са видном променом у концепцији часописа. Уместо свесловенским темама, већи део простора био је посвећен питањима културе и језика српског народа и осталих Јужних Словена. У ситуацији када је цело мађарско друштво превирало у културном препороду, тадашња српска интелектуална елита, у коју је свакако спадао и Павловић, сматрала је веома важним наставак издавања периодичне штампе на свом језику. У првој свесци новообјављеног *Летописа* радосни догађај је обележен овако: „Слатко чедо васкрсну! Ево опет срећно ногом ступа! Туга наша - Богу и Цару хвала! - на радост се велику претвара. Нејакко је оно истина и слабачко, кораци његови дрктајући и посртајући; али и то ће у твоји Роде меки објатија ојачати.“

Обнову топло поздрављају сви Срби, списатељи нарочито. Имајући слуха за повољни моменат, Теодор Павловић креће у најважнију акцију - да прикупи новац. Потражио га је у богатих српских спахија и племића. Имао је при том и среће, да за свој наум придобије Саву Текелију, и довољно мудрости - да га промовише за доживотног председника. На тај начин га је трајно везао за Матицу. Исто тако, као добротвор, јавља се и богати племић Јован Нако са наменским фондом за популарисање српске књижевности (пет хиљада сребрних форинти 1837. године). Следи низ од деведесет других добростојећих Срба, који Матици дарују по хиљаду-две, па и више, форинти у виду чланарине. Каса се убрзо напунила што је Павловићу дало широке могућности за делање. Од 1839. па све до пресељења у Нови Сад, Матица српска бележи непрекидни успон у свом раду. Поклонима донатора значајно се увећава библиотека и расписују се конкурси за награђивање аутора књижевних дела. Награђена су тада седморица писаца. Међу награђенима су били: Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Јаков Игњатовић, Вељко Петровић и други даровити млади људи који ће касније постати познати у свету литературе. Када је реч о језику, чланови Матице су после првобитног одбијања, временом прихватили Вукову реформу правописа и књижевног језика, што је у великој мери допринело да његове идеје победе и заживе у пракси.

Теодор Павловић је друштво и часопис водио кроз многе невоље, па му је најзад малтретирање и додијало. Ускоро је уређивање *Летописа* препустио Јовану Суботићу, задржавајући и даље место секретара Матице. Да је нови уредник *Летописа* истовремено и прави човек на овом месту, показало се веома брзо. Преузимајући часопис, он је истакао и своје „вјерују“. Сматрао је да то не може бити научни часопис, окренут само уском, интелектуалном кругу, већ часопис за ширу публику, за народ. Поред озбиљног, мора имати и забавни, па и шаљив део. Кренуо је са личним примером - писао је песме по угледу на народне и тако отворио једну нову етапу у поезији која је до тада била строго окренута класичним узорима. Осим тога, Суботић је мислио врло слично као и реформатор српског језика, Вук Караџић. Није се заносио некаквим славјанским идејама и идеалима, већ се приближава народном језику а прихвата и Вукову азбуку. Једино задржава етимолошки правопис. То је заправо, и једино што га још дели од Вука. За разлику од својих претходника одаје му признање у чланку *Неке черте из повјестнице сербског књижевства* који је објавио у *Летопису* 1846: *Вук је првиј самим чистим народним језиком писати почео и једнако писао ... његовом правопису нема равна у чистоти и целисходности.* Вук Караџић је био веома изненађен и обрадован овим обртом, па једном пријатељу пише: „Да ли сте читали најновији Летопис? Ја нисам мислио да ће се за мога живота у њему онако о мени писати.“ (Маленчић, 1998: 49)

7.4. Најзначајнији добротвори и задужбинари Матице српске

Добročинство у виду остављања задужбина своме роду, последица је развоја грађанског друштва и поновног родољубља. Као што су некада Немањићи зидали и остављали задужбине, тако су сада у XIX веку успешни трговци, официри, владике, па и земљорадници из Војводине несебично даривали културна друштва, за образовање и науку. После Саве Текелије и грофа Нака, кнез Милош (1780-1860) се може сматрати једним од важнијих Матичиних добротвора, јер је уплатио петоструко већи улог од осталих. Као добар политички стратег, одмах је схватио да је друштво које оснивају Срби у Угарској општесрпско, јер су му чланови били са разних страна Балкана и Средње Европе, где су све Срби живели. Он је у томе видео могући обједињујући фактор целе српске нације, не само у

културном смислу, већ можда и више од тога, можда и државу под његовом влашћу. Кнез је остао члан Матице доживотно, чак и после уписа кнеза Александра Карађорђевића, који га је сменио на власти у Србији. Тако су се у једном истом удружењу нашла два кнеза из непомирљивих династија. Без обзира на актуелну моћ, која је додуше варијирала и смењивала се, имали су исти третман. Тиме су симболизована настојања у самој Матици српској, да се културним делатностима маргинализују политички сукоби унутар Српства. Године 1845. у Матицу се уписао Његош, владика црногорски, чиме се и династија Петровића нашла у заједничком колу.

Са годином 1838. почиње права Текелијина ера Матице српске. Овај царски саветник, племић са предикатом од Визеша и Кевермеша, основао је знаменити завод Текелијанум „из једне једине љубови миломе ми роду”. Поменутој години, на дан 21. Августа, у Текелијиној кући се одржавала седница Матице српске. Тада председавајући Сава Текелија предаје свој дом - под надзор Матици српској за сврхе ђачког дома, али и за потребе редовног Матичиног рада. У дом је одмах примљено дванаест питомаца. Тај број је касније повећан на двадесет истовремених корисника дома. Не само то, већ све што је имао, Сава Текелија је оставио српском народу (преко Матице српске) – све своје земљишне поседе, неколико кућа, сто педесет хиљада форинти и своје часно име.

Новосађанка Марија Трандафил (1816-1883) такође је била велика добротворка, која је за живота своју богату имовину завештала Матици српској и Црквеној општини. У рукописном одељењу Матице налази се „тестаменат“ којим: Марија Трандафилка, родом из Новог Сада, оставља после себе 1 400 000 круна (700 000 форинти) на стипендије и на Фонд за удају сиромашних девојака, те за болнице и за „Завод за српску православну сирочад“. Управа над Заводом припала је у надлежност Матици српској. За десет година рада, школу је завршило око стотину питомаца. Остављен је новац и за подизање нове зграде, али се то реализовало готово три деценије после њене смрти, 1912. године. Матица српска се у то здање уселила 1928. са Библиотеком и Управом – па се ту и данас налази.

7.5. Историјске прилике (1848/49) које утичу на судбину српског народа у Аустро-Угарској

Ништа се у историјском контексту не дешава *ad hoc*. Све има своје претходнике, узрочнике и наравно последице. Нарасло незадовољство нација, које почињу да се буде по читавој Европи средином XIX века, у Угарској вуче корене још од успостављања Аустријског царства, с почетка XIX века. Била је то, својевремено, реакција на стварање Наполеоновог царства. Први владар који је подигао статус Аустрије из надвојводства у царевину био је цар Франц II (владао до 1835. и сматран европским царем „ниже класе“). Дуже од владара, готово четири деценије на позицији аустријског министра био је Клеменс Венцел фон Метерних (од 1809-1848).

Ослањајући се на „историјски федерализам“ Метерних је сматрао да ће ојачавањем и оживљавањем покрајина „Царевини дати нову снагу“. Десило се међутим супротно, да су покрајине – као скуп врло разнородних територија и житеља у њима - постајале попрште супротстављених националних амбиција, уместо да буду „копче сарадње међу народима“ над којима Царевина има врховну власт. Свест о припадности нацији (на основу језика, историје и традиције), постала је важнија од дотадашњих везивања за класу, сталеж и религију. Национално буђење је захватило мале народе, али и народности које су са њима живеле. У склопу таквог устројства Угарска се сматрала мађарском националном државом, али су Мађари као народ, на простору који су сматрали својом земљом - били у бројчаној мањини.

У то време у Краљевини Мађарској живео је знатан број немађарских народа. Мађара је било око 4.800.000 (38%), док је Румуна било око 2.200.000 (17%), Словака 1.700.000 (13%), Немаца око 1.270.000 (9,8%). Срба је према попису било око 1.250.000 (статистичари су у ову етничку заједницу убрајали и Буњевце, као Србе-католике), или 9,7% целокупног становништва. Број Хрвата је процењен на око 900.000 (7%), а Русина на око 440.000 (3,5%). Јевреја је при крају прве половине XIX века било око 240.000 (око 2%). Остале мање етничке заједнице (Словенци, Бугари, Грци, Јермени, Французи итд.) заједно нису достигали заступљеност у укупном становништву земље већу од 0,5 %. ...Већину ових

националних друштава чинили су сељаци - кметови и ситно грађанство. *Међу Србима и Румунима бројно је било слободно сељаштво (пре свега у Војној граници).*⁸⁰

Социјалне побуне које су почеле да се нижу диљем Аустрије (италијански део, Беч, Праг, Будимпешта) биле су због пада животног стандарда у градовима. Грађанство се умножило темпом бржим него што се развијала индустрија, а сељаштво је тиштало због кметског изабљивања и пореских обавеза. Грађански преображај у Мађарској наилазио је на отпор хабзбуршког двора и његове тежње да одржи апсолутистичку власт.

○ Зашто је неопходно приказати и политичка превирања која су се дешавала у првој половини и средином XIX века?

Због тога што су се **национални покрети** народности у Угарској, углавном су **задржали на културном плану**. Била је то борба за слободу језика, за штампу лишена цензуре и за слободно окупљање поводом свих културних активности. Српски студенти који су боравили у Пожуну, хтели су да делају и сами поведени примерима колега у Прагу и другде. Предводио их је Светозар Милетић, који се може сматрати следбеником идеја словачких романтичара Јана Колара и Људевита Штура. Они су проповедали словенску узајамност и што чвршћу везу. Под утицајем њихових идеја Милетић је узео за себе назив Свеслав. Већ 1847. године у алманаху *Славјанку*, одушевљено је певао: *Ој Славјани, браћо драга /куцнуо је и наш час!*

Српско грађанство у Угарској било је тада једно од најосвешћенијих, што се националне припадности тиче. На основу раније добијених Привилегија од стране Двора у Бечу (углавном за војне заслуге), заснивали су и своје политичке захтеве - једнакост пред законом без обзира на друштвену и верску припадност.

Када је мађарски језик, постао једини званични језик у земљи, настали су озбиљни проблеми, јер је то значило промену сваке могуће официјелне комуникације. И не само то –

---

⁸⁰ **Извор података:** брошура (Милан Мицић и сарадници) програмске акције Покрајинског секретаријата за прописе, управу и националне мањине Војводине, и РТВ Војводине (квиз *Колико се познајемо*); <http://www.uprava.vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/OBRUPRNZ/manjine-koliko-se-poznajemo/web-tekst/> Brosura-ceo-tekst.htm (2009. година)

означило је победу Лајоша Кошута над грофом Сечењијем, који је доминацију језика претворио у „оружје националне превласти“. Кошут је по рођењу био племић без земље. Значи, он није имао шта да изгуби. Још једна чињеница говори о његовом карактеру: иако му је један од родитеља био словачке народности он није прихватао постојање словачке нације.⁸¹

Словенско порекло му је дало самосвест, која „није својствена мађарском менталитету опрезности и смисла за реално“. Његова главна теза којом је запалио Мађаре била је: *главни проблем у земљи јесте омаловажавање мађарске нације, а не поседовање земље*. Али то још, у првом моменту, није показивало нетрпељивост према другим нацијама, већ само отпор према аристократији, према дажбинама и обесправљености. Зато су Срби међу првима подржали мађарске револуционаре. У Будиму је тим поводом, 6. марта 1848. године, одржан Народни одбор. Међу претставницима 83 општине били су виђени интелектуалци: Јаков Игњатовић, Јован Ђорђевић, Јован Суботић, Ђорђе Стојаковић, Лазар Марковић. Председавао је Исидор Николић. Донет је закључак следеће садржине:

Србљи признају мађарску народност и дипломатичко достоинство мађарског језика у Унгарији, али захтевају да се њиова народност призна и слободно употребљавање језика њиног у свим њиним делима и саветовањма законом утврди.... Краљу верност, отечеству сваку жртву, Мађарима братску љубав!

Тражена је такође аутономија цркве и школе; да Срби имају свој народни сабор, који може општити непосредно с Царем, као и слободно, самостално уређење Војне Границе. Крајем марта и почетком априла, немири су се из Пеште пренели у јужне крајеве: Срем, Бачку и Банат. Револуција 1848. остала је у памћењу народа као преломна, одредишна тачка - време се касније мерило, на оно ПРЕ и ПОСЛЕ "Велике буне".

---

⁸¹ Извор: Alan John Percivale Taylor, *From Napoleon to Lenin: Historical Essays*. 1966.

7.5.1. Оружани сукоби 1848/49

Понети револуционарном еуфоријом Срби су, без нарочитог плана и стратегије, брзо отпочели акције. У Земуну и Панчеву су збацили месне општинске власти, а крајем марта и у Сремској Митровици. У Сремским Карловцима је дошло до немира 2. априла, па одмах затим у Новом Саду. Виђенији млади људи, студенти, углавном питомци Текелијанума, распаљивали су побуну: Ђорђе Радак у Великој Кикинди и околном диштрикту, Светозар Милетић у Шајкашкој области, Мија Влашкалић у Новом Бечеју, Богобој Атанацковић у Сомбору и Суботици. Народне масе је покренула невоља, због тешког живота и притиска власти, али су такође имали изражен национални понос, подржан достојанством у православном верском идентитету.

У Пешти су још раније страховали од пансловенског удруживања, па су на цео рад омладине гледали с подозрењем. Имали су за те своје стрепње и неких сигурних доказа. Хрвати су на челу са баном Јосифом Јелачићем, аустријским граничарским официром, већ отворено позивали Србе у сарадњу против Мађара. Матија Бан крстарио је по Срему, путовао је у Нови Сад и Загреб, говорећи да „треба извући, у том мутном времену, што више користи за српску ствар, али у исто време радити и у споразуму са Хрватима - радити не за Мађаре, него за Србију“. Чули су се поклице да се овакве (не)прилике искористе за уједињење Срба са обе стране Саве и Дунава. Чак је и београдски паша опомињао аустријске власти, на овакво опасно врење.

С друге стране вођство народа - дакле, не студената, нити омладинаца, већ клера, адвоката и политичара - било је конзервативно. На челу такве струје стајао је карловачки митрополит Јосиф Рајачић. Сматрали су да се српска национална права могу једино остварити уз помоћ Хабзбурговаца. Мађарски револуционарни занос њима није био поуздан. Имајући у виду да је вођство мађарске револуције заступало тезу о "јединственом мађарском политичком народу", све је водило ка несугласицама са изнетом српском концепцијом у револуцији.

Због тога су се Мађари врло брзо „охладели према Србима“. Непријатне су им биле и српске петиције, које никако нису биле у складу са планом о јединственој Мађарској држави. Кад је код Кошут Лајоша дошла депутација новосадске општине са захтевима, он је био у незгоди и није могао да их задовољи уопштеним речима: „Нова, слободарска и демократска Угарска, лишена феудалних терета и предрасуда, неће се према својим

припадницима понашати као ранији режими. Не треба, с тога, тражити зајемчивање посебних права, која неће нико угрожавати.“

Историјско искуство је говорило Србима, да морају бити опрезни. Изражен националистички став Мађара никао није уливао поверење. Српски представници су зато, уз општа права и слободе, упорно тражили зајемчење српских права. Млади и плаховити Ђорђе Стратимировић, главни организатор народне гарде међу Србима, довикнуо је: *Срби могу добити задовољење својих захтева неком другом помоћу*. Раздражени Кошут назвао је такву изјаву велеиздајом и запретио је: *између нас ће пресудити мач*⁸².

Није требало пуно да се наелектрисана атмосфера запали. Већ 31. марта звонио је Светозар Милетић на узбуну у чурушкој цркви. Позивао је свој народ у борбу против Мађара, који намећу свој језик и гуще словенску народност. До жестоког сукоба дошло је код Сентомаша, који је касније добио име Србобран. Битака је било још код Старог Бечеја и Малог Иђоша. У Банату је мађарска војска имала је више успеха код Перлеза, Панчева, Башаида. У помоћ народу дошли су и српски добровољци из Србије, на челу са војводом Стеваном Петровићем-Книћанином. Они су водили битке у Банату, а Јоксим Новић у Срему. Једно место, недалеко од Титела, преко реке Тисе, данас носи име Книћанин, као успомену и захвалност за тако велики чин.

Карловачки Срби су поставили 2. априла свој програм, у ком је главни став гласио: "Први и најпоглавитији основ тежења нашег тај је, да против сваког нападања обезбедимо не само цркву нашу православну, у којој једној савест наша налази утехе и спокојства, но да **сачувамо заједно** и свети онај, от дедова наши као аманет **наслеђени ковчег народности наше, име и језик српски**, без којег би иста љубљена православна црква лако синове своје преживети могла. Пружајмо дакле руке једнокрвној и једноплеменој браћи нашој Хорватима, с веселим из дубљине срца узкликом: да живи слога, да живи троједна краљевина".

---

⁸² **Владимир Ђоровић**, *Историја српског наорда – српски покрет 1848.*
http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_11_1.html

7.5.2. Мајска скупштина у Сремским Карловцима

Народ је постајао све више нестрпљив. У Сремске Карловце су долазили појединци и депутати са свих страна, тражећи да се одржи Сабор. Мађарска власт је прописала строге протоколе за цркве, па су их новосађани спалили. Истовремено, Светозар Милетић је прозивао владике, који су се уплашили народне побуне и своје одговорности пред властима, које сад обзнањују преки суд! Тиме је свет постао више раздражен, него уплашен. Карловачки митрополит Јосиф Рајачић није из почетка био за сувише радикалне мере. Али народно расположење понело је и њега. За сваки случај он је, ипак, Народну скупштину пријавио мађарском Министарству Просвете.

На велику Народну скупштину, сазвану у Карловцима 1. маја 1848. године „слегао се силан свет“. Било је неколико лица из Србије, међу којима стари прота Матија Ненадовић и млади Јован Ристић. На тој скупштини Срби су прогласили своју патријаршију и Војводину. За патријарха је изабран митрополит Рајачић, а за војводу граничарски пуковник Стеван Шупљикац. Српски народ прогласио се ту "за народ политично слободан и независан под домом аустриским и обштом круном угарском". Објављен је политички савез Српске Војводине са Троједном Краљевином Хрватске, Славоније и Далмације. Везе са Србијом биле су јасне и чврсте, иако се о њима у скупштинским протоколима, из разумљивих разлога, није могло говорити отворено.⁸³

Беч је, као и увек, вешто балансирао између супротстављених страна, гледајући најпре да одржи своју власт. Како би умирили раздражене Мађаре, цар и његови министри су Војну Границу, на велико огорчење Срба и Хрвата, подредили мађарској влади. Јелачић је свргнут са банске части иако је бранио интересе Двора. Све оно што су Срби уредили, Мађари су прогласили за незаконито, па кад им сви покушаји да одврате Србе са циљаног пута нису успели, наредили су да се прогласи опсадно стање и употреби силу. Народни Одбор је 24. маја, видећи опасност пред очима, сматрао за своју дужност да објави „како се не иде против цара и краља Фердинанда, и његове светле породице, већ само да се **сузбије претераност мађарске власти**“.

---

⁸³ *Ibidem*

Из незавидне ситуације, једну царску круну спасла је друга. Царска Русија је упутила помоћ Хабсбурзима. Ефикасна војна интервенција брзо је довела до преговора о двојној држави: Аустрији и Угарској, али је то спроведено тек 1867. године. У време преговора, крајем јула 1849. донет је закон о правима народности и националних заједница. Тај закон је за своје време био веома напредан, јер је у себи садржавао све оне захтеве које су народности тражиле. По први пут у Европи, била су регулисана и права Јевреја. За Србе је „спакован“ још један дволични акт: *чланом 72. Октроисаног устава (од 4. октобра 1849) прихваћено је име и регион - Војводство Србија и Тамишки Банат. Међутим, то је егзистирало само у доба Баховог апсолутизма*⁸⁴, у време потпуне централизације власти, на Срби нису могли на прави начин да користе своју **територијалну самоуправу**. Поред тога Војводство Србија и Тамишки Банат, етнички је било врло разнородно, баш онако каква је била шарена етничка слика Јужне Угарске.

По попису 1850/1851. у њему је живео 1.426.221 становник и то: Румуна 397.459, Немаца 335.080, Срба 321.110, Мађара 221.845. На његовим просторима, осим најбројнија четири народа, живели су још Словаци, Русини, Јевреји, Роми, Чеси, Бугари итд. Од преостале територије Угарске сачињено је још пет округа, који су у почетку били под војном управом, а касније су њима управљали велики жупани. Они су директиве такође примали из Беча. Након пада Баховог апсолутизма, држава је децентрализована. Званично је укинута Српска Војводина (27. децембра 1860), али већ јануара 1861. године Светозар Милетић објављује Туциндански чланак, који постаје нови ПРОГРАМ војвођанских Срба. Циљ је био да се поново добије аутономија српске области Војводине. То је и на даље, читавих пет деценија, остала "темељна **тачка српског националног програма**, све до завршетка Првог светског рата и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године".⁸⁵

---

⁸⁴ **Бахов апсолутизам** - раздобље од 1850 -59. г, названо по имену аустријског министра Александера Баха за режим у тадашњој Аустро-Угарској; познат по ригидном спровођењу централизације и германизације.

⁸⁵ **Извор података:** брошура (Милан Мицић и сарадници) програмске акције Покрајинског секретаријата за прописе, управу и националне мањине Војводине, и РТВ Војводине (квиз *Колико се познајемо*); <http://www.uprava.vojvodina.gov.rs/SEKRETARIJATI-V/OBRUPRNZ/manjine-koliko-se-poznajemo/web-tekst/Brosura-ceo-tekst.htm> (2009. година)

7.6. Лист *Застава* о проблемима Матице српске

Најизразитији представник јавних гласила⁸⁶ са југа Бачке био је дневни лист “Застава” чији је власник и уредник био Светозар Милетић (1826-1901), градоначелник Новог Сада, један од најзначајнијих и најутицајнијих српских политичара у Аустроугарској друге половине XIX века. Поилетић се најпре школовао у Пожуну (Братислава), али чим су почели бурни догађаји у Пешти, он је преместио своје студије тамо. У политички живот се активно укључује серијом текстова у *Србском дневнику*, где разматра ситуацију на Балкану. Највише пише о стању и перспективи српске нације, нарочито у Војводству Србији и Тамишком Банату. Био је то најзначајнији текст који се у том периоду појавио, а који је унео преокрет у српску политику. Објављен је уочи Божића 1861. године, под називом *На Туцин-дан 1860*. Како је тада већ дошло до укидања Војводства, Милетић констатује да је *Војводство умрло, али да такво какво је било ником није требало*. Истрајавао је Милетић у борби за Србе у Аустроугарској, док је могао. Колико је био популаран у народу сведоче подаци у књигама рођених – многа мушка деца добијала су име Светозар. Но, након неколико монтираних политичких процеса и вишегодишњег робовања у влажним казаматима, оболео је и најзад преминуо у Новом Саду. Испраћен је на вечни починак са централног трга у свом граду, уз неописиво мноштво света. Данас се ту налази његов споменик.

Као адвокат и политичар, Милетић је био непоколебљиви борац за аутономна права Срба у Аустроугарској држави. Своје идеје, прокламације и политичку стратегију, објављивао је у новинама, које је у ту сврху и покренуо. Први број “Заставе” изашао је 9. фебруара 1866. године, а угашен с почетком Павог светског рата (1914). О стању у народу и значају Матице српске објавио је поменути текст *Туцин-дан*:

Народ један онолико важи колико на мерилу образованости људске претеже. Образованост чини народ један достојним чланом људства, даје му и назначује место у историји светској, међу народима који људство к савршенству воде... У великих народа постоји књижевност, постоје писатељи разне струке и без особите бриге и потпоре за то... Мањи пак народи морају и подуже особите начине употребљавати да учине да им је

---

⁸⁶ Поглавље изведено према дигиталној библиотеци МС:
<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/585>

књижевност иоле могућа; они морају своје силе задужити, морају се на подизање и одржање књижевности своје особено организовати и то организовање оностраног народа српског за подизање и одржавање књижевности своје - **то је Матица српска...** Данас је круг књижевности наше ограничен само на народ у Војводини Српској, и то већином на провинцијални део њен - на једва четири до пет стотина хиљада душа. Стара Србија, Босна и Херцеговина, још су у ропству; Црна Гора мора да све силе своје на одржање слободе и живота свога троши; Далмација се тек буди; Крајина, једва се црквом и именом у свести народној одржала; у Србији је круг књижевне и читајуће публике тако узак, да и на свом дому не може и оно мало књижевности без потпоре државне да се одржи, а и политичне мере отештавају саобраштај наших књижевних сила и дела са иностраним народом српским.... Треба, дакле, да сви прионемо да оно заведење, које смо организацијом оностраног народа за подизање књижевности назвали Матицом српском, унапредимо, да јој средства умножимо, којима ће за цели књижевне располагати моћи да сваке године по два Летописа, по који календар, по једну књигу у народ пустимо. Ми имамо три главне потребе народне за које средства набављати морамо:

- имамо потребу да се оснује у средини нашој заведење у ком би се правно-политичне, а по могућству и филолошко-историјске науке на српском језику предавале,

- имамо потребу да се књижевност српска потпомогне и одржи, а тим ће се образоваост целог народа унапредити

- имамо потребу да наш народ има онаку школу живота пред очима, као што је други народи у представљању поетичних умотворина својих и страних врских људи имају.

Прво зовемо Правном академијом, друго Матицом српском, треће Позориштем народним.

7.6.1. У средишту народног живота

Почев од 1866. у Матици српској се све више осећао утицај либерала окупљених око *Српске народне слободоуме странке* и њеног предводника Светозара Милетића. Сам Милетић делује из позадине, не експонира се лично. Смрћу Платона Атанацковића, створени су услови да на чело Матице дође „народњак“. Изабран је Јован Суботић (1817-1886) адвокат, песник и политичар. Студирао је у Сегедину и Пешти, где је најпре одбранио докторат из филозофије (1836), а затим из правних наука (1840). Почев од 1842. па наредних пет година, Суботић је уређивао *Летопис* Матице српске. Револуционарне 1848. године био је иницијатор и сазивач скупштине Срба у Пешти, која је имала задатак да обзиром на опште политичке прилике у Аустрији, формулише српске захтеве. Исте године је учествовао и на Мајској скупштини у Сремским Карловцима, на којој је установљена Карловачка патријаршија.

Са Јованом Суботићем на челу, друштво Матице српске полако, али сигурно, доживљава политичку и културну експанзију. Међутим, такви интелектуалци који воде Матицу српску, нису по вољи угарских власти, јер су листом били чланови Милетићеве странке, са великим утицајем на српски народ. Отуда није чудо да је мађарска влада, кренувши у обрачун са српским трибуном Светозаром Милетићем, морала да нападне и Матицу.

Стратегија убацивања „пете колоне“ спроводила се преко великог Милетићевог противника, генерала Ђорђа Стратимировића. Он у Матичине редове уписује 57 нових чланова, плаћајући чланарину уместо свих. Пошто Суботић, односно Матица неће да их приме, бивају тужени Угарској влади. Стратимировић чини корак даље, нападајући Матицу у познатом пештанском листу *Пештер Лојд*. Матици српској, као културном и уметничком друштву, све ово баш много не смета. Она наставља да ради и да се шири.

7.6.2. Мења се књижевна политика

Јован Суботић је настојао да од Матице српске начини велику и моћну организацију за народно просвећење: „Наша Матица има да управља благом нашег народа, које су му врли синови оставили у износу од пол милиона; наша Матица мора да чини средиште народног живота, јер другог немамо; наша Матица има бити орган нашег народног дисања, јер други јошт добили нисмо; наша Матица мора да је неким начином просветна држава.“

Захваљујући у великој мери баш Суботићу, Матица мења и књижевну политику, али ни сада не издаје много књига. Међу шест новоиздатих књига 1866. године, штампана је драма *Максим Црнојевић*, Лазе Костића. Следећих година има се новца само за издавање једне до две књиге. Међутим, веома су значајне промене у чланцима које *Летопис* објављује. Уместо дотадашњих расправа (полемика и памфлета) о језичким питањима, читају се текстови напредних младих људи, окупљених око Милетића или *Уједнињене омладине српске*. Сада се показало колико је био у праву, неколико година раније, Ђорђе Натошевић када у својој књизи *Зашто наш народ у Аустрији пропада*⁸⁷ каже: „Немамо историје, морална и религиозна наука код нас је необрађена, немамо ниједне правне, медицинске ни трговачке, ни земљоделске књиге, ни књиге за жену, матер и домаћицу. Немамо школског ни сељског листа, али имамо четир шаљива и више забавних где се пеца и уједа. Немамо ни честитог календара, али имамо пијаничких песама.“

Сазреле су прилике да се нешто значајније промени. У том припомаже и Светозар Марковић социјалистичким идејама које доноси са школовања по западној Европи и Русији. Под његовим утицајем Матица све више пажње обраћа на природне науке, културну историју и филозофију. Уместо некадашњег анализирања порекла владара, сукоба између њих и сличног, сада историјски чланци више воде рачуна о народним интересима. *Читаоци слабо песме читају, јер у прози траже огледало свога времена.* (Ст. В. Поповић 1879). Јован Јовановић Змај и Ђура Јакшић, тада најпопуларнији песници, у својим стиховима описују сав јад и беду свога времена. Питање правописа је коначно 1870. скинуто с дневног реда.

---

⁸⁷ **Ђорђе Натошевић**, поновљено издање у едицији *Класици српског есеја*, Београд, 2007.
<http://www.nspm.rs/prikazi/zasto-nas-narod-u-austriji-propada.html> (20.12.2014)

Фонетски правопис је дефинитивно у Матицу ушао на велика врата и усвојен је у свим њеним публикацијама.

7.6.3. Поново црни облаци над Матицом

Лошу климу за рад Матице српске стварају политички догађаји као што су распуштање Народно-црквеног одбора 1872. и рат угарског режима са Милетићевом *Народном странком*. Муке почињу доласком барона Мајтењија, односно чистком "народњака" са свих важнијих положаја, претресима ђака и професора у потрази за "сумњивим књигама", а отпуштају се непослушни наставници. Почео је да се меша и у рад Матице, али је опозван након само годину дана „тренирања строгоће“. Праве невоље настају 1874. када Матичин благајник, иначе гимназијски професор Петар Нинковић, у *Србском народу* објављује памфлет и подноси тужбу Министарству просвете, полицији и суду, против своје куће. Државни тужилац у пратњи полицијског капетана и два пандура упао је у Матицу и купио многе списе. Наређује се – да се Матица врати у Пешту! Зашто? Зато *што се удаљила од културних и научних центара па се свела на провинцијско друштво којим управља књижевна неизобразена светина?* У наредбу је спадало и да се Матици одузме Текелијина библиотека и врати Текелијануму, а Матици постављају комесара/контролора, новосадског великог жупана Андрију Флата.

Почиње аргументовани противнапад и правдање. Обраћају се Матичари на све могуће адресе у Пешти и Бечу. Борбу свесрдно помаже и Милетићева *Застава*. Све је то веома мучно, траје неколико година и завршава се компромисом: Матица остаје у Новом Саду, али од ње, за сваки случај, одузимају Текелијанум. Многи планови падају у воду. Само мали део од четрдесет и шест пројеката је реализован. За шеснаест година излажења *Летописа*, објављено само дванаест књига. Права је штета, то тек данас схватамо у пуној мери. Ево зашто:

- а) није написана историја покрета Срба у 1848/49 години,
- б) није урађена ни библиографија,
- в) није сачињена национална историја тога периода.

7.6.4. Утопљеност у провинцијске воде

Период стагнације Матице српске, обухвата последње две деценије XIX века. На политичком плану су се прилике стабилизовале, бар у оној мери да се могло лакше дисати, па се повлачење Матице у себе не може правдати. Уредништво се додуше трудило да се окрене модерном добу и савременијим захтевима. Али ти прилози у *Летопису* били су више интелектуални вапаји него озбиљни покушаји, а књижевна критика испод сваког нивоа. Одједном, као да су били важнији хонорари за писање рецензија, него квалитет урађеног посла.⁸⁸ Разлога за Матичино ходање угаженим стазама има више, указаћемо на два, најважнија:

- велики пропуст се показује у одустајању од циљева због којих је и основана; Матица напушта идеје неговања словенске узајамности, не ангажује се ни на стварању чвршће заједнице сродних народа а посебно избегава све што би мирисало на нешто револуционарно; таква политика спроводи се између осталог и зато што Матицу воде људи какви су били Антоније Хацић и Стеван Павловић, који су се трудили да се не замере угарским властима;

- други, не мање важан разлог, јесте културно заостајање Новог Сада; донедавно центар српског културног живота, полако али сигурно постаје његова периферија; када је Матица оснивана, Србија је практично била без школованих људи, па су Срби "из прека", водили све важније културне и просветне институције у тек ослобођеној земљи; у *Друштву српске словесности* листом су сви, осим Симе Милутиновића Сарајлије, били Срби из Угарске; сада се ситуација потпуно мења - Србија је слободна, Београд се развија у модеран град, у културни центар према коме гравитира српска интелигенција школована у Европи;

Ипак, да не би све било тако црно, треба рећи да се повећао број чланова Матице, сада их је већ око хиљаду и шест стотина. Такође се непрестано повећавао број легата и задужбина. Расписују се књижевни конкурси. За 25 година (1880-1905) било је расписивано шеснаест наградних темата. Одзив је био слаб, а понуђено неквалитетно. И поред настојања Матице, нису добијена дела као што је:

- а) историја новије српске књижевности,
- б) историја Срба у Угарској,
- в) монографија о историји српског новинарства.

---

⁸⁸ Изведено према: **Родољуб Маленчић**, *Прича о Матици српској*, Матица српска, Н. С, 1998.

Пошто је све то рађено углавном стихијски, формиран је Одбор који је требало да донесе један целовитији програм Матичиног деловања. Посао је обављен. Обухватио је питање подизања морала код свих слојева народа, подизања благостања рационалном привредом и поправљање здравственог стања у народу. Почело се издавањем низа дела, оригиналних или преведених, писаних на народу разумљивом, српском језику. Књиге су писали учитељи и свештеници, ређе стручњаци. Теме су заиста биле разноврсне: о познавању и "поправљању" земље, пчеларству, воћарству, виноградарству, о кудељи, свиленој буби, шећерној репи. Родила се тако едиција, касније названа "Књигама за народ" и она је излазила годинама, доста уредно.⁸⁹

7.6.5. Покушаји Станојевића и Савића

Матичино чланство је незадовољно ситуацијом у кући и тражи да се у њој направи мало реда: *треба је вратити на прави пут, као онда када је била у годинама њена успона*. Први покушај је био са новим председником др Лазом Станојевићем⁹⁰, вредним и честитим човеком. Он је, заиста, увео ред међу чиновништвом, затражио да му се поднесе детаљан извештај о раду - али се, нажалост, на томе све и завршило. Решењем пештанског министра унутрашњих послова, није потврђен избор др Станојевића за председника (вероватно стога што је био познати опозиционар).

Ипак, појавио се нови човек, секретар и уредник *Летописа* Милан Савић⁹¹. Он је одлучно био за књижевну линију часописа, не одбацујући ни оно што је с њом у вези, односно уметност, науку и културу. Као сарадници нуде му се: Јован Радонић, Милутин Јакшић, Јован Томић, Стојан Новаковић, Станоје Станојевић и Алекса Ивић. Све су то "млади лавови", баш као што су и Тихомир Остојић, Радивоје Врховац, Алекса Шантић, Јован Дучић. Са очевидном сетом, Савић вели: „По мало, постепено, али тим сигурније, сели се из ових крајева уметничка поезија у Србију. Овде се песништвом баве још само стари орлови.“ Милутин Јакшић потврђује: „Матица српска, која је деценијама била главно научно средиште српско, сада опада у оној мери у којој расте Српска академија наука.“ Пред Матицом је

---

⁸⁹ *Ibidem*

⁹⁰ **Лаза Станојевић** (1834-1915), лекар, родом из Сомбора.

⁹¹ **Милан Савић** (1845-1930), дугогодишњи секретар Матице српске.

озбиљан задатак: прилагодити се новонасталим условима, модернизovati се, ревидирати своје програме, оканути се неких рецидива прошлости, окренути се новом веку (XX) који је на прагу.

Незадовољство које је нескривено тињало у редовима водећих Матичара, почело је да добија и прве контуре на састанцима истомишљеника: Тихомира Остојића, управника Српског учитељског конвикта и члана Књижевног одељења Матице српске, Милутина Јакшића, Јована Радонића, Станоја Станојевића и других. Они оснивају часопис *Покрет*, по којем касније добијају препознатљиво име "покреташи". Писало се ту о свему: о библиотекарству, важним друштвеним питањима тадашњег времена, па и о самој Матици. Идеје "покреташа" падају на плодно тло, што се види у различитим Матичиним делатностима, посебно у *Летопису* где се већ почетком новог века осећа један нови квалитет. Сугестија да се од њега направи модерна ревија, прихваћена је, тако да *Летопис* почиње да улази "у пуни људски живот". Али то већ временски превазилази оквире овога рада.

7.7. Узроци и последице пресељења Матице српске у Нови Сад

Подсетимо да су Срби у Угарској, већ у трећој деценији XIX века, обликовали форму свог новог идентитета, који је представљао резултат њиховог великог историјског компромиса. Као становници једног моћног средњоевропског царства, они су хармонизовали у себи, у свом духовном и културном бићу, своје традиције, духовност, веру, језик и име - са свим материјалним и духовним благодетима које им је пружао удобан свет средње Европе. Градећи свој идентитет на темељу традиција и нових економских, друштвених, културних и духовних струјања, панонски Срби су се појавили на хоризонту историје, утемељени у своје национално биће и у историјски простор у којем су живели. У том окружењу су формирали Матицу српску – са жељом да од првог ученог друштва једном постане академија наука. Окупили су у један просветни завод, Текелијанум, цвет младе српске интелигенције, а са њима покретали литерарне кружоке, песничке књиге, ђачке зборнике.

- Шта је могло натерати, тако једно остварено и потврђено друштво, да се измешта из окружења - ако још није било шансе да се уједине са митицом Србијом?

Да би се анализирали узроци и последице премештања, најпре се морају сагледати ПОНОВО, све друштвене, културне и политичке околности:

- У пролеће 1848. широм Европе покренуте су револуције, назване „пролеће народа“ (стварање нација). Мађари су такође желели да се ослободе, да се одвоје од Бечке капе, али су игнорисали чињеницу да су били мањина на великом подручју Угарске, на које су претендовали. Тиме су од почетка постали ривали Србима и Хрватима.
- Аустријска влада је у прошлости често користила војнике Србе и Хрвате - да обузда мађарске захтеве. Стога је постојало велико подозрење између Мађара и њихових јужнословенских суседа.
- Осим тога, српски народ је у Аустрији имао једну врсту верске аутономије, која није била по вољи мађарским револуционарима.
- Иако су у почетку Срби подржали Мађарска стремљења, разлаз је настао због различитости тј. искључивости српске и мађарске националне идеје.
- Намерни да не одступају од својих политичких захтева Срби се окрећу Бечу. Дошло је до неминовног сукоба у којем су вођене жестоке борбе. У почетку су Мађари постигли знатне војне успехе над царском војском, али су поражени интервенцијом Русије.
- Исход револуције је било проглашење Војводства Србије и Тамишког Баната, територије где Срби нису били већинско становништво, а формална власт (административна) је била у рукама немачких чиновника и официра.
- Срби су опет испали „монета за поткусуривање бечком двору“.
- Мађарска револуција је угушена, а Пешта опустошена. Требало је да прође неколико година, да се културни живот покрене из пепела.
- Упркос свему, финансијских проблема није било, па се поново покреће *Летопис*, али врло опрезно: нема песама, нема бележака, има нешто материјала о Буни и понека прича из непосредне прошлости.
- Српски писци су разочарани у своје идеале, не надмећу се прилозима, али се јавља један непознати талентовани момак, деветнаестогодишњи Јован Јовановић (Змај). Уз њега стиже и добар другар, Ђура Јакшић, потом Лаза Костић.
- Нови уредник Летописа (1854) Јаков Игњатовић поручује: „Будите толерантни, јер наша је књижевност јошт као под стаклом створена зимска башта којој сваки ветар и зима шкоди.“

Игњатовић релативно брзо напушта Летопис, па уређивање преузима, крајем 1857. године, Јован Ђорђевић (1826-1900). Иако је по образовању био лекар, Ђорђевић се посветио најпре литератури, а затим позоришту. Заслужан је што је прва позоришна представа 1860. одиграна у Новом Саду, и што је он био први управник тога позоришта. Када је глумачка дружина шест година касније гостовала у Београду, кнез Михајло је обећао Ђорђевићу да ће саградити зграду само за позориште. Кнежева се не пориче, па је тако и било – 1868. године стигао је позив да буде први управник Народног позоришта у Београду. У приватним релацијама, био је венчани кум Јовану Јовановићу Змају, ујак Стевану Сремцу књижевнику, а својевремено и наставник младоме краљевићу Александру Обреновићу. Још један податак из живота Јована Ђорђевића има конекцију са временом садашњим – он је аутор стихова „Боже правде“, некадашње и садашње химне Србије.

- Ђорђевић је истовремено и нови секретар Матице српске, Милетићев исписник и његов школски друг. Припадао је новостасалој генерацији српске омладине која се политички прекалила, гледајући око себе трагична збивања из 1848. У сваком погледу Ђорђевић је био персонификација једног новог света. Жеља му је била да од Матице српске створи угледну културну институцију. Тражио је реформу, кренуо са штампањем књига за децу, тражио да се штампају Његошева дела, народна поезија из Вукове збирке, дела Стерије Поповића, Симе Милутиновића Сарајлије. Предузео је два одлучна уредничка корака: Ђорђу Натопшевићу налаже да изради популарни преглед природних наука; Илариону Руварцу да напише критичку историју српског народа.

Начинио је такође попис свих Матичиних књига. Било их је тада већ близу шест хиљада, заједно са онима из Текелијанума. Тако је установио библиотеку и читаоницу о којој су бригу водили управо студенти Текелијанума.

- Јован Ђорђевић је био храбар човек, мада му је као паметном и образованом, било јасно да ништа неће ићи ни брзо ни лако. Библиотека је добро радила, набављане су нове књиге, међу којима *Песме* Бранка Радичевића и *Примјери српско-славенског језика* коју поклања лично Вук Карацић. Успостављена је размена са Чешком матицом у Прагу, Лужичкосрпском у Будишину, са Ученим друштвом у Кракову, историјским друштвом у Загребу, Целовцу, Љубљани и Грацу. Али што се Матице српске тиче, није успео у покушају да је реформише у право књижевно друштво, нити да убеди Управу да прихвати

Вукову азбуку. У управном одбору су били још увек они људи од пре четрдесетосме - конзервативних схватања, без икакве жеље а за мењањем устаљеног начина рада.

- После две године (1849), Ђорђевић одустаје од јаловог посла. Враћа се у Нови Сад и постаје један од покретача целокупног културног полета омладине у Војводини.
- Срби се у политичком погледу окрећу сређивању односа са народима који живе у истој царевини. Ово нарочито постаје судбинско питање када цар Фрања Јосиф, после само једанаест година (1849-1860), укида Војводство Србију и Тамишки Банат, прикључујући га Угарској. Светозар Милетић тада, у свом чувеном „туцинданском чланку“ каже: „Са овом годином свршујемо рачун наш са владом у Бечу, а што се Маџара тиче, идемо да видимо.“
- Срби најзад схватају да су четрдесетосме „жедни преко воде преведени“ да их је Беч искористио као „камцију у рукама“ против Мађара. Сада, када се ситуација променила, у ери Баховог апсолутизма, Срби и Мађари постају природни савезници. То се најбоље види у настојању српских писаца да приближе мађарску културу: Јован Јовановић Змај преводи мађарске песнике, Матица добија много књига на мађарском, а српско-мађарско пријатељство се манифестује и 1861. у Новом Саду, приликом прославе стогодишњице рођења Саве Текелије.
- Потрес „Велике буне“ јасно је показао да Будим и Пешта престају да буду важни српски привредни, духовни и културни центри. Српско грађанство у њима се, у сваком погледу изгубило, а центар биолошког, привредног, друштвеног и културног бића сада је пулсирао на југу Угарске, са Новим Садам као његовим чвориштем. Идеја о пресељењу у Нови Сад потекла је 1852. године, ка граду у коме се окупљала млада и полетна интелигенција.
- На Матичиној Скупштини већ 1853. године донесена је одлука да се *има изместити из Пеште, да иде за својим народом и ка свом народу*. Нови Сад је постао простор српског окупљања, важно привредно, образовно и културно средиште српског народа. Од 1810. године имао је гимназију, од 1846. године Српску читаоницу, а од 1861. године Српско народно позориште (управник Јован Ђорђевић). То је био град уткан у постојећи поредак односа, без остатака феудализма и аристократије, а довољно близу српског верског средишта у Сремским Карловцима.
- Одобрену сеобу Матице српске из Пеште у Нови Сад, потписао је сам цар Фрања Јосиф Први, 1863. године. Реализована је у пролеће 1864. године. Селили су се људи и књиге,

лађом на југ. Прихваћена је понуда трговца Јована Форовића из Бечкереча, власника бродова *Слога* и *Напредак*, да бесплатно обави превоз. Долазак Матице у новосадску луку поздрављен је прангијама, а 30. априла 1864. освећене су Матичине просторије, које им је у свом дому уступио Платон Атанацковић (данас Платонеум). Затим је заседала Конститутивна скупштина, на којој је за новог председника изабран владика Платон. Дужност потпредседника Књижевног одељења припало је Светозару Милетићу. За надзорника Текелијанума поново је изабран Јован Јовановић Змај. Претпостављало се, да се дотадашње функционисање међуодноса Матице и Текелијанума ни у чему неће мењати.

Био је то симболични чин који је закључио једну епоху. Као што је пресељење Матице српске у Нови Сад 1864. спасило трајање Матице српске, тако је и Матица српска дала Новом Саду нову димензију историјског и културног постојања. Тек са доласком Матице српске у Нови Сад Нови Сад, град је постао „српска Атина“ – главни културни центар српског народа. Насатале су другачије историјске и друштвене околности, и свака од њих потцртава историјске процесе, који су трајно мењали културно, духовно и историјско биће српског народа. Ипак, као константа и као ретка континуирана појава, српског културног и националног идентитета, траје Матица српска. Она одговара на савремени културни и историјски тренутак српског народа са истом поруком и циљем: да обликује и гради националну културу у ширем контексту европске културе.⁹²

---

⁹² Из излагања **Славише Грујића**, покрајинског Секретара за културу Војводине – поводом обележавања 150 година од пресељења МС у Нови Сад.
http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/Kalendar/2014/nov/12_nov.htm (12.11.2014)

Осми део
ТЕКЕЛИЈАНУМ, УСТАНОВА ЗА ШКОЛОВАЊЕ
СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ПЕШТИ

8.1. Задужбина Саве Текелије као расадник српске интелигенције

У почетку само дом за паметне и примерне, али сиромашне студенте, Текелијанум је израстао у центар у којем се стварало српско национално и културно језгро, северно од Сремских Карловаца и Новог Сада. У колективном памћењу српског народа, сматра се да - после настанка првог позоришта (1812) и Матице српске (1826) - Текелијанум представља трећу, званично најважнију установу Срба у Угарској XIX века.

Прва позоришна представа о Србима - изведена у Пешти 1812. године. Била је то, на мађарском језику приказана, историјска драма *О вођи Првог српског устанка, Карађорђу*. Глумац и писац текста био је Иштван Балог. Великом успеху код српске публике допринело је то, што је највећа мађарска глумица онога времена, Деруне Сепатаки Роза отпевала једну песму сама, а другу у дуету са колегом - на српском језику! Музику за ове песме компоновао је на основи српских народних мелодија Габор Матраи. Појава самога Карађорђа и других српских бораца Првог устанка на позорници, заједно са групом сељака и жена у живописној народној ношњи, значило је врло много за српске гледаоце из Будима и Пеште. Српска народна одела за представу набавили су пештански Срби. Околност да су српски хероји овом приликом говорили мађарски није много сметала, није умањила дубоки утисак драмске радње.

У српском народу није било много образованих и богатих људи, попут Саве Поповића Текелије, који би свој углед, знање и иметак несебично подарили нацији. Текелија је био потомак граничарског војног племства, посадник пустара и многих имања. Имао је титулу *Високоблагородни Господин Савва од Тјукјули, господин Визеша и Кевермеша, златне надпетице кавалер, царско-краљевског и апостолског Величанства совјетник, многих славних мађарских комитета приседатељ и свих права доктор (Текелија/Форишковић, 1966: 78)*⁹³

---

⁹³Сава Текелија (1761-1842), мемоарски записи *Описаније живота*, Просвета, Београд, 1966. (предговор Александар Форишковић); додатни извор: електронски каталог Матице Српске, изл. бр.180: *Сава Текелија*, НС, 2011. <http://www.bms.ns.ac.rs/izlozbe/izlozba180.pdf>

8.1.1. Породица племенитих Текелија

Арадска породица Поповић Текелија, указом угарског цара Јосифа Првог 1705. године, добија племићку титулу као награду за ратне заслуге капетана Јована Текелије. Именовани је кроз Поморишје, Потисје и Банат командовао једним крилом српских крајишника и фрајкораца 1697. у бици против Турака код Сенте. Испољио је изузетну храброст, омогућио победу „хришћанскога оружја над турским“ под генералном командом принца Еугена Савојског, чувеног аустријског војсковође.

Према писању Александра Форишковића⁹⁴, пронађен је извештај о најзначајнијој војној акцији капетана Текелије: „У ноћи између 10. и 11. септембра приспео је у табор принца Савојског, који се био улогорио северозападно од Бечеја. Донео му је вест да је турски султан претходног дана око поднева, почео да гради мост преко Тисе. За то време његова војска пљачкала је Сенту и околна места. Савојски је покренуо војску, која је, предвођена Текелијом, прошла кроз банатске ритове и мочваре и стигла у тренутку када су Турци почели да прелазе Тису. У бици је турска војска потучена у крви до колена. Дан уочи боја, 10. септембра, Савојски је написао извештај цару о приликама на терену. У извештају наводи да је био сигуран у намеру Турака да нападну Сегедин: Сем тога ме је, током ноћи, капетан из Сенте по имену Текелија обавестио да се непријатељ тога дана, још око поднева, ту налазио.“

Ово писмо Еугена Савојског, како је закључио Форишковић, поуздано потврђује учешће Јована Текелије у великој бици. Али живот се не одвија увек у очекиваном правцу, па је његово четврто колено, праунук Сава Текелија (1761-1842), ипак детињство провео у оскудици, јер су родитељи водили вишедеценијску парницу око наследства. Упркос томе, Сава је стицао примерено му високо образовање, почев од родног Арада, до универзитета у Пешти и Бечу. Могуће је да су лично искуство у стицању знања, као и честе промене бивствовањато, били један разлози да се студентима олакша живот на путу до дипломе?

Текелија је као радознали, ренесансни дух „на своју руку“ стицао различита знања. Две године је паралелно слушао предмете из правне науке и учио цртање, француски, италијански и шпански језик. Поред званичних, познавао је језике свога окружења: руски, мађарски, влашки, чак и турски. Похађао је предавања из природних наука: анатомије, хемије, ботанике, математике, као и часове свирања флауте. Најзад, 1782. године у Будиму се уписао

---

⁹⁴ Александар Форишковић, *Текелије - војничко племство 18 века*, Матица српска, 1985.

на Правни факултет, и завршио га за три године. Већ следеће године докторира (1786), наравно на латинском језику, темом *О узроку и циљу постојања државе*.

По завршетку студија, вратио се у Арад где је живео као земљопоседник, старајући се да поправи финансијско стање имања (са успехом) и да се уклопи у средину којој је припадао. Године 1790. као виценотар Чанадске жупаније учествује на Српском народно-црквеном сабору у Темишвару. Предводећи племићку мањину, увиђа да је Беч одобрио српски Сабор само зато, да би обезбедио противтежу утицају угарског племства, по старом обичају „завади па владај“. Због тога се Текелија успротивио нереалном захтеву својих сународника: да добију посебну српску територију у Монархији. Сматрао је то мамцем који ће Србе одвући од оствариве заштите националног идентитета. Непопустљив и емотиван, инсистирао је да се права српског народа експлицитно „уграде“ у угарско законодавство. Тиме се замерио и сународницима и царском комесару.⁹⁵

Још десетак година био је Сава Текелија друштвено активан. Међутим, његово незадовољство резултатима личног ангажовања у политичком животу угарских Срба, довело је до тога да се, после Угарског сабора (1802) сасвим повуче са политичке позорнице. Наредних неколико деценија успешно се бавио трговином ратарским производима и стоком. Током овог периода сукобљавао се са представницима власти у жупанији, улазио у расправе у својој породици и водио неуспешне судске процесе. Истовремено, редовно записује догађаје из свога живота под насловом *Описаније живота*. Поред тога, објавио је напре чланак, а затим и књигу са провокативним називом *Доказ да Власи нису римљанског порекла*⁹⁶. Књигу му је штампао на немачком језику, у Халеу 1823. године, нико други до Вук Стефановић Карацић. Мада је наишао на критику и српских и румунских интелектуалаца, Текелија је остао при свом закључку и 1827. је штампао друго допуњено издање – на немачком и румунском језику. Био је убеђен, на основу имена географских локалитета, да се порекло Румуна (Влаха) може довести у везу са српским тј. словенским.

Вера Милосављевић⁹⁷ интерпретира тај став на следећи начин: „Географска имена, на сваком подручју, потичу из језика староседелаца. То је непобитна чињеница, а она у Румунији су увек из српског, с тим што су многа скрнављена латинским додацима, или

⁹⁵ Стеван Бугарски, *Дневник Саве Текелије*, Темишвар - Нови Сад, 1993.

⁹⁶ Вук Ст. Карацић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд, 1972, стр. 519.

⁹⁷ Вера Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, књ. I, ИПА Мирослав, Београд, 1998.

преводима на неки појам из романских језика. Зато је Сава Текелија правилно приметио, да је румунски језик склоп српских и латинских речи. А да су, рецимо, географска имена појмови из српског језика - мало оскрнављени латинизмом, можемо се уверити на имену једног од најпривлачнијих румунских излетишта у Карпатима – Изворул Рече. Нема спора, да се то место некад звало „Извор Хладни“, или „Хладни Извор“. Српска реч „извор“ је дограђена латинским наставком „ул“ и она одзвања као несрпска, или несловенска. “ (Милосављевић, 1998: 57)

Иста ауторка тврди да су историчари и српски књижевни критичари неправедно умањивали значај Саве Текелије: „Љути на Текелију (Јован Радонић), што је за Дачане рекао да су Срби (и што је предвидео да је хрватски илирски покрет у Аустрији антисрпски), против Текелије ће писати, између осталих, Јован Скерлић и Александар Форишкович. Књижевни критичар Јован Скерлић ће омаловажити све што је Текелија написао „да ли то спада у књижевност...“, а Форишкович ће (1966) рећи да је он из нижег сталежа, мада је Текелија по мајци, био племић из средњевековне Србије, а мађарски племић – у четвртом колону. “⁹⁸

Мемоарски записи откривају личност списатеља, више него што би он то желео. У тој књизи Текелија је евидентирао све судске расправе око имања, кућа и новца. Спорове је водио са суседима, са рођеним братом, са синовцима. Све их грди, сви су му непријатељи, јер хоће да га униште, због новца, увек због новца. Ни једног тренутка неће му бити неугодно да о томе пише, јер је за њега и за његов свет - губитак или добитак, био суштина живота.

Путовао је у Русију неколико пута, покушавајући да дође до наследства од својих стричева, који су се као официри руске војске обогатили. Пошто није наишао на очекивану сагласност, у тексту се ишчитава нестрпљивост, раздражљивост, непопустљивост у ставовима. Општи је утисак, да је Сава Текелија је био превише амбициозан, истовремено сујетан, несавитљив и непокоран, све у свему - неподобан за систем и окружење. За пажљивог читаоца ових мемоара, паралелно са личношћу аутора, открива се слика читавог друштва, класна психологија, морал и преокупације.⁹⁹

Будући да је на привантом плану био неостварен и без деце, Текелија је и пре оснивања Завода даривао стипендије за школовање одличним ђацима, онима од којих се

---

⁹⁸ *Ibidem*

⁹⁹ **Љубивоје Церовић**, *Срби у Румунији од раног Средњег века до данашњег времена*, Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, Београд 1997.

надао да ће нешто постати. Таква срећа се осмехнула Јовану Стејићу (1800 - 1853)¹⁰⁰ чим је завршио основно образовање. Вероватно зато што се родио и живео у Араду, где и Текелија, те је био на очима свом мецени. Добио је најпре стипендију за средње образовање у Сегедину, па затим подршку да настави школовање на Медицинском факултету у Пешти.

Стејић је сасвим оправдао наде које су у њега полагане. Припадао је првом колу квалификованих српских лекара, и био неуморан у пословима примењивања здравствене заштите. Са доктором Пацеком, основао је грађански санитет. Истовремено је преводио и писао различите поучне садржаје: од питања телесне и душевне хигијене, преко научних расправа и уџбеника, до забавних текстова и пословица. Чим се указала прилика, прешао је у Србију, лечио кнеза Милоша Обреновића и брата му Јеврема. Када је оснивана Матица српска, изабран је за почасног председника тог удружења. Пресудну улогу у томе одиграо је проницљиви Теодор Павловић.

Као секретар Матице, имао је визију о просвећивању свога народа, па је већ остарелог племенитог Текелију (77 година), усмерио ка великом чину. Сава је био добротвор и неким установама мађарског народа. Велике суме поклањао је Мађарској академији наука и Реформаторској колегији у Дебрецину. Речено је већ у поглављу 7.2: на седници Матице српске 21. августа 1838. ту кућу, у којој се седница и држала, председавајући Текелија предаје под надзор Матице српске, за сврхе ђачког дома, али и за потребе њенога рада. Срочено је *Оснивачко писмо* 21. августа 1838. године, којим се установљава „Народно основатељство за све српске сиромашне синове који на свеучилишту пештанском науку слушају“. Тако је настала, у народу позната *Текелијина задужбина*, односно Завод за српске младиће. Највећи део богатства желео је да усмери на школовање младих Срба у војној, инжењерској струци, за свештенички позив и за високошколске студије уопште; који ће роду свом служити, најпре као лекари и правници (адвокати), који ће их бранити од болести и од неправде. На тај начин хтео је да створи и унапреди интелектуални сталеж свога народа. Фондацију је поверио Матици „на сохрањеније, содржаније и надсмотреније“ (на чување, одржавање и надзор). За узврат, он од Матице тражи да се не приклони новотаријама у погледу језика и књижевности. Уколико би Матица из било којих разлога престала да постоји, надзорник Задужбине и

---

¹⁰⁰ **Јован Стејић** (1800 - 1853) припада првом колу квалификованих српских лекара; неуморан у пословима просвећивања и здравствене заштите; са др Пацеком, оснивач грађанског санитета; преводио и писао различите поучне садржаје: од питања телесне и душевне хигијене, преко научних расправа и уџбеника, до забавних текстова и пословица; прешао у Србију, лечио кнеза Милоша Обреновића и брата му Јеврема.

питомаца биће Српска црквена општина у Пешти. Три веома важна документа учинила су Текелијин завод онаквим какав ће бити дуги низ деценија. То су:

- „Основателно писмо“
- „Штатута за питомце заведенија“
- „Тестаменат Саве Текелије“.

Први и трећи спис штампани су у Летопису Матице српске (књ. 97. стр 189-200) 1858. године. Често су у литератури помињани и цитирани. Текелијини прописи за питомце остали су нештампани, па стога непознати. Срећом, рукопис је сачуван у Рукописном одељењу Матице српске (М. 9255). У тој уредби о прописаном владању питомаца стоји јасан и разрађен налог да су сви, по распореду утврђеном почетком сваке школске године, дужни да у Текелијануму „уторником и четвртком изучавају словенску и српску граматику“. Усталио се такође обичај да недељом један од питомаца, пред свима декламује на словенском језику и на српском, па да се после тога расправља о врлинама и погрешкама рецитовања. У обавезну дужност спадало читање књига о српској и словенској историји, нарочито оних „које ће нас боље, с народношћу и са вером нашом упознати. Зимом до деветог, а лети пак до десетог вечерњег часа, све послове своје ван обитавалишта имејуште тог дана, окончати, вечерати и у жилиште дојти, пре него што су поменути часи ударили.“

У том је простору (недалеко од Пештанског универзитета, ондашња улица Великог крста бр. 276), младићима био обезбеђен стан и огрев, по три фунте лојаних свећа за семестар и по стотину форинти за храну и универзитетске таксе. Текелија је лично надзирао њихово владање и учење, куповао им неопходне ствари, а по неким сведочењима, својеручно је пунио сламарице и увече закључавао капију.

Из тестаментa, сачињеног у Пешти 6. септембра 1840. доносимо следеће: *Када се намире арадска црква, фондација за певце, за семинарију, те за војну академију, сав остали капитал обједињује се у масу из чијег интереса временом треба изградити нови завод на два спрата, на пространству тадашњег и двеју суседних кућа. У тој новој згради место треба дати множини питомаца, па и малим ђацима са навршених десет година.*

Одлуком Патроната¹⁰¹, стара зграда Текелијанума је због дотрајалости порушена 1906. а камен темељац новог Текелијанума постављен је 10. новембра 1907. године. Ново, велелепно здање уселјено је 1909. године. У том раздобљу, у А крилу зграде налазио се интернат за српске ђаке, а у Б крилу станови за издавање, од чије станарине се интернат издржавао.

Важно је подсетити, да деветнаести век представља буђење европских нација, време просветитељства и самосвесност многих народа: **писменост и изражавање на матерњем језику, постајали су значајне потврде идентитета**. Званични језици студирања у тадашњој Угарској¹⁰² били су латински и немачки, тек касније и мађарски. Сви тадашњи српски интелектуалци, студенти свих профила, а не само књижевници, имали су родољубиви задатак – да пишу приче, приповетке, полемике, романе, да *стихују*; да кроз писање подучавају, обавештавају, васпитају своје читаоце.

Прецизна евиденција показује да је кроз Завод, до Првог светског рата, прошло четири стотине питомаца. Вођени идејом родољубља, иако грађани Угарске, многи су се после студија преселили у Србију. Сматрали су да би стечено знање обавезно требало ставити у службу свога народа у матичној земљи.

Никола Тесла, један од највећих српских научника на пољу електротехнике, боравио је у Текелијануму скоро три године. Теслино дело тек данас, у трећем миленијуму ове цивилизације, добија неслућене димензије на глобалном нивоу. У истој згради, у истој улици у центру Пеште, и данас се налази Текелијанум. После Другог светског рата, сходно социјалистичком уређењу и схватању друштвене својине, здање је национализовано. Мађарске државне власти су тек 1996. вратиле половину зграде Будимској епархији Српске православне цркве. После 65 година самоће, мемле и заборав, једна од најзначајнијих културних институција Срба, поново је оживљена захваљујући Влади АП Војводине, која је уложила више од тридесет милиона динара. Поново је Текелијанум боравиште младих људи из Мађарске и Србије, који у Будимпешту долазе на школовање или, барем, на екскурзију. Исправљена је тако и велика неправда, јер од 1918. године српска држава није уложила ни динар у задужбину свог дичног претка Саве Поповића Текелије.

---

¹⁰¹ **Патронат** – посебно именовано тело, састављено од угледних Срба: јавних радника, привредника и радника у култури; на челу су два копредседника: владика будимско-темишварски и председник Матице српске.

¹⁰² **Још увек Угарској** – све до 1867, када се формира двојна држава Аустроугарска; до тада је Угарска била под централним устројством Аустријског царства (званични језик немачки), а после те године мађарски језик се примењује официјелно у институцијама, школама, штампи.

8.2. Знаменити питомци Текелијанума и преглед њихове делатности током школовања у овој установи

У деветнаестом веку, када српски народ још нема своју државу (тек се бори за њу), допринос учених људи са подручја „северно од Саве и Дунава“ тј. оних Срба који живе у Аустро-Угарској, био је немерљив! Ко је тада могао да се школује? Историчар др Радивоје Симоновић пише да су само деца веома имућних родитеља, велепоседника и трговаца, могла да се школују. Шансе су имали и они којима је рођак био владика, архимандрит, или пак - ко је нашао мецену. Када је почео да ради Текелијанум, то је био понукало и друге добротворе да остављају залог за стипендије, што је у многоме олакшано школовање Срба на универзитету у Пешти.

За Текелијанум су бирани искључиво најбољи и најсиромашнији млади људи. Поред студената, примани су и ђаци завршних разреда средње школе, посебно „филозофи“, како су тада звали гимназисте. Они су се уписивали углавном на права и медицину. Зашто? Историју културе једнога народа не чине само списатељи и други посленици „лепих уметности“ већ у доброј мери доприносе лекари, правници, па и политичари. У Заводу, где се удомљавала српска младеж, обликовала се прва интелектуална елита нашег народа, под туђинском влашћу. Насупрот успону и доброј позицији грађанске класе на северу, Срби у матичној земљи током XIX века, били су далеко од благостања. Физичко и духовно здравље народа је исцрпљивано у честим сукобима (Први и Други српски устанак против Турске), док је просвећеност, у медицинском погледу, била на прилично ниском нивоу.

Ко је иначе лечио српски народ? Бербери: пуштањем крви пијавицама, мазањем мелемима, купањем и клистиром; затим хећими, углавном Грци који су имали породично наслеђено и чувано знање о лечењу. Ту су наравно и самоуки исцелитељи, травари, видари, па и шарлатани. Лекове су држали и справљали сами лекари, а продавали су се и у бакалницама. Нарочито по јеврејским радњама, јер су ови имали бројне трговачке везе широм Европе и Блиског истока.

За „правим лекарима се осећала највећа глад“. Тога су били свесни младићи који су из разних крајева стизали на Пештански универзитет. Тамо су добијали стручну и научну основу, а примењивали су је у животу. Њихов допринос се огледао у следећем:

- у домену публицистике (упутства и медицинске књиге) на српском језику,
- у деловању и организацији здравствене службе,
- у оснивању Српског лекарског друштва.

Зато ћемо најпре поменути те лекаре, учене у Пешти, а запамћене у народу. Прве школске године по оснивању Текелијанума 1838/39¹⁰³ питомци медицинари су били: Симеон Петровић из Арада, Стеван Васић из Руме, Димитрије Радуловић¹⁰⁴, из Беле Цркве Никола Дада¹⁰⁵ из Новог Сада. Околности су биле такве, да су харале многе болести за које још увек није било лека. На првом месту, туберкулоза је косила младе животе. Ни сами лекари¹⁰⁶ често нису могли да помогну себи и члановима своје породице. На пример, Јован Јовановић Змај није могао да спречи губитак своје жене и деце.

Друге школске године (1839/40) у Завод је примљено толико питомаца колико је било слободних нових места – само пет. Од тога двоје слушалаца лекарства (како се називало студирање медицине): Ђорђе Ивановић из Баје (преминуо) и Иларион Анђелковић из Панчева. Ослањајући се на поменути списак Јована Ђорђевића, тадашњег уредника *Летописа*, својевремено питомца Текелијанума, навешћемо овде имена свих студената медицине у првих десет година рада Завода. Тако ће се видети да касније значајна имена, која су формирала културни и политички живот Срба у Угарској, нису имала академску припрему тога профила: Љубомир Радивојевић из Каменице, Богољуб Ђорђевић из Осека, Милош Радоичић из Ирига, Василије Рончевић из Пакраца (преминуо), Александар Ђуришић из Беле

---

¹⁰³ **Јован Ђорђевић**, *Питомци Саве Текелије*, Српски летопис, годиште XXXII, књ. 98, (Летопис Матице српске), Будим, 1858.

¹⁰⁴ **Димитрије Радуловић** (1814-1865), пристигао међу првих 12 питомаца као слушалац III године лекарства; брзо се друштвено активирао и деловао срчано, са свом тадашњом српском омладином; у име медикара, одржао је поздравни говор Сими Милутиновићу Сарајлији, на брду у Будиму, кад се славило његово литерарно дело; био је чест пренумерант за књиге које су се штампале; остао је у Заводу три године, све док није дипломирао тезом *Disertatio de gymnastica medica*; та је расправа штампана у Пешти 1842; почео је да ради као лекар у Панчеву и био је добар - не би га, у супротном, Панчевци прогласили за почасног грађанина свога града; седам година је провео у том месту, а онда се преселио у Сремске Карловце, где је као градски физик радио до смрти.

¹⁰⁵ **Никола Дада** (1820-1843), заведен као „философ друге године“; убрзо прелази на медицину; те студије наставља у Бечу, код брата предузетника; последњи писани траг о Николи Дада је из 1843, када је његово име забележено у списку претплатника за једну књигу и то као „IV-летњи лекарије слушатељ“; међутим, нема га у списку Срба лекара, што ће рећи да медицину није доживео да заврши.

¹⁰⁶ Потпуније описивање личности и судбина лекара погледати у: **Јован Максимовић**, *Допринос лекара из Војводине успостављању здравствене службе у Србији и оснивању и раду Српског лекарског друштва*, Медицински преглед/ Историја медицине, LXI (3-4), Нови Сад, 2008.

Цркве, Јован Ђорђевић из Сенте¹⁰⁷, Ђорђе Јаконић из Кикинде (преминуо), Константин Ивановић из Стоног Београда (преминуо), Павао Ивановић из Баје, Радослав Шилић из Трнова, Светозар Максимовић из Беле Цркве, Стеван Ђурковић из Стоног Београда, Андрија Станисављевић из Сремских Карловаца, Јован Туроман из Уштице.

За касније уписане питомце и њихову евиденцију можемо захвалити Божидару Ковачеку¹⁰⁸, дугогодишњем секретару, касније председнику (1999-2007) Матице српске. Издајамо имена која су оставила трага у српској култури и јавном животу:

- **Павле и Михајло Хариш** - певали уз виолину, компоновали популарне мелодије, писали своје песме;

- **Ђорђе Бугарски**, из Парага - студирао филозофију и право; био велики судија и срески начелник у Сремској жупанији; писао песме и приче;

- **Јован Петровић**, из Ковиља - написао први зоолошки уџбеник;

- **Јован Туроман** из Уштице (Горња Крајина) - полемичар, састављао читанке, приручнике, педагошке расправе и самостална научна дела, издао уџбенике *Грчку грамматику* и *Латинску грамматику*;

- **Јосиф Панчић**, из Угрин (код Винодола у Хрватској) - био је лекар, ботаничар, први председник Српске краљевске академије; открио 102 и описао око 2500 биљних врста, међу њима нову врсту четинара, која је по њему названа „Панчићева оморика“;

- **Илија Огњановић Абуказем**, из Новог Сада - знаменити градски и лични лекар Марије Трандафил, бритки сатиричар, писац и уредник шaljивих алманаха „Зоља“, и „Ђачки венац“; члан Књижевног одељења МС, почасни члан Српске краљевске академије наука и уметности;

- **Павле Јанковић**, из Сомбора, правник - после Првог светског рата био је „велики фишкар“ у Новом Саду и градски првобранилац;

- **Лаза Милошев** - банковни чиновник у Пешти, после „Преоднице“ 1880. организовао „Коло младих Срба“;

- **Светозар Савковић**, из Лединаца - аутор написа *О границама између живописања и поезије*; оријентисан ка историји и књижевности, био је чест и позудан

---

¹⁰⁷ **Јован Ђорђевић** – поменут у поглављу 7.7. овога рада.

¹⁰⁸ **Бождар Ковачек**, *Текелијанумске историје XIX века*, Матица српска & Задужбина Саве Текелије, Нови Сад, 1997.

рецензент Матице српске, објављивао у *Матици* и *Јавору*, као присталица Народне странке сарађивао је обилато у *Застави* и *Браник*);

- **Миша Димитријевић** из Новог Сада - новинар и политичар, близак сарадник Светозара Милетића, активни учесник Омладинског покрета, секретар Главног одбора Уједињене омладине српске, убио га Јаша Томић из приватних разлога;

- **Тихомир Остојић**, из Сенмиклуша (сада Остојићево) - историчар, радовима из историје књижевности и културе XVIII и XIX века дао велики допринос занемареној новијој српској прошлости; књига *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића* (1905) уједно је и прва синтеза културне историје Срба XVIII века;

- **Милутин Јакшић**, из Кларије (сада Српска Црња) - синовац Ђуре Јакшића, интерниран за време Првог светског рата; написао две историографске студије: о патријарху Арсенију IV Јовановићу Шакабенти и о митрополиту Вићентију Јовановићу; расправе о Пери Сегединцу и о Сеоби Срба 1690; један од најугледнијих црквених историчара у српској историографији с краја XIX и почетком XX века, заједно са Радославом Грујићем и Димитријем Руварцем;

- **Богобој Атанацковић**, из Баје - књижевник и адвокат, писао песме, приповетке, новеле и романе; зачетник српске романтичне приповетке; у прози имао значај као Бранко Радичевић у поезији;

- **Стеван Милованов**, из Бечеја - заслужан за развитак школства у Новом Саду, написао неколико уџбеника из алгебре, геометрије и физике и први штампани каталог Библиотеке Матице Српске;

- **Стефан Бугарски**, из Сенте - доктор филозофије, хемичар, универзитетски професор; члан Мађарске академије наука; допринео томе, да се у хемији прихвати значај појмова киселости и алкалности средине;

- **Јован Стерија Поповић**, из Вршца - оснивач српске драме, један од најбољих комедиографа: *Лажа и паралажа*, *Кир Јања*, *Цандрљиви муж*, *Родољупци*, *Покондирена тиква*;

- **Стеван В. Поповић**, из Бечеја - писао песме, приповетке, антологије за српску децу у Уграској, уређивао и преводио букваре, читанке и разне друге уџбенике са мађарског на српски језик, дугогодишњи управник Текелијанума;

- **Богдан Гавриловић**, из Новог Сада - доктор математичких наука, академик, председник САНУ;

- **Радивој Кашанин**, из Белог Манастира - светски познат математичар, професор универзитета, академик;

- **Васа Стајић**, из Мокрина - филозоф и писац историограф: написао двадесет књига *Новосадске биографије*, у младости предводио Реформистички српски национални покрет младе војвођанске интелигенције;

- **Вељко Петровић**, из Сомбора - књижевник, објављивао приповетке и чланке у „Политици“ и „Летопису“;

- **Момчило Тапавица**, из Надаља - архитекта, пројектант здања Матице српске у Новом Саду, тј. Завода Марије Трандафил; спортиста: рвање, дизање тегова; на првим Олимпијским играма у Атини 1896. наступао у тиму Аустроугарске и освојио бронзану медаљу у тенису.

О Јовану Јовановићу Змају, Лази Костићу и још неким великанима који су у овом раду споменути, писање захтева посебна поглавља (која следе 8.5.1-8.5.5).

8.3. Значај литерарних кружока Текелијанума у културном и друштвеном животу Срба у Угарској

Текелијанум није био само студентски дом, већ и место на којем су се рађале иницијативе, где је презентована национална култура и стваралаштво уметника. У том здању одржавале су се књижевне вечери, приређивале изложбе, књижевни сусрети студената и других младих Срба. Развијао се осећај за језик и културу, баш онако како је оснивач желео. Ту су неки питомци, који су се родили и живели у Угарској, научили српски језик – попут Димитрија Мите Поповића.

Осим слушања граматике, питомци су били обавезни да „сочињенија своја на србском језику“ подносе управи Матице, која ће сваке последње недеље у месецу организовати јавно читање ових радова, а оне који то заслуже „путем печатње прогласити и прославити“. До 1856. на тим сесијама су учествовали само Текелијанци, а онда се круг проширио. На састанке су почели долазити и остали студенти, па и ђаци који су учили у

Пешти и Будиму. Тај прилив свежих снага изазвао је нову учесталост састанака. Омладинци су се почели радно дружити сваких седам дана. Бирали су руководећи одбор од четвртине студената који је имао завршну реч у оцењивању прочитаних састава. Из тога је, савим природно, проистекло друштво "Преодница" које је себи поставило у задатак унапређење књижевности и културе уопште, али и лично усавршавање својих чланова. Божидар Ковачек сматра да је то била „права претходница једног великог, романтичарског заноса и покрета српске младежи“ и да је примером својим подстакла, за мање од пет година, оснивање још 16 таквих друштава.

8.4. Песничка књига *Славјанка* почетак издавачке делатности Текелијанума

Ђаци и студенти су тежили међусобном зближавању, кроз заједнички стваралачки књижевни и културни рад. Текелијин Завод је постао њихово место окупљања. Сва напредна српска омладина, не саму у Пешти и Будиму, већ у целом српству гледала је у Текелијанум као на Пантеон. Недостајала им је само још једна снажна личност да их организује. И то се догодило школске године 1846/7, када на студије права долази Светозар Милетић. Настанио се у оближњој згради Црквене општине, са Лазом Руварцем. Њих двојица су покренули састанке, који су садржајем били испуњени као било које ђачко дружење. Читали су се литерарни радови, дебатовало о њима, критиковало. На једном од тих састанака, Светозар Милетић је предложио да се песнички радови објаве у књизи.

Крајем фебруара 1847. добијају одобрење Матице српске, за песнички зборник који ће назвати *Славјанка*. Уредништво је поверено наравно, Светозару Милетићу. У том одушевљењу, окупљени Текелијанци, као и остали омладинци, пожелели су да то буде име за сва српска омладинска удружења. Тако је практично, свеprisутна пештанска омладина била повезана у праву књижевну дружину. Поред Текелијанаца (Јована Ђорђевића, Илариона Анђелковића, Ђорђа Јаконића и Косте Ивановића, који су били медицинари; Лазара Марковића, Стојана Радонића, Ђорђа Стојаковића и Стевана Илића, све правника; придружили су им и се филозофи: Никола Крстић, Васа Арновљевић, Стеван Фрушић и Стеван Михајловић). Дошли су још и други студенти: Паја Путник, Илија Вујић, Стеван Живковић, Никола Вукићевић, Гаврило Витковић, Хрват Јован Мудровчић, Словак Андреј Лукач и други. Било их је преко тридесет. Имали су конститутивну управу и пуну подршку

Матице. Примали су скоро све српске, хрватске и словачке листове и часописе. Покренули су и посебан свој књижевни лист *Светолуб*, који су руком умножавали сваке недеље на по једном табаку.

Славјанка је окупила седморицу младих песника: Павла Поповића Шапчанина, Стојана Радонића, Методија Младеновића (пожунски студенти); Светозара Милетића, Јована Ђорђевића, Николу Вукићевића (Пештанци) и Јована Илића из Србије. Објављене су 23 песме: 12 Шапчанинових, 6 Милетићевих, док су остали били заступљени са по једном песмом. У читавом подухвату учествују као издавачи многи омладинци: 28 из Пеште, 21 из Пожуна и 5 из Прешова. Наштампано је 750 примерака, и било је свима јасно да се ради о политичком панславистичком манифесту. После песама које су чиста родољубива декларација, налазе се оне које говоре о српској и словенској прошлости - славној и блиставој. Следе затим песме из доба ропства под Турцима и јуначких борби против њих. Завршни део књиге окренут је будућности. Прориче мојсијевску улогу словенства (и српства у њему) у будућем препороду просвећеног света. Књига је посвећена „Роду српском и народу славјанском“. У омамљивој идеји свеславенства, учавало се да је „опасна“ панславистичка тенденција, претеженија за поруку књиге него српско родољубље. Поруке су биле прикривене алегоријама и симболима, али наивним и транспарентим. *Коме ће промаћи да „слава“ значи словенство, ко неће у вилама Славјанкама препознати словенске народе; потпуно је јасно да „мрак“ значи робовање, да су „светлост“ и „дан“ овде симболи слободе, да „Спасовдан“ симболише дан ослобођења? (Ковачек, 1997: 44)*

У књижевно-историјском погледу *Славјанка* ће остати незаобилазна тема. Без ње било би отежано виђење целине српског романтизма као књижевног правца. О литерарним ставовима Милетићеве групе јасно говоре сви текстови књиге, већ по свом пренаглашеном родољубљу, основној црти нашег романтизма. У литерарном смислу, песници „Славјанке“ хтели су да превазиђу колотечину дотадање српске поезије. Хтели су нову књижевност, нову поезију. Само донекле су успели у томе, јер „снага њиховог талента није била довољна да из корена ишчупа старе прозодијске навике, нити да наметне нова схватања литературе.“

Посматрано у контексту целокупне српске књижевности тога доба, показало се да одјек *Славјанке* није био снажан, нажалост ни дуготрајан. Ево показатеља: *Славјанка* је изашла из штампарије крајем јуна 1847. а већ се концем исте године појавила прва књига „Песама“ Бранка Радичевића. Неупоредиво већим књижевним квалитетом она је преузела од

Славјанке све њене читаоце и поклонице. Такође, родољубива расположења читалаца везала су се за „Горски вијенац“ владике Петра Петровића Његоша, који је исте године штампан. У сенци те две, тако значајне књиге наше литературе, *Славјанка* је изгубила уметнички утицај, а њена родољубива порука се истањила. Једино се њена политичка порука „вијорила још неко време“.

Првих дана постојања *Славјанка* није побудила ни посебну пажњу власти. Председник Ратног савета гроф Хардег посматрао је књигу као, на брзу руку напабирчен зборник, издат ради материјалних ефеката. Али, када тајна полиција јавља да присталице панславизма желе да образују тајни савез за националну и политичку ослободилачку акцију, почиње низ преметачина код словенских, а нарочито српских омладинаца. Том приликом је у Еперјешу код Мије Влашкалића нађен проглас од 8. фебруара 1847. за издавање *Славјанке*. Преведен је на немачки и послат у Беч Ратном савету. Гроф Хардег мења мишљење. Издаје се налог шефовима управних области, из којих су потицали сарадници *Славјанке*, да му поднесу подробне извештаје о сваком од њих. Тако је, због Милетића, Ђорђевића и осталих који су помагали подухват издавања *Славјанке*, сумњичавост власти била уперена на цео Текелијанум. Постало је јасно да су они дошли са одређеном политичком намером: да објаве своју истину и да убеди омладину у то.

8.5. Бачко друштво *Преодница*

Текелија је паметно и далековидо закључио да његови питомци, осим што треба да постану врсни стручњаци, и зналци својих струка, траба да буду и освешћени као елитни припадници српског народа. У том смислу велики значај има активност културног удружења *Преодница*, којим су руководили Коста Руварац и Јован Јовановић Змај.

„Преодници“¹⁰⁹ је име дао Гига Гершић (1842-1918), који је био на завршној години права у Пешти. Он није био текелијанац, али јесте Коста Руварац који се може сматрати оснивачем Друштва. Уз његово пресудно учешће израђен је устав Друштва и одређени су друштвени циљеви: књижевно образовање уопште, а нарочито упознавање

---

¹⁰⁹ Изведено према: **Божидар Ковачек**, *Текелијанумске историје XIX века*, Матица српска & Задужбина Саве Текелије, Нови Сад, 1997.

српске књижевности, као и вежбање у српском језику. Писали су се научни и белетристички састави о којима се критички расправљало, такође и о најбољим делима српске, словенске и страних књижевности. У том циљу требало је да у Текелијануму буде што више листова и часописа. Матица је уважила овај предлог. На седници од 16. децембра 1861. одлучено је да се уплати претплата на: *Сербски дневник*, *Србобран*, *Даницу*, *Душан*, *Јавор*, *Комарац*, *Школски лист*, *Видовдан*, *Ost und West* и *Sürgöny*.

Друштву се придружио тада већ признати песник, студент права Лаза Костић. Читао је у *Преодници* по неколико својих песама, објављивао у *Летопису* и у *Даници* – све са назнаком „из Преоднице“. Тиме је желео да подигне углед овом друштву у коме је предано учествовао. Наступио је и као предавач - говор *О Шекспиру* у његовим драмама био је догађај у историји Друштва. Још већи догађај било је читање Костићева драме *Максим Црнојевић*, једног од најбољих дела српског романтизма.

Најистакнутији члан *Преоднице* Коста Руварац (1837-1864), се трудио да личним примером подстакне прозно писање. Он се већ био исказао као врстан литерата, док је био гимназијалац у Сремским Карловцима, пишући *Успомене из карловачко-ђачког живота* и приповетку *Карловачки ђак*. Радио је вредно за опште добро. Савременици сведоче да је „био душа и срце *Преоднице*“. Сматрао је за циљ Друшта, да мора ангажовано радити на формирању културне и политичке самосвести српске омладине, најсвеснијег интелектуалног букета грађанског друштва. Говорио је на установљењу: „Преодница! Име доиста пуно значаја. Дао би Бог, е му кум не био лажив пророк, те да би се обистинило што се њима наговешћује, а то је да Преодница пред'оди лепшем духовном животу Срба!“

Коста је здушно помагао младом Српском народном позоришту, предлажући Јована Ђорђевића за управника. Писао је афирмативне текстове, преводио позоришне комаде (*Кобно име* и *Инкогнито*), сакупљао прилоге. Имао је смелости и савести да критикује превазиђени патетични и дидактични маниризам у поетској пракси. Као прави филозоф естетичар, бранио је уметност од дилетантизма, од неталентованог али вештог стихоклепства. У томе се није освртао на реноме познатих имена: Љубе П. Ненадовића, Стојана Новаковића, Јована Суботића. Доцније ће Јован Скерлић потврдити да је Коста Руварац „заузео једно од првих места у колу критичара омладинског доба, изградио роматичарско мишљење и одбранио нова естетска схватања о нашој уметности, коју ће исписивати Лаза Костић, Ђура Јакшић и други“.

*Преодница*¹¹⁰ је штампана као зборник, у Будиму 1863. Једноставно, требало је да се скупи све најбоље што се у Текелијануму читало; да се представи рад Друштва, његова литерарна и уопште списатељска снага. Није то био алманах у пуном смислу те речи: није планиран као годишњак, нити везан садржајем за годину и прилике свога излажења. Садржина је била помешана, без јединствене поруке, иако је све у њој било са истих идејних и естетских полазишта. Није имала очигледан манифестни карактер, осим што су јој писци, као и сви тадашњи омладинци, били потпуно оријентисани ка романтичарском књижевном концепту. Руварчева идеја је била да Лаза Костић као аутор, буде најзаступљенији аутор у овој књизи, па је радове свога побратима уврстио на почетак, на крај, па и у саму средину, тако да Лазини текстови имају највише страница у *Преодници* – седамдесет од укупно сто деведесет пет. Приход од књиге био је намењен као поклон Српском народном позоришту и његовом управнику, бившем текелијанцу Јовану Ђорђевићу, „свећенику Талије, који нам разборито и јасно разложи корист од позоришта, побуди цео народ на жртве томе заводу“.

Нема сумње да небо има миљенике, али су они често мимо наших мерила, или има критеријуме које су људима недокучиви. Небо је хтело да себи узме Косту Руварца у 27. години живота, окруженог тужним друговима у Текелијануму. Лазу је то веома погодило. Написао је две дирљиве песме, *Над Костом Руварцем* и *Спомен на Руварца*. Није жалио само Лаза, већ многи млади другови, њихови пријатељи. *Ми смо изгубили душу омладине пеиштанске*, пише Светозар Савковић. Многе су новине објавиле некрологе: *Српски дневник*, *Напредак*, *Видовдан*, *Даница*, *Летопис Матице српске*, *Szinházi Látcs ő*, *Fővárosi Lapok*. Јован Јовановић Змај је предложио да Матица у записник *вечнога спомена ради*, стави своју тугу и жалост за прераним губитком ... *врлог и пунонадежног младића, који је био дика и понос Заведенија*. (Ковачек, 1997: 44)

Да би скинули црнину за својим оснивачем и вођом Костом Руварцем, омладинци су 30. јануара 1864. после парастоса, одржали свечану седницу *Преоднице*, посвећену

---

¹¹⁰ *Преодница* је претходила *Преодници* коју је у Србији, као књижевни лист уређивао и издавао Милован Глишић (1873-1874) у духу идеја Светозара Марковића. Та београдска, друга *Преодница*, као да је за себе привукла сву пажњу историје српске културе; о њој се писало далеко више него о будимској, она је чак и фото-типски издана у наше време. Вредност јој је мања, мада се јавила деценију касније... Ни у доцнијој и савременој науци о књижевности *Преодница* није нашла право тумача, па и надаље остаје потреба да се ова књига прецизније уклопи у слику српске књижевности друге половине XIX века, коју истраживачи мозаички слажу. У историјској науци такође, није јој посвећена пуна пажња да би се открио њен битан утицај на духовна стремљења Уједињене омладине српске, чија је *Преодница* директан изданак. (Ковачек: 1997)

покојнику. Тада су одлучили да ипак одрже и одложеноу *Беседу* у корист Српског народног позоришта, коју су били обећали Сентандрејцима. То је инспирисало Лазу Костића да напише истоимени спев у коме беседама даје алегоричан и симболичан смисао. У коментару те песме *Беседа*, он је написао:

*Долази време да се бојишта преруше у позоришта,
манастирске славе у Текелијине светковине, прела у беседе.*

Није све било идилично у *Преодници*. У једном тренутку њене кратке историје дошло је до расцепа међу члановима. Једна струја је прогласила алтернативну *Преодницу* на Универзитету. Упркос залагању Јована Јовановића Змаја¹¹¹ и Лазе Костића, да остану јединствени, вероватно би се завршило расколом - да није дошло до оснивања Уједињене омладине српске, која је спојила чврстим везама сва српска ђачка друштва.

Почетком јуна 1864. бечко омладинско друштво *Зора* разаслало је позив да сва српска омладина "постане једно тело које ће живети једном душом". Консолидујући своје редове, а томе је допринела и посета Друштву, младог књижевника Петра Карађорђевића (будућег краља Петра I), *Преодница* објављује своје ставове о уједињењу омладине, још радикалније но што су *Зорини* и учествује на Првој скупштини Уједињене омладине српске 15-18. августа у Новом Саду. Учествоваће, веома активно, и на скупштинама у Београду, Бечкереку, Кикинди, Новом Саду и Вршцу 1871. *Преодничари* интензивно сарађују у омладинским часописима. У *Матици* (1865-1870) коју издаје Матица српска, као орган Уједињене омладине, сусрећемо ауторска имена чланова *Преоднице*: М. Андрић, В. Арсенијевић, Ђ. Вукићевић, И. Вучетић, Г. Гершић, Ђ. Звекић, В. Јовановић, Л. Костић, Т. Недељковић, И. Огњановић, Ј. Петровић, А. В. Поповић, И. В. Поповић, М. Поповић, С. Савковић, Ј. Туроман. Декларисани орган УОС, *Млада србадија* (1870-1872), у чију корист *Преодница* приређује једну беседу, бележи знатно мањи број *Преодничара* и то углавном оне почасне: Ј. Јовановића Змаја, Л. Костића, И. Огњановића, И. Ћирића, В. Јовановића. Омладинска заједница за годину 1867. Штампала је прилоге Ђ. Звекића, С. Малешевића, И. Огњановића, Ј. Ђурића, И. Вучетића.

---

¹¹¹ **Јован Јовановић**, потоњи председник *Преоднице*, тада још није имао надимак Змај; добио га је после оснивања листа који је у наслову имао назив *3 мај* (трећи мај) – то је био датум одржавања Мајске скупштине у Сремским Карловцима 1849. године; дакле, игром цифре 3 и слова МАЈ прочитало се ЗМАЈ.

Преодница је претходила једној другој *Преодници* коју је у Србији, као књижевни лист уређивао и издавао Милован Глишић (1873-1874), у духу идеја Светозара Марковића. Та београдска *Преодница*, као да је за себе привукла сву пажњу историје српске културе. О њој се писало далеко више него о будимској, она је чак и фото-типски издана у наше време. Божидар Ковачек констаује да је вредност београдског листа мања, иако се појавио једну деценију касније... „Ни у доцнијој и савременој науци о књижевности *Преодница* није нашла правог тумача, па и надаље остаје потреба да се ова књига прецизније уклопи у слику српске књижевности друге половине XIX века, коју истраживачи мозаички слажу. У историјској науци такође, није јој посвећена пуна пажња да би се открио њен битан утицај на духовна стремљења Уједињене омладине српске, чија је *Преодница* директан изданак“ (Ковачек: 1997)

После гашења *Уједињене омладине српске* (1872) рад Друштва полако опада - долази до забрана од стране власти и у Угарској и у Србији. *Преодница* после тога, да би и даље била гласна, све учесталије поставља захтеве за проглашењем јавности. Активисти нису желели да се врате статусу интерног литерарног вежбалишта. Испоставило се да су то учинили на своју штету, јер је марта, 1876. стигла одлуку да се *Преодница* укине. Образложење је било: на универзитету иначе постоји опште студентско друштво, па је непожељна сепарација српских студената. Текелијанци се, међутим, не дају укинути. И даље се, по жељи Текелијиној, одржавају двонедељни састанци „ради вежбања у матерњем језику“. Сада је то у безименом, неформалном друштву у Текелијануму. Пет година доцније основаће се ново удружење пештанске и будимске омладине *Коло младих Срба*.

8.5.1. Јован Јовановић Змај

*Постоје истински само они песници који живе на врелим устима човековим, а не у орману, у златном повезу....Судбина највећих и најдубљих песника јест баш у том њиховом учешћу у целом духовном и сентименталном животу других људи; у том што изгледају свагда усађени између нас и наших срећа и несрећа, неодвојиви од целе наше судбине.*¹¹²

*После Вуковог „Рјечника“ Змајево дело је нови велики покушај да се инвентарише наше искуство, да се напише и опева готово све што смо знали и имали. Тако гледано, то дело могло би се схватити и као детињство нашег новог језика и књижевности....По својим људским особинама, као и по искрености и једноставности којима их је изражавао, Змај је, више но и један други наш песник, личио на своје савременике. И они су певали са Змајем, откривали са њим могућности и лепоту свог језика, радовали се што и у песмама постоје.*¹¹³

Јован Јовановић (1833-1904) из Новог Сада, као дете из угледне грађанске породице, дошао је у Будимпешту да студира права, па Наставио школовање истог у Бечу и Трнави (Праг). После завршених студија (1860), вратио се у Нови Сад и будући један од најближих Милетићевих сарадника, постао је службеник у магистрату. За Светог Саву 1862. године, венчао се Еуфросином – Ружом Личанин. Кум је био Јован Ђорђевић, а свати Светозар Милетић, Јаков Игњатовић и „многи учен свет“. Почетком маја 1863. преселио се у Пешту са породицом, настављајући да изучава медицину (дипломирао 1870). Радио је неуморно у Матици српској и као надзорник Текелијанума (1863-1869). Као лекар опште праксе, често се селио из места у место: Нови Сад, Панчево, Сремски Карловци, Футог, Београд, Загреб, Беч. Није имао среће у породичном животу. Петоро деце је умрло у првим годинама живота, а после десетогодишњег брака изгубио је и жену (1871). Од тада, па до смрти, живео је сам. Последње године провео је у Сремској Каменици, где је и сахрањен.

Док је боравио у Текелијануму, а у складу са циљевима друштва *Преодница* – да мора ангажовано радити на формирању културне и политичке самосвести српске омладине, најсвеснијег интелектуалног букета грађанског друштва – Јовановић је, као њен руководилац

---

¹¹² **Јован Дучић** - написано 1929. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹¹³ **Душан Радовић** – написано 1979. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

(уз Косту Руварца), године 1864. покренуо сатирични лист *Змај* (игра речима, од датума 3. мај - дан одржавања *Мајске скупштине* у Сремским Карловцима, 1848). Назив тога листа постаће саставни део његовог имена. „Поред овог, Змај је имао још 398 псеудонима, од којих су многи били ликови из његових дела, али и имена часописа које је објављивао“.¹¹⁴

По природи савестан и нарасве хуман, логично је да се ангажовао у националним, друштвеним и културним збивањима свога времена. Због тога је писао родољубиве, сатиричне, политичке, поучне, па и пригодне песме. Радио је (лечио) и певао целог свог века. Позив лекара се сматра хуманим, али је поред тога Змај имао ту људску врлину – да увек хоће помоћи човеку. Једном је отишао да прегледа служитеља, па се вратио да пита, има ли он пара за лек који му је преписао. Како је одговор био негативан, доктор је извадио новац из свог џепа и дао му за лек. Преводио је Змај и стране писце (Гете, Пушкин), уређивао листове (најпознатији *Невен*), био позоришни драматург. Милош Црњански 1929. године пише, да је „залудно мерити мерама поетике“ Змајево дело; јер се оно не може поредити са „гласом Бранковим, или ванредном лириком Лазе Костића“, али се мора имати на уму да је то сентиментална поетичност читаве друге половине XIX века. Тек формирано манири грађанског живота и његове патетичне свакидашњице тражили су моралну поуку и подршку. А поред свега, политичке борбе и ратови, романтични хероји и њихова узбудљива дела, устанци и пропасти – све је то тражило да буде забележено и незаборављено – све горчине и одушевљења, све слике што су прошле кроз наш народ, од година Буне до почетка XX века.

*Змај је испунио животворном и лековитом песмом, педесет драматичних година наше политичке и културне историје...Његово дело није се догодило само у књижевности, већ на широким просторима нашег духовног и друштвеног преображаја.*¹¹⁵

*Змај је наш најмилији песник, и кад му се буде спорило да је највећи артиста. До двадесете људске године, он ће бити песничко јеванђеље. А у доцнијим годинама живота, један монумент идеализма и расне силе. Сви смо ми пили на његовом чистом извору.*¹¹⁶

---

¹¹⁴ Александар Леших, Бумбашевић Марко (2004): *Јован Јовановић Змај, песник и лекар - сто година након смрти*. Извор: https://sr.wikipedia.org/sr/Јован_Јовановић_Змај (20.01.2015)

¹¹⁵ Душан Радовић – написано 1979. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹¹⁶ Јован Дучић - написано 1929. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

Његова најпознатија песма *Светли гробови* прави је пример таквог активистичког схватања живота. У њој налазимо веру у прогрес, повезаност међу генерацијама, јединство живота и смрти (гроба и колевке). Нагласак је на неуништивности идеала и улози великих људи, у вечној тежњи човечанства према вишим циљевима. Сатиричним песмама, Змај је родоначелник тога духа, као што ће Домановић бити у приповеткама.

*Предмет Змајеве сатире јесу разноврсне деформације у тадашњем српском политичком, друштвеном, националном, културном и књижевном животу као што су: туђинско васпитање српске омладине (Билдунг), гушење политичких слобода (Песма једног најлојалнијег грађанина), однос власти и народа, полтронство, каријеризам, политичко понашање истакнутих савременика итд. Највећу дубину и универзалност Змајева је сатира достигла у песмама у којима је предмет изобличавања монархија и свет који је окружује. Ту спадају неке од његових најбољих сатиричних песама: Мајушни Брчко, Јуен-Јуен-Мен Јуне, кинески цар, Песма при рођењу једног принца, Јутутунска јухахаха, Јутутунска народна химна. Језик Змајеве сатире особен је, различит од језика његове лирике. Он је пун говорних обрта, сирових израза и фраза из свакодневног и новинског језика.*¹¹⁷

Песнички венац Јована Јовановића Змаја, красе следећа дела: *Ђулићи* (1864), *Певанија* (1872), *Ђулићи увеоци* (1872), *Снохватице* (1895), *Чика Јова српској деци* (1899), *Чика Јова српској омладини* (1901).

*Његов глас је био глас Народа (иако не глас Сина божјијег); он је био заставник и трубачнапредних идеја свога времена; оптар критичар нарави свога доба, учитеа и васпитач омладине, пропагатор националне слободе и друштвене солидарности.*¹¹⁸

После велике породичне трагедије, у последњим деценијама живота Змај највише пише дечју поезију, обухватајући читав период детињства, са свим манифестацијама дечјег доживљаја света: играчке, играње, љубав према животињама, однос према одраслима. Из тих песам извирује галерија дечјих ликова, од мале Јуце до лењог Гаше. Главне одлике Змајевих дечјих песама јесте у приступу – он не гледа тај мали свет са добронамерне висине одраслих, већ је у њиховом нивоу (пузи, клечи, трчка), у њиховом видном пољу и перспективи.

---

¹¹⁷ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*

www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹¹⁸ **Сима Пандуровић** - написано 1933. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

*Змај је дао дечје песме пуне топлоте, грације и духовитости, какве нема ни једна европска литература...Зато је Змај песник велике и мале деце: песник омладине коју треба повести у ослободилачки рат,и песник деце у чију душу треба усадити здраве клице љубави за веру, за родитеље, за народ, за кућу, за природу, за животиње.*¹¹⁹

*Трагајући за чистотом, добротом, безазленошћу и безбедношћу, осетљив и рањив, Змај се обрео међу децом. Међу најмањим људима, са најмање разлога и могућности да буду зли...Змајево откриће детета, његова апотеоза детињству, значајан је датум у историји наше културе...Открити детету да је дете, наговарати га да буде дете, учити га да воли што је дете, све је то био још један, нови вид испољавања доброте према човеку и онима који ће ускоро и сами постати људи.*¹²⁰

Недовољне су компетенције потписника ових редова, да би судио о вредностима песника. Чинили су то и сами песници међу собом. Лаза Костић је, својевремено, доживео осуду литерарне и нелитерарне јавности, када је објавио критичку књигу *О Змају*. Књижевни критичар Богдан Поповић је Змајевом делу дао коначан, негативан одговор. Али су га зато „одбранили“ Иво Андрић, Милош Црњански, Јован Дучић, Десанка Максимовић (деценијама долазила да одржи беседу на „Змајевим дечјим играма“ у Новом Саду), Милован Данојлић, Миодраг Павловић, Вељко Петровић, Сима Пандуровић, Аница Савић Ребац, понајвише Душан Радовић:

*Велика је Змајева задужбина. Још је топла она жишка коју су Змајеви потомци у детињству добили на дар. Она греје и осветљава, и наше успомене, и наше садашње пкушаје да мислимо.*¹²¹

---

¹¹⁹ **Јован Дучић** - написано 1929. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹²⁰ **Душан Радовић** – написано 1979. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ. 9 – *ЗМАЈ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹²¹ *Ibidem*

8.5.2. Ђура Јакшић

Иако тек „протрчао“ кроз Пешту, Јакшићев се уметнички дух задуго осећао, не само међу питомцима Текелијанума и међу студентаријом Будимпештанском, већ у читавој Јужној Угарској. На његов песнички дух, највећма се „примио“ Петефи Шандор – и тако је остало до краја. Довео је сликар, песник и приповедач Ђура, свог синовца Милутина у Текелијанум, оставио га, па отишао даље у Беч и Минхен, да у сликарским центрима проникне у мајстрство четкице и боје.

Георгије Јакшић (1832-1878), звани Ђорђе, рођен је у Српској Црњи, у Банату, ближе Темишвару него Велики Бечкерек (Зрењанину). Спремао га деда за попа, а отац за трговца, али се ни једном позиву није одазвао. У години друштвених превирања, пред Буну (1847) „осећајући у себи дара за архитектуру и слободоручно цртање“ дошао је у Пешту да нешто научи. Међутим, већ следеће године крећу револуционарни окршаји, па се шеснаестогодишњи младић прихвата оружја. Тај је прекид у „наобразби“ био *vis major*, али је и свако даље школовање било испрекидано и нередовно: В. Бечкерек код сликара Константина Данила, Академија у Бечу, Монаково, Велика Кикинда. Селио се и радио много. Као учитељ и као наставник цртања. Прешао је у Србију 1857. године „мислећи да ће боље бити, но ту тек настаде право мучење“. Живео је у оскудици, у неразмевању и сукобу са заосталом средином по селима и варошима: Пожаревац, Крагујевац, Сабанта, Подгорац, Сумраковац, Рача Крагујевачка. Тек 1872. добија стално место коректора у Државној штампарији, али тада већ побољева толико да ни његов најбољи пријатељ, доктор и песник Јован Јовановић Змај, не може да му помогне. Умро му је на рукама 1878. године. Имао је само 46 година.

Када је почео да пише поезију потписивао се као Ђура Јакшић, па је тако и остало. Сликаством и поезија, две су стране једнога талента које се у њему преплићу и допуњују. Светислав Мандић је 1951. године тврдио да се Ђуром можемо поносити, јер „сличне сликарске снаге у XIX веку немамо, а по поетској снази, раван је бар двојници тројници најбољих“.

У Јакшићеву песничком формирању значајну улогу имало је његово бављење сликарством. Између његових песама и слика постоје не само мотивске него и дубље стилске

сродности. Пиктуралност, оштри, рембрантовски контрасти светла и таме (Рембрант је био његов најдражи сликар), колористика која се остварује густином епитета и метафора – то су неке особине Јакишићеве поезије којима се она приближује његовим сликарским платнима и које га истовремено издвајају међу другим песницима тог доба и чине специфичном појавом у српском песничтву 19. века.¹²²

Вељко Петровић је приметио да је „све до ослобођења, Ђура Јакшић био вољен и цењен искључиво као песник, и раније као приповедач, док је његова сликарска уметност сматрана за споредно занимање, као дилетантска разбигра и као бедни извор зараде... Тек по уједињењу (Краљевина Срба-Хрвата-Словенаца), људи почињу да цене и упоређују његово сликарство са поезијом, да траже и налазе присне везе и односе између тих двеју, подједнако важних еманација“¹²³

Јакшић се огледао у свим родовима поезије: лирици, епици и поетској драми. Лирика је обимом најмањи али по вредности најзначајнији део његова рада, а за драму (*Јелисавета*) Милош Црњански каже да је „спасавају стихови“.

*Јакшић је најличнији међу песницима романтизма, његова лирика тесно је повезана с његовом судбином и приликама у којима је живео. Дубоко лично незадовољство животом спојено је у његовим песмама с типично романтичарским конфликтом између снажне, изузетне индивидуалности и средине која је окружује.*¹²⁴

*Посматрано у целини Јакишићева поезија личи на велику оркестрацију незадовољства, бола, гнева, пркоса и клетве. Живот је врло тежак и жалостан...Али, он је волео људе и саосећао са њима, у друштву малих али поштенних људи...Осећао је неку необуздану љубав према слободи и правди.*¹²⁵

Није лако било „светском човеку“ који је боравио у готово свим већим градовима средње Европе, а будући отворен и пркосан, горд и бујан а мек као памук - да се носи са

---

¹²² **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹²³ **Вељко Петровић**, написано 1938. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ.8 - *ЈАКШИЋ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹²⁴ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹²⁵ **Сима Пандуровић** - написано 1958. године, цитирано из едиције *Ex libris*, коло I, књ.8 – *ЈАКШИЋ*, Слово љубве, Београд, 1979.

досадним полуинтелектуалцима, ћифтама и шпекулантима, са професионалним сплеткашима и ласкавцима. У својој материјалној оскудици упознао је моралну беду и наличје бучно прокламованих слободарских принципа; видео је сиромашне сељаке а лицемерне и користољубиве политичаре, лажне патриоте. „Велико Ђурино срце, топло је и подједнако куцало за све српске крајеве...премнога је патио, па је невоље и јаде народне дубље, интезивније осјетио и љепше опјевао него иједан наш пјесник.“¹²⁶Поред Кочића, крупне су речи поштовања о Јакшићу записали Аугуст Шеноа и Силвије Страхимир Крањчевић.

И док је национална и социјална нота у Јакшићевим пригодним патриотским песмама: навлачила на реторичку бомбастику, у оним чисто лирским песмама - Горњак, Ноћ у Горњаку, На ноћишту, Вече, Ја сам стена, Ђутите ћут'те, Кроз поноћ, Падајте браћо, На колена, Отаџбина, Караула, На Липару, Поноћ - он се диже као уметник на највише висине у нашој поезији, чак се може мерити и са великим песницима светске романтике.¹²⁷

Потврду о значају појаве и вредности лика Ђуре Јакшића, дају следећи, постхумни записи Силвија Страхимира Крањчевића:

Ја сам ст'јена ...Ова интимна провала, која је толико далеко раставила од резигнације...обилежује доиста најрјећитије једног великана, који је стајао на бој спремних шака пред светиштем не само једног племена, једног народа, већ њовјећанских права, ко чувар и осветник. И зато Ђуро Јакшић није само један између НАЈВЕЋИХ пјесника нашег језика, већ је онај између рјетких људи уопће, који су малне – ни узми ни подај – готова грађа за онаке потресне карактере, око којих се може да устожи трагедија.¹²⁸

---

¹²⁶ **Петар Кочић** - написано 1903. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ.8 – *ЈАКШИЋ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹²⁷ **Вељко Петровић** - написано 1938. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ.8 – *ЈАКШИЋ*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹²⁸ **Силвије Страхимир Крањчевић** - написано 1896. године, цитирано из едиције Ex libris, коло I, књ. 8 – *ЈАКШИЋ*, Слово љубве, Београд, 1979.

8.5.3. Лаза Костић

Није лако испратити све делатности и све домете Лазе Костића, који су у националним, политичким, моралним и духовним оквирима, у значајној мери превазилазили савременике. Испред и изнад свог времена – тако се у микро и макрокосмосу позиционирао Лазар (1841- 1910), рођен у Ковиљу (Бачка, Шајкашка), коме су у спомен његови сељани дали име главној улици у свом месту, и нису је никада мењали, чак ни у време када су све ГЛАВНЕ улице у местима Југославије, морале носити име Маршала Тита.

За разлику од скромног Змаја и неутешно сиромашног Јакшића, срећа је хтела да Костићу у младости припадне 100 јутара земље, наслеђе од богатог ујака, које млади јуноша жури да потроши. Материјална сигурност и несебичност (издржавао у Пешти и Бечу, по неколико својих другова) учинили су да га околина посматра као „дендија“, разбарушеног и необузданог особењака. Мало је ко у тој посебности видео аутентичну оригиналност и генијалност.

Лаза Костић је у Пешти похађао гимназију и дипломирао (1864), па затим одбранио докторат правних наука (1866). У исто време је написао драму *Максим Црнојевић*, коју Матица српска одмах штампа. Поред високог образовања његов неуморни дух се обогатио знањем многих језика: грчки, латински, немачки, мађарски, француски, енглески, руски. Такође је изванредно познавао хеленску књижевност и филозофију. Као посвећени спортиста, први се бавио цогирањем у Новом Саду (трчао по 12 километара до цркве на Текијама), основао је прво „веслачко и јачачко друштво“ и прво добровољно ватрогасно друштво. Једна невероватно свестрана личност, какве није било у Србији XIX века.

У младости је био један од омладинских првака, активан у свакодневном политичком животу, посланик на српским саборима (1869. Сремски Карловци) и у пештанском парламенту (1873), хапшен због своје политичке активности¹²⁹, бунтовник, апологет српства. У позним годинама он доживљава трансформацију што подсећа на ону коју је пре њега доживео Ј. Игњатовић: разочаран у националне идеале своје генерације, он се одваја од напредног покрета, својих другова и

---

¹²⁹ **Хапшења Лазе Костића:** 1869. У Пешти притворен због наводне завере против кнеза Михајла; 1872. Ухапшен у Новом Саду, због здравице коју је одржао у Београду, на прослави пунолетства Милана Обреновића – оптужен је тада за велеиздају (као држављанин Аустро-Угарске) и пет месеци провео у истражном затвору; 1876. године притворен због оптужбе да је врбовао добровољце за Србију.

некадашњих сабораца и улази у табор клерикалаца и конзервативаца, што је, као и код Игњатовића, био један од разлога његове непопуларности и оспоравања у последњем периоду живота.¹³⁰

Све у свему, један живот који је тешко сагледати као целину, и који као целина још увек није сагледан. Тај живот и то дело пуни су оштрих противречности: Лаза Костић се трудио да непосредно, видљиво и утицајно учествује у политици, а песницима је препоручивао да се држе што даље од те варалице; написао је поприличан број политичких песама, а прихватио је Гетеово искуство да је „политичка песма гадна песма“; написао је подоста песама имајући у виду народне потребе, а писао је да „ако је која потреба народна, није тиме речено да је поезија мора намиривати“ (у Одговору Светозару Марковићу); око много чега се оштро спорио са Светозаром Марковићем а, на пример, у својој критици драме „Сан на јави“ Јована Суботића (1870), о српском националном питању износи мишљења која су сагласна са основним погледима Светозара Марковића на овај проблем; нападао је калуђере, а често је живео у крушедолском манастиру, и чак замало што није постао владика; писао је да у цркву никад не би ушао да није лепоте црквених обреда, а завршио је као религиозни уесник; исмевао је западњачки култ Богородице, а своју најлепшу песму написао је као молитву Богородици; чак је умро држећи под кошуљом Сан Матере Божје; бога је називао „врховном самовољом“, а доживљавао га је и као ентелехију.¹³¹

Костић није био површан. Доба у којем је живео, тражило је хероје и посвећени рад за потребе српског народа. Њега је обликовао један велики задатак, а то је била борба за национално и политичко ослобођење. Показао се као ватрени борац против католичке цркве, која је на сваки начин спроводила идеју унијаћења. Видимо то у трагедији *Пера Сегединац*, у песми *Дужде се жени*, и у низу политичких чланака.

Поред Јакшића несумњиво највећи патриотски песник српског романтизма, Костић је у својим најбољим песмама родољубиве инспирације еволуирао од национално-романтичног одушевљења к једном хладнијем, критичкијем односу према националним

---

¹³⁰ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹³¹ **Љубомир Симовић**, *Белешке о Лази Костићу*, предговор књ.10 - КОСТИЋ, цитирано из едиције Ex libris, Слово љубве, Београд, 1979.

идеалима (*Разговор са увученом српском заставом на мађистрату новосадском, 1869*), или је тежио да народну борбу изрази у универзалним симболима.¹³²

Највећи део својих песама написао је између 1858. и 1870, из истог је периода и његова најпознатија драма *Максим Црнојевић* (написана 1863, објављена 1868). Костић је заједно с Јакшићем, сматра Деретић, творац наше романтичарске драме:

*Он је хтео да на темељу народне поезије, по угледу на Грке, а уз помоћ Шекспира и Шилера, створи нашу националну драму, с националним темама и националним, српским патосом. Од три његове драме најзначајнији је „Максим Црнојевић“ трагедија рађена по мотивима народне песме „Женидба Максима Црнојевића“ драмски заснована на сукобу љубави и побратимства;... друга драма „Пера Сегединац“ је историјска трагедија политичке инспирације, антиаустријска, антиклерикална, о хероизму и издаји, по духу, ако не по домету, војвођански „Горски вијенац“.*¹³³

Миленко Мисаиловић процењује да је Лаза Костић „постао и остао двострука мера величине – исказиве и неисказиве – и свога народа и самога себе“. Обзиром да је био учесник Берлинског конгреса (1873) као секретар Јовану Ристићу, у свом делу успева да направи отклон од реалног, тужног и безнадежног положаја малих народа, када велики кроје слику света: *Комедију „Окупација“ писао је са ироничним односом према Берлинском конгресу и окупацији Босне и Херцеговине ....Третирајући на сатиричан начин ставове појединих европских државника и дипломата, Костић смишља да једну од најважнијих одлука Конгреса (окупацију Босне и Херцеговине) подвргне "неописивој иронији, разголићујући увелико већ безобзирну и перфидну игру великих сила над судбином малих народа“.*¹³⁴

Када ангажман за национално и политичко ослобођење српског народа у Аустро-Угарској није био довољан, нити могућ (спајање са Србијом) за живота Костићевог, он се окренуо ка просторима духовне и личне слободе.

И слобода коју Лаза Костић види на крају, у песми Santa Maria della Salute, биће слобода свих човекових садржаја. Тражење те слободе, одушка и испуњења, једна је од

---

¹³² **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹³³ *Ibidem*

¹³⁴ **Миленко Мисаиловић**, *Значења српске комедиографије – од Јоакима Вујића до Бранислава Нушића.*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2008.

*великих доследности Лазе Костића: он није напуштао то тражење, већ је напуштао скватања у којима ту слободу, тај одушак и та испуњења није могао наћи.*¹³⁵

Уважени књижевни критичари: Љубомир Недић, Богдан Поповић, Јован Скерлић, били су веома различити, чак супротстављени, у својим погледима и методама валоризације, али су били јединствени само у једном – порицали су вредности Лази Костићу. Тек је нови век, са песницима и критичарима (после Првог, а нарочито после Другог светског рата) „прочитао“ на прави начин Костића, као зачетника модерне српске поезије.

Почев од друге половине XX века, па ево и у трећем миленијуму, у школама се учи да је Лаза Костић с превеликом смелошћу за своје време, мењао песнички језик. Љубомир Симовић се пита - која га је идеја водила у те експерименте и промене?

*Не наслућује ли се та покретачка идеја, можда, у „Постанку песме“ где Лаза не каже да су песма слова, речи, стихови и строфе, већ сама светлост залазећег сунца која је, после компликованог преламања кроз прозорско стакло, адићаре, кроз срце и око, пала на папир?...Тежећи ка томе, Лаза Костић је створио и претворио обиље ритмова, интонација, акцената, рима; смелим инверзијама појачавао је живост и напетост реченице, претварао је глаголе у именице и именице у глаголе, копао је до дна корена неке речи да би је натерао да израсте друкчија, изворнија и моћнија, речи је раскивао и поново их ковао, претапао, калио, и оне као да се и данас пуше, још неохлађене од каљења, ковања и прекивања.*¹³⁶

Santa Maria della Salute је најлепша песма испевана на српском језику. Читав један век о тој се песми пишу есеји, расправе, трактати. Међутим у време настанка није била прихваћена. Драгиша Живковић¹³⁷ пише да је то зато што „нико тада, тако није писао“ јер читалачка публика, нити цела епоха, још није била навикнута „на хармонизовану поетску визију и виртуозно грађену песничку структуру, на модернији израз и на поетизацију бизарних аспеката живота“.

---

¹³⁵ *Ibidem*

¹³⁶ Љубомир Симовић, *Белешке о Лази Костићу*, предговор књ.10 - KOSTIĆ, цитирано из едиције *Ex libris*, Слово љубве, Београд, 1979.

¹³⁷ Драгиша Живковић, *Токови српске књижевности*, Матица српска, Нови Сад, 1991.

Међутим, љубав у Santa Maria della Salute није осећање, него принцип, основни принцип људског живота и космичког поретка ствари – закључује Љ. Симовић и наводи (уз полемичке коментаре) неколицину, од многих аутора, који су тумачили ову песму: Војин Матић, Светозар Бркић, Станислав Винавер, Миодраг Павловић, Бранимир Живојиновић.

Као епилог судбине, доживео је Лаза Костић, да при крају свог живота (1909), буде изабран за редовног члана Српске краљевске академије. Иза њега су, за вечност остали стихови:

*То се не пише, то се не поје,
Само што душом пробије зрак...
То тек у заносу пророци слуте,
Santa Maria della Salute.*

У досадашем осврту на уметничке домете и национални значај, тројице опште познатих српских песника, који су стварали на тлу своје дедовине, а у туђој земљи (Аустро-Угарској), нисмо се бавили толико литераном аргументацијом – колико указивањем на допринос „пречана“ српској култури у XIX веку, када су они били носиоци препорода српског народа.

8.5.4. Јован Стерија Поповић

Идеје ослобођења и уједињења српског народа, које су спајале омладину из свих крајева средње Европе и Балкана „плодно су се примале“ у литератури за позориште, јер су тамо, тако живописно, осликавале потребе позоришне публике. Јован Стерија Поповић (1806—1856), је био један од најистакнутијих књижевника XIX века, најзначајнији комедиограф свога времена, чији су комади још и данас стално на репертоарима српских позоришта. Стеријин дух живо комуницира са ствараоцима и гледалиштем „на даскама које живот значе“ ево већ 60 година (2015), у смотри позоришних остварења, познатој као *Стеријино позорје*.

Рођен је у Вршцу од оца Грка (Цинцара) и мајке Српкиње. У гимназији је добио солидно класично образовање и истакао се у прављењу стихова по античким обрасцима (песник класицизма). Био је питомац Текелијанума док је у Пешти студирао права. Кад се вратио у Вршац запослио се најпре као наставник латинског језика, а затим као адвокат. Кад је основан лицеј у Крагујевцу (Србија), позван је за професора. Тамо је живео осам година (1840-1848), радећи као професор природног права, а затим као начелник министарства просвете. Оиграо је значајну улогу у организовању просвете и културе у младој кнежевини, учествовао у оснивању Друштва српске словесности, народног музеја и позоришта, писао школске уџбенике из раних предмета. Незадовољан приликама у којима је радио, напустио је службу (1848) и вратио се у Вршац, где је, живећи повучено, разочаран и болестан, остао до смрти.

Стерија се у књижевности тражио, огледао се у свим литерарним областима као: романописац, комедиограф, трагичар, песник, критичар, школски писац. Филолошка питања су у његово време, када се тражила и успостављала закономерност српског језика, била својеврстан тест за већину тадашњих књижевника. У почетку је био близак идејама Вука Караџића, дописивао се са њим, али се касније ипак приклонио конзервативној струји и последњу књигу објавио црквеном ћирилицом. У његовом делу дошли су до изражаја сви стилски правци и тенденције епохе: сентиментализам, класицизам, предромантизам, а у најбољим својим комедијама приближио се реализму. Та разноврсност испољила се већ на почетку стварања, када пише трагедије: *Светислав и Милева* (1827), *Милош Обилић* (1828) и *Наод Симеон* (1830); роман *Бој на Косову* или *Милан Топлица и Зораида* (1828).

У то време пише и историјске драме, јер су биле веома популарне због родољубивих тенденција: *Смрт Стефана Дечанског* (1841), *Владислав* (1842) и *Лахан* (1842). Теме је узимао из српске, бугарске, македонске и албанске историје средњег века, а грађу је налазио у *Историји* Јована Рајића и у народним песмама. Приказивао је борбу за власт у нашим средњовековним државама. Деретић нас обавештава да је Стерија у тим делима уносио слику политичких трвења свога времена, као и суморно, меланхолично расположење зрела, искусна човека. Оно што је тада било радо читано – сентименталност и тежња ка мелодрамским ефектима – данас се доживљава као претераност, недовољна мотивисаност радње и карактера.

У роману је његова његова каријера била најкраћа. Трезвен и критичан, он је брзо увидео лажност и клишеитаност тадашњег српског псеудоисторијског романа. Због тога још један сличан покушај романа оставља у рукопису и пише шаљиви, пародијски „Роман без романа“ (први део написан 1832. а објављен 1838), покушај српског Дон Кихота, у којем је исмејао главног представника српског романа Милована Видаковића, уопште романе сличнога типа, па и своје властите.¹³⁸

Матица српска је сносила трошкове за издање више дела Јована Ст. Поповића. Пада у очи да је било сразмерно **много пренумераната из редова трговаца**. За драму „Невиност“ или „Светислав и Милева“ (1827) као и за роман „Бој на Косову или Милан Топлица и Зораида“ (1828) претплатили су се трговци у великом броју. Споменута драма имала је много претплатника, преко 1240 иако је књига издана трошком Матице српске, којој је и посвећена. Вероватно је сама Матица руководила акцијом сакупљања претплата јер се међу пренумерантима налазе познате личности: Јеврем Обреновић (1790—1856), брат кнеза Милоша и тадашњи врховни старешина над трима нахијама западне Србије (са 50 примерака), Сава Текелија, Јан Колар, Михаило Витковић, Георгије Магарашевић, Димитрије Тирол (1793—1857), пријатељ Вука Караџића и издавач неких алманаха, Јосиф Миловук и Теодор Павловић.¹³⁹

Такозвана Стеријина "жалосна позорја" била су врло популарна, па су и у критици боље примана од "веселих позорја". Ипак, самом ствараоцу је од почетка било јасно да му комедија највише одговара: *Лажа и паралажа* (1830), *Тврдица* или *Кир Јања* (1837), *Покондирена тиква* (1838). Када је боравио у Београду, за потребе театра писао је краће шаљиве комаде и лакрдије. Оне су извођене на сцени, али нису објављене за пишења живота. Последњих година, опет у Вршцу, поново се враћа „озбиљној комедији“ уносећи у њу горчину разочараног човека: *Београд некад и сад* (1853), *Родољупци* (објављена постхумно).

Када је реч о друштвеној ангажованости Стерије, најизразитијим примером се сматра политичко-сатирична комедија *Родољупци*. То је непосредна рефлексивна аутора на

---

¹³⁸ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹³⁹ **Иштван Пот**, *Из културне и књижевне прошлости Срба у Мађарској*
http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (12.01. 2015)

догађаје у револуцији 1848. године - "приватну повесницу српског покрета", како је сам називао. Та суморна и горка књига, јединствена у свом обрачуна с националним и политичким лажима тог доба (упоредити са горчином песника Ђуре Јакшића), представља природан завршетак Стеријине комедиографије, која је од самог почетка, супротно ономе што се од ове врсте очекује, показивала мало ведрине и веселости.

Од свих наших књижевника прве половине XIX века имали су несумњивог талента, велике снаге, и трајног успеха само Петар II Петровић Његош и Јован Стерија Поповић. Први је формално имао нешто од класичарског наслеђа, али се снагом свог великог надахнућа ишчупао из стега традиције, и дао свој класични „Горски Вијенац“ као дело високе умне зрелости, несумњиве духовне супериорности и интимног саосећања са народом.... Супериоран дух имао је и Стерија, који је био књижевно образованији. Али у поезији Стерија није изишао из старих калупа, који су ограничавали његову духовну слободу. Праву своју снагу он је показао у комедији, која је имала молиеровских особина, и у којој је његова опсервација, иронија и чак сарказам (Родољупци) могао више доћи до израза. Ако је стари Јоаким Вујић био "отац" наше позоришне уметности, Стерија је несумњиво творац наше драме, а комедије нарочито.¹⁴⁰

Стерија схвата комедију дидактички., чак и у онима које се обично убрајају у лакрдије, морални, дидактички моменат толико је наглашен да понекад остаје основни, конститутивни принцип структуре, потискујући комику. Иако се наслања на велику комедиографску традицију (Молијер је био један од писаца које је преводио и на које се угледао), Стерија умногоме одступа од класичне комедије, нарочито у завршецима. Код Стерије нема срећних завршетака. Његов тврдица не добија свој новац натраг, он бива изигран и преварен не би ли тим начином схватио да је тврдичење мана која највише шкоди њему самом. ...У већини Стеријиних комедија откривамо моралну драму с три главна протагониста: заблудела личност, варалица и исцелитељ-резонер. Заблуделе личности на показани начин доводе се памети, а варалице бивају раскринкане и протеране.... Његова је комедија изобличава погрешно васпитање, помодарство, снобизам и друге мане нашег

---

¹⁴⁰ **Миленко Мисаиловић**, *Значења српске комедиографије – од Јоакима Вујића до Бранислава Нушића.*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2008.

*малограђанског света, исмева надриученост наших славеносерба и њихов накарадни "славјански" језик.*¹⁴¹

Поезијом је Јован Стерија Поповић започео свој књижевни рад, па јој се и вратио у последњим годинама живота. Када је објавио збирку *Даворје* (1854), видело се да је писац високо интелектуалан и рефлексиван, али суморан и разочаран. Оболео је, повукао се из јавног живота. Пева о пролазности, бесмислу, ништавилу. Јован Деретић констатује да „делује као човек што је залутао у време које није његово... Објављена после Бранкове и Његошеве смрти, у време када су се првим стиховима јавили Змај и Јакшић, његова књига песама представља последњи али аутентични глас једнога минулог доба“. Зато ће покољења боље памтити Стерију као комедиографа чији горки смех делује и данас.

8.5.5. Јаков Игњатовић

*Оживљавајући узбудљиву и свеколику историју свога ужег завичаја Сентандреје, најважнијег и најтрагичнијег српског збега и уточишта, стваралаштво Јакова Јаше Игњатовића остаје као светионик свих српских изнуђених збегова и напоследку узалудних и трагикомичних подвига.*¹⁴²

Покушавајући да, као доследан историчар књижевности, сврста Игњатовићево стваралаштво, Јован Деретић види у њему симбиозу романтизма и реализма. „По времену када је књижевно био најактивнији, он је савременик романтичара и припадник романтичарског покрета, а по својим најбољим делима – изразит реалиста. Његов стил можемо назвати романтичним реализмом.“

Јаков Игњатовић (1822-1889) је рођен у Сент-Андреји, у време када је то место још важило за блиставу српску оазу на северу, а у срцу Мађарске. Не могу систематично изнесте подаци о формирању и школовању Игњатовића, јер се прилично споро развијао. Истакао се најпре као уредник *Летописа* Матице српске (1854-1856) пишући програмске чланке о

---

¹⁴¹ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹⁴² **Миленко Мисаиловић**, *Значења српске комедиографије – од Јоакима Вујића до Бранислава Нушића*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2008.

књижевности. Тек као зрео човек, у својим четрдесетим годинама, посветио се писању романа и приповедака. Што се тиче друштвеног анагажовања, показао се као контроверзна личност у значајним политичким збивањима свог доба. Покушавао је да споји неспојиво - да српски национализам уједини са мађарским домољубљем. У револуцији 1848. насупрот већини Срба, залагао се за сарадњу са Мађарима, па је и после аустро-угарске нагодбе (1867), његов став остао доследно промађарски. Због тога се разишао с ранијим политичким пријатељима и изишао на рђав глас као „мађарон и клерикалац“. Од некада омиљеног и утицајног омладинског првака, постао је једна од најомраженијих личности међу угарским Србима, савременицима. Но, време је учинило своје, па се данас у тим круговима радије баве његовим литерарним стваралаштвом – јер је дело, у бољем светлу, надживело аутора.

Да се спомену у историји српске књижевности завредели су Игњатовићеви реалистички романи и у мањој мери приповетке из савременог друштвеног живота угарских Срба. У стилском погледу, његово стваралаштво следи форму и садржину авантуристичко-хумористичког романа XVIII века. То значи да има елементе пикарске традиције: сирови реализам, оријентација на приказивање ниских, приземних видова живота, авантуристички сижеи, ликови протува, варалица, ловаца у мутном.

Романи су му исписани као шаролики калеидоскоп живота у градском амбијенту, и актерима свих врста скитница и пробисвета: *Трпен спасен* (1847), *Милан Наранџић* (1860), *Васа Решпект* (1875), *Вечити младожења* (1878). Сваки од наведних дела доноси по једну специфичну поетику свакодневног живљења, са пуно живописних, занимљивих детаља, са хумористичким тоном у сликању ликова.

Попут неких великих европских реалиста, Игњатовић је приказивао судбину романтичног јунака у неромантичној стварности. Сусрет између романтизма и реализма најсрећније је остварен у „Васи Решпекту“ роману у којем је... ухваћен... историјски моменат чији је значај у формирању националне романтике био пресудан, револуција 1848. и време непосредно пре и после ње. У главном јунаку... дата је романтична побуна против друштва. Игњатовић стално истиче да је његов јунак човек снажна духа, способан за велика дела, али створен за неко дуго, лепше и биље време него што је његово... Васа Решпект је у бити побуњеник против стварности која спутава његове снаге, руши његове идеале. Он презире савремено друштво и тражи узоре у великим личностима прошлости; одушевљава се народном

*песмом и српском историјом, сања о општем српском устанку и обнови Душанова царства, а мора се борити у туђој војсци, за туђе интересе, и умрети у тамници.*¹⁴³

Сматра се ипак да је у *Вечитом младожењи*, кроз историју распада богате трговачке породице, Игњатовић остварио најдубљи захват у друштвене процесе и приказао пропадање српског грађанског друштва. Истакнута је супротност међу генерацијама. Родитељи су снажне личности које радом и самоодрицањем стичу имање и породични углед, а деца нерадници, помодари, декаденти, без воље и животне енергије, или су пак маштари без осећаја за реалност. У крупним наративним захватима, остварује се хроника економске и моралне декаденције. Овим романом је уистину начета једна неисцрпна, универзална тема, којом ће се касније бавити многи наши писци.

*Од свих српских реалиста он је дао најширу, најшароликију и најбогатију социјалну панораму, читаву једну "људску комедију" у малом, и највећу галерију ликова која постоји у српској књижевности. Ни по слици социјалне средине ни по броју и реалистичкој пуноћи и снази ликова с њим не може се мерити ниједан наш прозаиста... Међутим, Игњатовић као романописац има и великих слабости. Оне се испољавају пре свега у уметничкој обради романа, нарочито у композицији, стилу и језику. Као човек био је неуредан, алкав и лењ, и више је волео кафану него радну собу¹⁴⁴. Иако неисцрпне романсијерске инвенције он се није лако одлучивао на писање, а кад би се одлучио, радио је на брзину, без истрајности и систематичности. Отуда његови романи носе печат алкавости, немарности и брзог рада, његов стил је сиров, необрађен, језик пун варваризма, лексичких и синтактичких, излагање исувише сажето, оскудно, убрзано, и што више идемо напред, развој романа све је оскуднији.*¹⁴⁵

Критичар Јован Скерлић се врло пажљиво бавио Игњатовићевим делом.¹⁴⁶ У највећој мери му замера неуредан карактер и претерано бављење кафанским миљеом. Чак и када пише о свештенству, амбијентално окружење су бирцузи, кафане, гостионице –

---

¹⁴³ **Јован Деретић**, *Историја српске књижевности*
www.jovan_deretic_istorija_srpske_knjizevnosti (1).pdf – Adobe Reader (12.01. 2015)

¹⁴⁴ Додатна информација: *Када је уредницима књижевних листова потребовала приповетка, затварали су га у собу, хранили као апсеника, не дајући му пића, и пуштали тек онда када је приповетка или продужење романа било готово. Увео листак, како сам вели, написао је за педесет седам часова.*“ (**Јован Скерлић**, **Јаков Игњатовић**, Књижевна студија, Београд, 1964)

¹⁴⁵ *Ibidem*

¹⁴⁶ **Јован Скерлић**, **Јаков Игњатовић**. Књижевна студија, Београд, 1964.

еуфемистички „уређене“ као читаонице. Он слика кафане хабсбуршке монархије на начин који пре и после њега нико у српској књижевности неће поновити:

*Ниска кућа, две собице, а трећа соба берберница. Доиста берберница: ту се брију паори и ко год хоће. На зиду висе слике: Сава Текелија, кнез Лазар, бискуп Штросмајер, др Милетић, др Суботић, и то све 'ен плеине параде... Једни се дишпутају о томе, да л' је Милетићева брада седа, ил' тек прогрушана; други се опет дишпутају ко ће бити српски краљ, Милан или Никица. Неки опет неће краља већ цара; један инајдер хоће републику.*¹⁴⁷

Скерлић не може, а да не потврди: *Како је само карактеристично и истинито ово описивање у „Увелом лиску“ једне српске читаонице, из 1876-1877. године... У ово неколико реди не само да су живо насликани сви ти чланови читаонице, тако као да су са природе снимљени, но и духовно стање српског народа у то доба.*¹⁴⁸

У овим делима види се аутентичан круг људи који је представљао друштво и публику самога писца, у времену настанка његових дела. Таква публика, била је професионална врста гледалаца светских и локалних догађаја, која је „своје оштро око и бистри ум, вежбала најчешће кибицујући картање у кафанама...Човек коме је кафана била друга кућа, Јаша, био је најпозванији да их литерарно представи, и у томе је у потпуности успео“. ¹⁴⁹ Поред свега, и упркос свим замеркама, на свакој страници коју је написао, у сваком потезу његова пера, Јаков Огњатовић се потврдио као снажан писац, проницљив посматрач живота и врстан познавалац људи.

---

¹⁴⁷ **Јаков Игњатовић**, *Увео листак*, Друштвене приповетке, Матица српска, Нови Сад, Јединство, Приштина, 1988.

¹⁴⁸ **Јован Скерлић**, *Јаков Игњатовић*. Књижевна студија, Београд, 1964.

¹⁴⁹ **Срђан Орсић**, *Кафанска романтика Јакова Игњатовића*, часопис Просвјета, Загреб, 2012.
<http://srboranje.blogspot.hu/2014/03/kafanska-romantika-jakova-ignjatovica.html>

Девети део

ПРВЕ СРПСКЕ ПОЗОРИШНЕ ДРУЖИНЕ У УГАРСКОЈ

9.1. Позоришни живот

У народу су сценска приказивања присутна вековима, ако узмемо у обзир оживљавање библијских сцена и Вертепе. Са јачањем организованог образовног система, школска омладина је била „најпозванија“ да приређује представе, али углавном за родитеље и најближи круг сарадника. То ипак нису корени правог позоришта. Право позориште на територији Угарске, а под Аустријском влашћу, Мађари су основали крајем XVIII века (1790). Међу њима, Немци су такође двали своје представе. Пошто су се позоришне трупе бориле за опстанак, који је зависио од броја посетилаца, сви су махом играли дела популарних немачких писаца. Значи да је репертоар морао бити допадљив, са комичним, љубавним или херојским темама.

Устанци српског народа против Турака, почетком XIX века, имали су велики одјек у Угарској, посебно у Будиму и у Пешти - како међу Србима, тако и међу Мађарима. Инспирисан борбом српског народа за ослобођење, мађарски глумац и писац Иштван Балог написао је драму *Црни Ђорђе* или *Освајање Београда од Турака*. Представа је приказана у мађарском позоришту (на мађарском језику) 15. септембра, а у немачком 27. септембра 1812. године. Великом успеху тог комада код публике, допринело је извођење две песме на српском језику. Музику је, на основу српских народних мелодија, компоновао Габор Матраи. Највећа мађарска глумица тога времена Рожа Сепатаки, у својим мемоарима је записала: "Те песме су ми донеле толику славу и таква признања, каква нико није добио у оно време. Сваку песму морала сам по неколико пута да отпевам, а после тога није било краја бурним аплаузима."¹⁵⁰

Позоришна представа је после премијере скинута са репертоара. Аустријска влада тада није желела да квари своје односе са Турском, али је Балогова драма касније поново играна и на мађарском и на српском језику. У српском преводу приказао ју је учитељ из Сентандреје Јоаким Вујић (1772-1847), са својим „дилетантима“, у више места.¹⁵¹ Међутим,

---

¹⁵⁰ **Пот Иштван**, *Из културне и књижевне прошлости Срба у Мађарској – Пешта и Будим као културна средишта српска у првој половини XIX века*

http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (20.10.2014)

¹⁵¹ **Јоаким Вујић** је превео ову драму на српски језик под насловом *Сербскиј вожд Георгиј Петровић*.

њено извођење у српским срединама врло брзо је изазвало подозрење власти из Пеште. Тако да је и градска управа у Новом Саду забранила даље штампање и приказивање ове драме. Због тога није остао никакав писани траг, иако је играна.

Интересовање Јоакима Вујића за театар широка је прича, за посебно поглавље у наредном делу рада. На овом месту, важно је рећи да, као предавач у тек основаној Препарандији у оближњој Сентандреји, Вујић има времена да посећује позоришта у Пешти. Гледајући друге, и он је пожелио да постигне два добра: да организује представу и да материјално помогне своју школу – приходом од позоришне представе. Видео је да тако раде Мађари и Немци. Упознао се са Иштваном Балогом након његовог *Црног Ђорђа*, и овај му је дао део своје глумачке екипе, плус декорацију, кулисе и друго. Сам Балог Иштван (посрбљено Стефан) прихватио је да тумачи лик Петра служитеља, а његова жена Јулија Балог је играла службеницу Кату. Иако је на снази била забрана да се зграда мађарског позоришта уступа другима, пештански магистрат је, након друге Вујићеве молбе, ипак одобрио позорницу у *Рондели*.

*Позоришно прегнуће Јоакима Вујића наилазило је на подршку мађарске заједнице која је то доживљавала као део отпора према културној доминацији и колонизацији свих негерманских народа у двојној монархији, што је заправо била суштина просветне и културне политике Беча.*¹⁵²

Постављена је „посрбљена“ *Крешталница (Папагај)* немачког комедиографа Аугуста Коцебуа. Вујић и његови сарадници „пењу се први пут на праве театралне даске и играју у позоришту, а не под каквим дрветом на које се наишло приликом "мајалеса" или у школској учионици, по завршеном "ексамену". Вујић је заиста имао право што је рекао да пре њега ниједан Србин није играо у позоришту. Улазнице су се, такође, плаћале као у сваком правом позоришту.“ (Марјановић:2006)

Успех је био огроман, како са премијером, тако и приликом следећих извођења (три пута). Зарађено је 610 форинти: једна трећина је дата Препарандији (што је у јавности оцењено као патриотски чин вредан хвале), друга мађарским глумцима, а трећа српским глумцима, ђацима и студентима.

---

¹⁵² Проф. др Драган Никодијевић, *Два века савременог српског позоришта -Јоаким Вујић, помало заборављени српски Тестис*; Српске недељне новине, бр. 35/2014, Будимпешта.

Читав догађај је поправила српска штампа у Бечу. *Новине сербске* објављују следеће: „Сообштавамо Читатељем нашим, да је 12/24. Августа содружество једно ученика Гимназије Пештанске веселу Г. Јоакимом Вујићем с немцекога преведену игру, под именом 'Крешталица' у Пешти Мачжарском позоришту Сербски представило. Содружество је игру ову с особитом радостију и великим восклицанијем присутствујући овде многочислени зритеља тако дало, да је цела скупштина вече ово весело и задовољно провела.“¹⁵³

Идуће године (1814) Вујић је штампао свој превод *Крешталице* којој је дао "Предисловије": *Прошедишаго лета 1813, Августа 12-ог, имао јесам чест сво позориште, именуемо Крешталица, љубимому Сербском Роду мојему публично у Пешти, у Мачжарском Театру произвести, где велики глас и слава Сербскога рода посредством овог мојег позоришта и код чуждаго Рода прочуло се. Истина да је сије дело мојим собственим самим лицем нисам могао у дејствије произвести, тога ради достојно и праведно јест, да је и они моји љубезника, који су мени у сему позоришту спомошествованије своје жртвовали имена и прозвешта поставим, за то узимам част таково је zde по реду назначити; јакоже убо:*

- 1) Г. Пелагија Жеравичка, једна богата удовица; то је била Господична Екатерина Давидович
- 2) Ката, жена службеница (која је мало глуха), била је Госпожа Јулијана Балог
- 3) Старац Бошко Павич, бивши трговац, био је Г. Стефан Дилбер
- 4) Јоаким, његов старији син, био је Јеремиј Стојадинович
- 5) Михаил, његов љубимец, млађи син; био је Г. Тома Феџир
- 6) Ксур, један служни Арапин, био је Г. Петар Трифич
- 7) Петар, служитељ, био је Г. Стефан Балог
- 8) Један стари рибар, био сам **ја, списатељ.**

И ово чинио јесам за ползу и поткрепљење новозаведеному Институту. Препарандских школ во Свјато-Андреји находјашчихсја, котори Јего Високо-Благородије Господин Урош Стефан Несторович Ц. К. (Марјановић: 2006)

Песме је, наравно, било и у „Крешталици“. Једном, након неколико деценија, Јоаким Вујић је боравио у Кикинди и распитивао се код свог домаћина: „*Да л' је жив Стефан Дилбер?*“ (глумио старца Бошка) *Чика Стева, не само да је био жив, него се убрзо појавио, бодар и живахан. На питање да ли може отпевати песму „Сунце моје јарко“ коју је у „Крешталици“ певао, чика Стева је дохватио метлу као гитару, хитро стао на столицу и отпевао песму, и то с таквим успехом да је морао отпевати још једанпут. Иначе, Стефан*

---

¹⁵³ У броју 12, од 16. августа 1813. у *Новинама Србским*, на четвртој страни, рубрика: *Прикљученија внурена* (Унутрашња догађања), Беч.

*Дилбер, рођен у Мокрину, као „землемер” и инжењер града Кикинде, доста је учинио за варош, а језеро од градске речице коју је регулисао, и данас се зове по њему „Стеванчева бара“.*¹⁵⁴

Иначе, Вујић се није баш најбоље сналазио у писању. Многи савременици су му замерали због његовог свеколиког конзервативизма, посебно када је реч о језику, естетици, и схватању књижевности. То је, по свему судећи, разлог због којег није успео да остави видљивији траг на пештанској културној сцени. Мада, не треба занемарити чињеницу да је 21. августа 1813. добио у пештанској Градској управи, признање за културни и просветни рад од цара Фрање Јосифа Првог. Биће да се то односило најпре на просветни рад.

После прве представе није било згодне прилике да се настави са позориштем. Вујићева намера да још исте године прикаже *Фернанда и Јаруку* у време пештанског великог вашара, наишла је на извесне препреке и постала неизводљива. Комад му је одавно био готов, штампан је у Будиму још 1805. године, а публике би било много, и то не само „вашарско-књижевне“. Но, Вујић се није дао обесхрабрити. Он је често проводио дане „с комадићем хлебца и с једном чашицом водике“, али је многе приходе својих представа поделио са другима, до последње крајцаре. У Баји је 18. јануара 1815. године представљао *Инкле и Јаруку* (*Фернандо и Јарика*), па је целокупни приход од 302 форинте поклатио сиромашним удовицама изгинулих војника у бици код Лајпцига. Августа исте године, давао је у Сегедину представу *Србски вожд Георгиј Петровић* (наречени *Црни Ђорђе* или *Отјатије Београда од Турака*). Имао је 525 форинти чистог прихода. Од тога је највећи део, 400 форинти, приложио изгорелој српској цркви Св. Арханђела Михаила у Сегедину, а цео остатак поделио је (62,50 фт.) болници и сиротињи у Сегедину „без разлике закона“. (Марјановић: 2006)

Током двадесет година (од 1813. до 1833) Јоаким Вујић је приређивао успешне позоришне представе у: Пешти, Будиму, Баји, Сегедину, Араду, Темишвару, Земуну и Панчеву. *За све то време „отац српског позоришта“ показао је све одлике предузимљива,*

---

¹⁵⁴ Драгомир Јанков, Јубилеј „Кресталнице“, ПОЛИТИКА ON LINE 24.08.2013.
<http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Jubilej-Krestalice.lt.html>

Посебно објашњење: Драгоцене податке о овом лепом примеру српско-мађарске сарадње, који греју у овој грубој стварности, о овим плодноним утицајима и прожимањима, нашао сам, и у прилици сам да их поделим са вама, поштовани читаоци, захваљујући двојици грађана и једној установи. То је, пре свега, др Золтан Бере. Основни подаци су из његове докторске дисертације: „Мађарски и српски национални период“, исцрпно дело дато на 528 страница, објављено 2009. године. Затим, академик, Богумил Храбак, који је својим средствима основао Фонд за публикавање докторских дисертација при Војвођанској академији наука и уметности (био је донатор и Филозофском факултету у Бањалуци), који је умро 2010. као пензионер у Београду. На крају, ту је и сама Војвођанска академија наука и уметности која је издавањем ове дисертације, као четврте књиге у едицији објављених дисертација, потврдила да савесно послује и – да је учинила добар избор. (Драгомир Јанков, адвокат из Новог Сада, објављено: 29.08.2012.)

исправна и веома благородна човека. У тим његовим врлинама била је потребна снага, која једино може да удара темеље нечему корисном за нацију и њену културу. (Марјановић, 2006: 52)

9.2. Значај "Крешталици" - прве позоришне представе на српском језику, за будућност српског театра

У "Крешталици" је јасан став Вујића – писца моралисте који исмева мане појединаца и друштва. Не тежи се животној веродостојности приче и ликова, него се приказују да се гледаоцима истовремено пруже забава и поука. Овде се користи алегоријом која постоји у изворном делу: птицу у кавезу купују честити људи и ослобађају је, певајући о слободи.' (Марјановић, 2005: 52)¹⁵⁵

Коцебу је са својих 211 драмских дела владао на позорницама читаве Европе. Његова популарност се приписује вештом повлађивању укусу широке публике, али и драматуршкој умешности да прикаже разноврсне теме из живота, да обликује различите жанрове, као и атрактивној личности самога аутора. Јоаким Вујић је „прерадио“ 28 његових дела.

Обележавајући јубилеј *Две стотине година позоришне представе на српском језику* (2013), редитељ Небојаш Брадић је нагласио: „Има једна истина: вероватно се без многих глумаца, писаца и позоришних људи могло, али без Јоакима није, јер без њега би позоришна уметност и култура Србије била сасвим другачија. Двеста година од прве представе Јоакима Вујића на српском језику, повод је да се осветли Јоакимов рад и да се поново сагледа његова позиција. Штампачући „Крешталицу“ на књигу је ставио следећи мото: *Fama sicut aquila volat, et volando crescit* (Глас како орао високо лети и летећи умножава се). На први поглед ова латинска изрека нема никакве везе са драмом. Међутим, ако мото повежемо са речима из Вијућевог предговора: Велики глас и слава сербскога рода, посредством овога мојег позоришта, и код чуждаго рода прочула се, биће јасно да Вујић не алудира на саму драму, већ на позоришни чин, на прву српску јавну позоришну представу 24. августа 1813. У Пешти. Гледајући са историјске дистанце, глас о представљању „Крешталици“ није тако орловски високо летео, али то је највише што се код Срба тада могло. ... То што је Јоаким Вујић

¹⁵⁵ Извор другог реда, преузето из: проф. др Драган Никодијевић, *Два века савременог српског позоришта - Јоаким Вујић, помало заборављени српски Тестис; Српске недељне новине, бр. 35/2014, Будимпешта*

организовао прву позоришну представу на српском језику, значило је да је овај језик постао позоришни језик и да је српско позориште ушло у историју позоришне културе света.¹⁵⁶

9.3. Јоаким Вујић - путујући позоришни директор без глумаца

Јоаким Вујић је рођен у Баји, као дете једног сапунџије и трговца.¹⁵⁷ Био је човек свога времена, оличење века просветитељства и радозналости. Инспириран је животом Доситеја Обрадовића, нарочито његовим путовањим, упознавањем људи и обичаја. Пошао је да види света, научи језике, упозна друге културе. Кренуо у најближе крајеве, путевима кроз Хрватску (Карловац, Загреб) па Трст. Пошто је у Пожуну завршио студије, могао је да ради као домаћи учитељ по разним местима Угарске. Нама је нарочито интересантан податак да се тим послом бавио у Футогу и Српском Бечеју. После четири године таквога живота, опет је на путовању кроз Приморје и Млетке, па кроз целу Италију. Нашао је добротвора Кекића и на његовом броду, радећи као писар, обишао Мореју, Малу Азију, Цариград, Крим, Солун, Афричку обалу и предео око реке Нил.

Дана 25. јула 1806. стигне у Земун, где остане до пред почетак 1810. г. Ту је Вујић био учитељ и занимао се о својем књижевном раду, али је ту доживео и најтеже часове: неправом осумњичен и оптужен, мораде он остати пола године у истражном затвору. а кад је ослобођен, био је стражарно послат у своје место рођења. Кривица је његова била у симпатијама према устанку српском, у везама са - како стоји у судском саслушању - „неким Доситијем Обрадовићем“, и тобож у жељи му, да се помогне Наполеон против Аустрије. Крваво лето 1809. г. проведе он у земунском затвору, и за то време изради превод "Робинзона" и још једне књижице. (Гавриловић, 2008: 15)

Одлазећи и долазећи у Земун, неколико пута у свом животу, Вујић је записао какве су га ситуације тамо задесиле и како их је решавао: „Када сам овамо био дошао, пак у кесу загледи, обаче ја више не набројим од 2 фор. а Пештаје опет далеко, а зимно је доба — шта да се ради? Тако ја се започнем саветовати с Василијем Јовановићем, учитељем земунским. Он

¹⁵⁶ Говор **Небојше Брадића** поводом јубилеја Књажевско српског театра, Крагујевац 2013: <http://sumadijapress.co.rs//skrajnut-jubilej-od-nacionalnog-znasaaja/> у издању 1835.

¹⁵⁷ **Ђорђе Малетић**, *Грађа за историју српског народног позоришта у Београду*, Чупићева задужбина, Београд, 1884. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat/receptions/gradja-za-istoriju-srpskog-narodnog-pozorista> (19. 11. 2014)

ми на то рече: „Овде никаквога другога способа нема, него, ако је ваша воља, да представимо једно два-три театра, пак ћете доћи к новцу, а ја и други моји познаници хоћемо вам у томе делу спомошествовати“. Тако је и било, и ми... добијемо дозволеније пак у три пут театр преставимо о различитима вештама, и ја преко 300 фор. метнем у мој џеп, после благодарим мојим љубезним помагатељем и свим добрим и чесним мојим господаром Земунцем.“

Наведене речи из аутобиографије Јоакима Вујића, уобичајен су модел његовог живљења – путујући позоришни директор без глумачке дружине. Свугде је стварао глумачки тим од људи из окружења. Потпуно неискусне младе људе је успешно уводио у тајне позоришног умећа, са неизмерним ентузијазмом. Деловао је као први учитељ и просветитељ.

Године 1823. Вујић је први пут дошао у кнежевину Србију. Дошао је, а долазио је и касније са нарочитом идејом, која га је у Мађарској одушевљавала – да у српском народу пробуди свест о лепом, племенитом и узвишеном. Највидније обележје његовог деловања јесте у његовој љубави према позоришту и хтењу да се она одомаћи у српском народу. Значајније године у Србији су од 1835 – 1839. када је био постављен за директора Књажевско-сербског театра. За почетак, када је одржавана чувена Сретењска скупштина (14-16. фебруара 1835) приказао је драмско дело *Фернандо и Јарика*. Публику те представе чинили су чланови Скупштине. За четири године, успео је да прикаже пет „прилагођених“ представа: *Фернандо и Јарика*, *Ла Пејруз*, *Бедни стихотворац*, *Бегунац*, *Шнајдерски калфа*. Позориште је било смештено у згради дограђеној поред државне штампарије. Оно се не може сматрати народним, јер не само што је деловало под покровитељством кнеза Милоша, већ је и суштински било дворско, његово лично позориште: „Кнез је за време представе уз пушење 'на чибук' пио кафу, напуштао представу када му је било досадно, или је прекидао њено извођење кад год му је то било по вољи, нарочито када је желео да чује неку песму, без обзира што она није ни у каквој вези са позоришним комадом.“ (Ујес, 1988: 80)¹⁵⁸

Кнез је био самовољан, а Вујић опет један способан и предузимљив човек, који је готово све послове око театра радио сам: преводио текстове, драмски их уобличавао, режирао, глумио. Како каже Петар Волк: „У Књажевско-сербском театру је изводио комаде које је већ раније приказао пред пучанством у више војвођанских градова. Сценска техника је доста оскудна и примитивна, организација представа крајње једноставна и упрошћена, а израз

---

¹⁵⁸ Извор другога реда, преузето из: **проф. др Драган Никодијевић**, *Два века савременог српског позоришта - Јоаким Вујић, помало заборављени српски Тестис*; Српске недељне новине, бр. 35/2014, Будимпешта.

ограничен традиционализмом и актуелним конвенцијама. Али, уз све то, израз је зрачио снагом која је наткриљавала, према сведочењу савременика, пуко дилетантско препричавање текстова, умео је гледалишту да приближи славено-сербски књижевни језик, полагао је видну пажњу емотивном разумевању глумаца и публике.“

Политичке прилике се мењају. Кнез Милош губи власт, одлази из земље, па и Вујић напушта Србију. Тако је изгубио годишњу пензију од 120 талира коју му је био доделио кнез. Путује по Молдавији, Одеси, пребива по манастирима (Бездин), описујући своја путовања у делу *Путештвије по Унгарји, Валахији, Молдавији, Басарбији, Херсону и Криму* (објављено у Београду 1845). Нажалост, све то је писано сувопарно, навођењем само пуких чињеница, мада и корисних података, али без нарочитог књижевног дара. Пред крај живота, опет је у Београду, сиромашан и исцрпљен, али се ипак пренуо духом када је видео да се 1847. године обнавља интересовање за позоришне представе.

9.4. Вујићево Путештвије по Србији

Наредбом школских власти (1818) укинута су ђачке представе верског карактера. Тада Нови Сад и друга већа места остају без позоришних догађања. Јоаким Вујић пак, обилази око Новог Сада, приказујући представе у околним местима. После готово две деценије, са свежим искуством из Србије у Књажевско-сербском театру, он наставља своју животну и позоришну мисију у Новом Саду. Ту ће формирати *Летеће дилетантско позориште*, које се сматра првом јужнословенском професионалном позоришном дружином (1838). Две године је то позориште давало представе у Новом Саду, Земуну и Панчеву, а затим у Загребу и Београду. У загребачким наступима водили су се под именом *Домородно театралнодруштво*, док су се у Београду „утопили“ у *Театар на ђумруку*, подижући то друштво на професионални ниво.

Позоришни послови Јоакима Вујића су ишли паралелно са књижевним радом, тј. са писањем путописа о силним путовањима које је предузимао. У том послу је агилни следбеник свог идола Доситеја Обрадовића и његовог дела *Живот и прикљученија*. Тако је настајало Вујићево *Новејње земље писаније целог света*, са „једном илуминиратом целог света мапом“, па је као такво и ушло у историју српског позоришта. Некада се не може раздвојити

шта је чему било узрок, а шта последица. Да ли је позоришне представе организовао да би скупио новац за издавање својих „списанија“ или су ти записи били „предуслов“ позоришним активностима? Прикупљајући новац за издавање *Новејшег Земљеописанија* приредио је у лето 1824. године, позоришне представе у Темишвару и Панчеву. Истога месеца јуна, када су ишле представе у Темишвару, у Панчеву је повољно решена судбина штампања *Земљеописанија*: *На његову молбу црквена општина донела је 24. јуна одлуку да му се за издавање Новејшег Земљеописанија даду 400 форината сребра. Вујић је као „сигурност“ понудио четрдесет пренумераната на своју књигу, који су се јавили преко панчевачког проте Константина Арсеновића и директора школе Рајића. Ово обезбеђење примљено је и Вујић ће издати облигацију као „списатељ србских књига и житељ Ст. Андрејски“. .... Сам Вујић каже у предговору "Новејшег Земљеописанија" да су га у приређивању представе помагали Давид Рајић, директор основних школа (српских и влашких) и његова жена Станка. Они су му за све време бављења давали стан и храну. Поред тога дозволили су и својој деци Стеји и Јеленку, да играју у комадима. Трговац Давид Влаховић дозволио је такође, својој питомици Гоши да игра код Вујића. Ефрем Барић, поред бесплатне возарине на својој лађи, поклатио му је још и сав "позоришни материјал". (Марјановић, 2005: 52)*

У Будиму је 1826. године штампана друга књига Јоакима Вујића *Путешествије по Србији*¹⁵⁹. Удовољавајући жељи кнеза Милоша, аутор се креће на пут по тек ослобођеној Србији, са циљем да опише „древности и реткости“. За то путовање направљена је и географска карта. Описујући путешествије, унет је тек по који литерарни опис, док много више има података који спадају у историјску географију - манастири и цркве на првом месту, све остало је узгредно. Додуше, има понека забелешка о народу: приче о раду, о певању, гостољубљу и начину дочекивања, о ношњама, о нарицањима за умрлима, о крвној освети (коју Милош покушава да искорени), однос спахија према сељацима. Штета је што није осетио, није направио разлику између чињеница првог и другог реда, нити је доследан у њиховом навођењу. Велика је врлина целога текста што је надахнуто љубављу према српском народу. Друго за похвалу је сачињено „оглавление“ (регистар имена) по азбучном реду: села,

---

¹⁵⁹ **Јоаким Вујић**, *Путешествије по Србији*, Српска књижевна задруга, Државна штампарија краљевине Србије, Београд, 1901. Предговор уредника Јована Ердџановића; Google online <https://archive.org/details/putesestvijepos01dedigoog> (31.01. 2015)

вароши, градови, манастири, реке, планине. Само је невоља што није проверавао да ли је добро чуо и забележио та имена, па има погрешно заведених појмова.

Оцењујући укупно пословање његово, можемо рећи, да је Вујић свим и свачим тежио, да на виши ступањ дигне умно и морално стање својих српских савременика, да је, дакле, био један од најзаслужнијих писаца-просветитеља, и да му је, као таквом, место у хронолошком реду између Доситеја и Ненадовића. (Гавриловић, 1901: 14)

Десети део

СРПСКА ШТАМПА У УГАРСКОЈ - ЈЕДАН ОД ЧУВАРА НАЦИОНАЛНОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

10.1. Зачеци новинско-издавачке делатности на српском језику у Угарској

Новине су се појавиле у пресудно време ослобађања српског народа од страног ропства (турског и аустријског), када се формирала модерна српска држава. Периодично објављивани текстови су значајно утицали на промену дотадашње културолошке матрице, не само код Срба у Аустријском царству, већ и у матици Србији, убрзавши њен прелазак из окриља исламске, у европску цивилизацију. Мисија свих новина била је национално-политичка, друштвена, културно-просветна и књижевна. Оснивачи су по правилу били принуђени на ризик, не ретко су жртвовали све што су имали: здравље и имање, све да би могли штампати новине. Борећи се са материјалним неприликама и под сталном присмотром мађарских власти, цензора и шпијуна, успевали су тек неколико сезона да редовно издају новине.

Прве новине на српском језику покренуте су у Аустрији, августа 1813. Биле су то *Новине сербске из царствујушичега града Виене* (1813-1822), које покрећу два студента медицине: Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић. Да би добили дозволу за рад заобишли су полицију, обративши се директно Цару и написали како ће њихов будући лист сугерисати Србима, којих је на подручју тадашње аустријске монархије било близу четири милиона, да окрену леђа Русији и приклоне се у већој мери Бечу.

Определили су се да њихове новине буду дневне, обима пола табака, а изложена концепција обећавала је шароликост: од вести из области политике, преко војних и

економских тема, до расправа о књижевним делима и чланака преузетих из других извора. Један од првих проблема са којим су се сусрели, била је чињеница да цена листа није могла у потпуности да покрије трошкове штампања. Уз ангажовање сарадника који су у унутрашњости монархије ширили претплатничку мрежу, озбиљно су рачунали на помоћ угледних и материјално добростојећих Срба. Појединачно су слали писма с молбом да својим прилозима помогну издавање новина. Најпре су се обратили пакрачком епископу Јосифу Путнику, како би преко њега стекли наклоност међу свештенством, а тиме и читаоце у њиховим парохијама. Затим Урошу Несторовићу, врховном надзорнику свих православних основних школа у Угарској. Он је у школама за које је био надлежан, пропагирао *Новине сербске* као лист од великог значаја за ширење кулуре и просвећености међу Србима у Угарској.

Према схватању Јована Суботића, Давидовићеве новине биле су „први покушај прагматичном животу народа”, представљале су орган којим су Срби дисали и говорили, а када су укинуте, угасила се та слаба искрица њиховог живота, после чега су поново остали „у старом мраку и мразу”.¹⁶⁰ Више српско свештенство није се много узбуђивало због нестанка органа којим су Срби „дисали и говорили”, већ је патријарх Рајачић писао: „Тако иде све што хоће високо да лети, а лет није заснован на чврстој основи. Уопште ми се добри Давидовић, од кад га знам, не чини другачији него као једна сањалица”.¹⁶¹ Мада је испрва свештенство сарађивало на дистрибуцији новина, када је у њима недвосмислено подржана Вукова реформа за језик и правопис, однос се променио, чак заоштрио: *Не можем ми Сербски без Славенскога писати. Славенски от учених матерним нашим домашним (lingua antiqua Serbica) почитаецја. Сербин лучше прочих Славов тој знати долженствует, к нему, јако својем чистому источнику удалившисја Сербскиј днешниј и нечистиј возводити, и тијем јего очишчати, да свјетејиш будет*, стајало је у писму, уз мноштво „упутстава” о писању појединих речи.¹⁶²

Гашењем Давидовићевих новина (1822) завршено је прво, можемо рећи *бечко поглавље* историје српске штампе. Далеко од српског етничког средишта, Беч није био природни културни центар српског народа. Српска штампа се привремено преселила у

¹⁶⁰ **Јован Суботић**, *Теодор Павловић и његов положај у животу нашег народа*, ЛМС, књ. 114, 1872, 207.

¹⁶¹ **Писмо Јосифа Рајачића** Стефану Хацићу, Гомирје, 25. VII 1822, РОМС, бр. 17.729.

¹⁶² **Хранислав Давидовић**, Карловци, 7. априла 1816, Архив САНУ, Сремски Карловци, Патријаршијско-митрополитски А, 1816, бр. 156.

престоницу Угарске, која је све до револуције 1848. године била средиште јавног живота Срба у Аустријском царству.

Јован Скерлић¹⁶³ каже да су „у историји српског духовног живота *Новине сербске* још од особитог значаја што је то први српски орган који је почео систематски обрађати пажњу на остало Словенство, и што су се у њему у клици јавиле оне идеје које ће у српском народу пред 1848. годину завладати под именом панславизам... Под утицајем Добровског и Копитара, *Новине сербске* почеле су готово систематски говорити о осталим словенским народима, о њиховој прошлости и књижевности, посредно истичући идеју словенске солидарности.

Две године после укидања бечког издања (1824) покренут је у Пешти књижевни часопис *Летопис*, као гласник Матице српске. Иако је то часопис¹⁶⁴ а не дневни лист, бавио се многим другим уметничким, научним и друштвеним темама; покретао историјска питања језика, лингвистике и сродних дисциплина. У времену настанка, првих деценија се ангажовано бавио националном културом и животом српског народа у Угарској, тако да га условно можемо посматрати као једну грану новинарства у тој земљи.

Праве новине, као пионирски пројекат српског штампаног новинарства у Угарској, покренуо је Теодор Павловић 1835. године, такође у Пешти. Тада је изашао *Сербскиј народни лист*, а након три године само је променио име у *Сербске народне новине*. Овај лист је покренут као надопуна *Летопису* Матице српске, који је једно време престао да излази (1835/36), као и због потребе за српским новинама. У почетку је имао поучан и забаван карактер, с прилозима који се тичу свакодневног практичног живота и неким занимљивостима из света. У првим годиштима се појављују по први пут у српској журналистици илустрације из страних новина. Временом, лист је све више постајао књижевни, и у њему су сарађивала тада позната имена хрватске и српске књижевности. Непрекидно је излазио до Велике буне (1848/49). У тим ратним превирањима је изашло само 14 бројева, из штампарије Пештанског универзитета која се налазила у Будиму, док је други део штампан код Јосифа Бајмела у Пешти.

---

¹⁶³ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе*, 24.

¹⁶⁴ Часопис – периодична, стручна публикација; излази у одређеним временским размацама (месечно, двомесечно, квартално, годишње) и садржајно се бави врло специфичним одређеном области/подручјем; постоје научни, уметнички и не-научни (популарни) часописи.

Светозар Милетић је у Текелијануму (Пешта) покренуо *Заставу* (1866), која је у то доба била најзначајнији и најутицајнији дневни лист код Срба, сада већ у здруженој двојној монархији Аустроугарској. Лист се борио за грађанску и националну равноправност Срба, а 1867. године, наставио је да излази у Новом Саду.

Наведени примери/подухвати се могу квалификовати као значајан допринос стварању свеукупног српског културног наслеђа, чије се вредности баштине и у времену данашњем, а посебно у српској заједници у Мађарској на почетку трећег миленијума.

10.2. Преглед развоја српске штампе у Угарској/Мађарској од *Сербских народних новина* до *Српских недељних новина*¹⁶⁵

Сербскиј народни лист је кренуо са скромном почетном амбицијом да објављује прилоге из српске књижевности – као надопуна Матичином *Летопису*. Временом је *све више добијао карактер књижевног часописа, у српским круговима, мада се већ осећала потреба за једним искључиво политичким листом. Због тога Павловић тражи дозволу да региструје лист на своје име. Када је 1838. године добио одобрење, покренуо је у Пешти „Сербске народне новине“* (Бјелица, 2006: 7)

Теодор Павловић (1804-1854) је рођен у Карлову (данас Ново Милошево, Банат), где је живео до завршетка основне школе. Гимназију је учио у пет градова Аустројске царевине: Ханфелду, Темишвару, Великој Кикинди, Сегедину, Ср. Карловцима. После дипломирања на Правном факултету у Пожуну (1825) сели се у Пешту с намером да се посвети адвокатури. Посао је нашао у канцеларији тада веома угледног адвоката Михаила Витковића. Поред професионалног профила, тј. правничког образовања, Теодор Павловић је са својим послодавцем имао још једну велику сличност - обојица су се страсно интересовала за књижевност, с тим што је Витковић у то време већ био познати песник. У Витковићевој канцеларији Павловић је био у прилици да сретне многе угледне Србе и Мађаре. Један од њих је био велики мађарски реформатор, гроф Иштван Сечењи, на кога се Павловић веома угледао

---

¹⁶⁵ Поглавље изведено према истраживањима аутора (Драгана Јаковљевића), објављено у мастер раду под називом *Улога Сербских народних новина у социо-културолошким процесима код Срба у Аустројској монархији у првој половини XIX века.*

док је настојао да допринесе културном препороду српског народа. А када се самостално отиснуо у воде адвокатури, постао је веома цењен и успешан, што му је омогућило да стекне поверење не само елите, већ и ширих слојева становништва. У то време склапио је чврсто пријатељство са Савом Поповићем Текелијом. Једно време је био његов лични секретар и адвокат. Када се ангажовао око Матице српске, увео је Текелију као почасног председника – што је касније испало на велику корист свег српског рода. Теодор Павловић је уређивао *Летопис* Матице српске (од 1832), а њен секретар постао 1937. године. Сматра се зачетником српског штампаног новинарства у Угарској.

Од самог почетка Павловић је био свестан, да културног и духовног препорода српског народа у Угарској нема без штампе на матерњем језику. *Сербскиј народни лист* се појавио у Пешти 13. јула 1835, имао је недељну периодичку излажења. Међутим, иако су многи Срби вапили за новинама онда када их није било, *Лист* у почетку излажења има веома мали број претплатника. Зато издавач у више наврата, готово очајнички, на новинским страницама моли потенцијалне читаоце да се претплате и тако помогну опстанак овог гласила. На једном месту он каже: „Зар никоме на памет не пада да се без весла, возити, без крила летети, без средстава никакав циљ достигнути, без новаца да се овако дело издавати не може?“¹⁶⁶

Како озбиљнијих одзива није било и како су извори финансирања били исрпљени, *Лист* крајем 1835. године престаје да излази и та пауза траје нешто више од годину дана. Крајем јануара 1937. издавач поново покрене *Сербскиј народни лист*, пошто му је Сава Текелија помогао извесном сумом новца и пошто је у међувремену уз помоћ *разпространитеља*, успео да окупи довољан број претплатника. Током тих неколико година, *Лист* је заправо био копија сличних издања која су излазила у Аустрији на немачком језику. Нешто касније почиње да се осећа снажнији утицај мађарске штампе. Уредник је испрва велики део простора посвећивао темама из области зоологије и ботанике. Касније је уређивачку концепцију усмерио према лепој књижевности и култури уопште, па тако наилазимо и на извештаје о појединим културним дешавањима, односно на репортаже којима се читаоцима скреће пажња на значајније културне установе. Из тог разлога се *Сербскиј народни лист* сматра првим књижевним часописом код Срба. На његовим страницама место су

---

¹⁶⁶ *Сербскиј народни лист* 1835, 8.

налазили и текстови шаљивог карактера са *поуком* или *наравоученијем*, али и филозофске расправе. *Лист* је доносио преглед важнијих дешавања у српским земљама, на које су се често надовезвали коментари главног уредника. У тим написима уочљива је намера Теодора Павловића да, указивањем на врлине Срба као народа, подстакне патриотска осећања читалаца, буђење националне свести и неговање *српског духа*. Иако се у неким текстовима уочава блискост са идејама панславизма и *словенске књижевне узајамности*, ово гласило је, судећи према већем делу његовог садржаја, имало пре свега за циљ да код својих читалаца шири општу и националну културу, знање матерњег језика и популаризује националну књижевност.

Радећи у *Летопису* и уређујући *Сербскиј народни лист*, Павловић је увидео да је најделотворнији начин, да просветитељске идеје буду опште прихваћене и укорене се у српском народу, лист који би садржајно покривао шири спектар тема, укључујући и политичке. Како су гласила која је уређивао добила карактеристике часописа, у њима није могао да оствари ту своју намеру. По угледу на мађарске листове, желео је да и Срби имају гласило које би се, поред осталог, бавило и актуелним политичким темама. Иако је био свестан да мађарске власти нису гледале благонаклоно на такве иницијативе, затражио је дозволу за покретање таквог листа, уз напомену да ће се строго придржавати цензорских правила, односно да ће у својим новинама само преносити информације из листова које су већ добиле дозволу цензора. Уверене да је обећање о аутоцензури довољно чврста гаранција, мађарске власти су му у пролеће 1838. године издале дозволу за покретање новина. Међутим, услов је био да то буду новине које ће само преносити већ објављене информације из листова: *Wiener Zeitung*, *Oesterreichischer Beobachter* и *Hirnök*.

Поучен претходним негативним искуством у погледу финансирања *Сербског народног листа*, Павловић одмах по добијању дозволе за ново гласило, креће у потрагу за будућим претплатницима. У свом јавном позиву који је у виду летка упућен на мноштво адреса потенцијалних претплатника, истиче да ће нове новине излазити од јуна месеца те године и објашњава будућу концепцију и циљеве свог подухвата.

Од самог почетка излажења, *Сербске народне новине* имале су осмишљену уређивачку концепцију чија су окосница биле сталне рубрике:

- *Унгарија и Ердељ* - на првој страници, где су пласиране информације из Угарске и Ердеља, с тим што се на том месту повремено појављивала рубрика *Аустрија*, са

вестима из осталих делова царевине, али и из других држава; иако је ова рубрика имала политички карактер, у првим месецима њеног излажења уочљиво је одсуство коментарисања преузетих информација, што јасно указује да се издавач чврсто држао обећања о поштовању цензорских услова;

- *Смјесице* - рубрика која је изазивала највећу пажњу читалаца, јер је доносила информације о познатим личностима, необичним догађајима и различитим паранормалним феноменима;
- *Вести* – сервисне информације о стању на тржишту новца, цена на градским пијацама у Пешти, висини воде на рекама и сл,
- *Огласи* – на последњим страницама, уз разна саопштења, реаговања и сличне написе.

Пажљивим ишчитавањем новина, стиче се утисак да је, осим што се руководио принципом немешања у актуелну политику двора и избегавао критички тон према властима, Теодор Павловић у текстовима био наклоњен цару и двору. Често је истицао своју лојалност властима генерално, али и појединим високим политичким личностима монархије. Приметно је његово настојање да ројалистичка осећања пренесе на своје читаоце, вероватно очекујући да ће на тај начин задобити и поверење цензора. У том светлу треба гледати и на чињеницу да су се у новинама често појављивала саопштења о инаугурацијама и награђивању високих државних чиновника и официра, прославама разних државних јубилеја, путовањима чланова царске породице и почастима које су им у тим приликама указиване. У рубрици *Унгарија* биле су, поред осталог, пласиране и информације о раду сабора и локалних органа власти, питања везана за српску црквену аутономију, као и информације о високим личностима у хијерархији Српске православне цркве. Извештаји из српских крајева обиловали су изразима којима су хваљени и величанн српски народ и његове иницијативе.

Србским народним новинама је било дозвољено да пишу о актуелним политичким темама, али су оне то ретко чиниле. Издавачу је у концепцији и изгледу новина узор био пожунски *Hírnök*, али без утицаја на њега нису били ни напред наведени *Wiener Zeitung* и *Oesterreichischer Beobachter*. Тек повремено и са антипатијама, *Новине* су писале о Французима, у складу са тадашњим лошим односима Аустрије и Француске. Критиковале су политику и акције Париза. Одговарајући на критике тадашњих конзервативаца, да у свом листу није формулисао јасну политичку концепцију, Павловић је говорио да „није имао

политичких намера у *Новинама*“, јер се руководио „општим културним тенденцијама“ и схватањем да „ниједан народ не може бити културан без својих новина“.

Почетак четрдесетих година XIX века, донео је велике промене у уређивачкој концепцији и политичкој оријентацији *Сербских народних новина*. Либерализација правила о цензури штампе (1841), донела је ограничавање самовоље цензора, а тиме и већу слободу издавача и уредника у избору тема и њиховом третирању. Имајући то у виду, Павловић је поднео молбу Намесничком већу у Пешти да се дозвола коју је добио 1838. године прошири. Као главни разлог је навео чињеницу да се конкурентски листови на мађарском и немачком језику, као и они из Србије, увелико баве темама за које он још увек нема одобрење и на тај начин му преузимају читаоце. У свом писму он истиче да ће, уколико му Намесничко веће не да позитиван одговор, бити принуђен да одустане од издавања новина, а да ће читаоци „прибећи страним, београдским новинама“. Молио је да за његове *Новине* важе иста правила цензуре као и за остала гласила у монархији, а такође и право да објављује оригиналне дневне извештаје и напise политичког садржаја.

Крајем те године (1841) Павловић је добио решење којим се потврђује да је његовим захтевима власт изашла у сусрет, о чему је одмах обавестио своје читаоце и почео да мења садржајну концепцију *Сербских народних новина*. Очигледни су били његови напори да се више окрене српском живљу у унутрашњости царевине, односно просечном читаоцу чија су се интересовања и потребе у многоме разликовали од припадника више класе, сконцентрисане у великим градовима, пре свега у Пешти и Будиму.¹⁶⁷ Захваљујући таквој оријентацији, које је сада била знатно ближа српском живљу, тираж је порастао, али ни тада није достигао хиљаду примерака. Осврћући се на нову концепцију *Новина*, он пише: „Новине наше нису што су негда биле, само прости гласноша, само преписка вјести преко руке скупљани, него су оне сад народни правиј сербско напојенниј орган, глас и отзив народниј мишлења и осећања, и вјестник, који нам невоље и недостатке, ползе и потребе, туге и радости наше, шта нећемо, шта л’ нам се захтева, шта нас и гди боле казује пак и лек изцјелинија погодити жели.“¹⁶⁸

Заокрет у концепцији у односу на претходне године, био је видљив и у извештајима који су стизали од сарадника у унутрашњости монархије. Особени печат *Сербским народним*

---

¹⁶⁷ Сербске народне новине 1841, 100.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 105

новинама давали су уводни чланци, у којима се све више осећало одуство раније изражаване лојалности царској породици и монархији.

Велики српски добротвор и оснивач Текелијанума Сава Текелија, био је од самих почетака издавања *Сербских народних новина* посредно укључен у тај посао и блиско сарађивао са Теодором Павловићем, кога је често саветовао и материјално помагао. Њихова сарадња није била сведена само на овај лист, већ су обојица активно била укључена и у све тадашње активности Матице Српске. Зато у једном броју *Сербских народних новина* из 1842. наилазимо на вест о смрти Саве Поповића Текелије. Чињеница да је та информација објављена тек два месеца по Текелијиној смрти, говори о томе да се за овај догађај у српској јавности није одмах сазнало (као да су у Араду, наследници тестаментa намерно крили вест?): „Оно срце које је најватреније и најискреније за род српски куцало, оладнило је. Онај разум, који се са највећом енергијом о благу рода милог занимао, угасио се. Она воља, која се само на она дела која су на ползу рода и отечества управљала, ишчезла је. Саве нам Текелије, мили роде, више међ нама нема. .... Лака му црна земљица, а спомен му у грудма сваког Србина, докле год српство траје, свагда неизгладим, и мио и драг остаје!“ (СНН, бр. 75, 27. IX 1842.)

Теодор Павловић је дуго избегавао да се преко страница својих листова укључује у полемике везане за језичку и правописну реформу, које су се касније распламсале у отворени рат између Вука Стефановића Караџића; његових истомишљеника с једне, и конзервативних кругова предвођених црквом, са друге стране. Увиђајући да ће тешко моћи да остане неутралан, као и чињеницу да је црква у то време имала значајну, ако не и пресудну улогу у креирању друштвених токова код Срба, Павловић је настојао да се ни по коју цену не замери црквеним великодостојницима. Полемике са Вуком Караџићем и његовим присталицама, у које се упустио, сврстале су га међу њихове противнике. Припадање конзервативној струји у погледу језика и писма аутоматски је значило и удаљавање од генерације младих, перспективних аутора, којима су биле ближе Караџећеве реформске идеје.

Истина, у његовим новинама писали су многи знани писци, попут Лукијана Мушицког, Никанора Грујића, Јакова Игњатовића, Симе Милутиновића, Јована Суботића, Васе Живковића, Петра Петровића Његоша, Огњеслава Утјешеновића Остројинског, Димитрија Аврамовића, Николе Боројевића, Александра Стојачковића, Евгенија Јовановића, Константина Богдановића и других, али још више они невестити и амбициозни почетници,

махом ђаци и студенти, које је Павловић окупио око себе и пружио им могућност да своје првенце објављују у „Листу“ и „Новинама“. (Крестић, 2003: 39)

Дакле, у полемике са правописним и језичким реформистима Павловић је на страницама својих *Новина* ушао стицајем околности, прилично невољно. Међутим, у сукоб са присталицама Илирског покрета ушао је својевољно. *У почетку уздржан и трпелив према њима, 1836. чак спреман да штампа“ Лист“ и латиницом, касније, што је време више одмицало, све више се трудио да илирце начини Србима. Помоћу својих новина Павловић је постао 'централна личност у реду бораца против илиризма', против којег је иступао новинарским, а не научним методама. (Крестић, 2003: 39)*

Иако није био једини противник ове струје, Павловић је, с обзиром на утицај који је имао међу Србима, сматран перјаницом у борби за заштиту српства од надолазећих илирских струја. Истовремено, несугласице и борба црквених кругова против *Сербских народних новина* је настављена. *На појединим подручјима црквене власти су забрањивале претплаћивање на Павловићева издања, наводећи најразличитије разлоге за то. Издавачеве интервенције нису помогле, па су тиражи „Сербских народних новина“ и Сербског народног листа“, пали на ниво који је знатно отежао њихово редовно излажење. (Кићовић, 1930: 43)*

Издавачки подухвати Теодора Павловића с почетка XIX века временом су прерасли у традицију која се међу Србима у Мађарској негује и одржава до данашњих дана. У новије време, самосталне српске новине у овој земљи поново су покренуте 1991. године, одмах после распада југословенске државе и престанка излажења заједничког српско-хрватско-словеначког недељника у Мађарској. То заједничко гласило јужнословенске заједнице заменила су три национална, међу којима су биле и *Српске народне новине*. Њих је пуних седамнаест година издавао Српски демократски савез, а затим се ово гласило из разлога административно-правне природе 2008. године угасило. Наслеђује га нови лист сличног назива - *Српске недељне новине*, које данас издаје Самоуправа Срба у Мађарској, као највише представничко тело српске националне мањине. Лист је информативног карактера и највећим делом се финансира из државног буџета Мађарске, на основу одредаба Закона о националним и етничким мањинама. То је једино писано гласило српске заједнице у Мађарској, настављач традиције *Сербских народних новина*, које је Теодор Павловић издавао у Пешти од 1838. до 1849. године.

Једанаести део ПОТВРДА ХИПОТЕЗА

Након опсежног излагања, изношења чињеница и опсервирања аргументима, дошли смо до поступка потврђивања хипотеза. Стратешко опредељење за једном основном и неколико помоћних хипотеза, потврдило се као исправно. Тестирано током процеса рада и истраживања, уз помоћ адекватних научних метода, провераване су чињенице и вредносни судови. Спекулативним¹⁶⁹ системом сумње проверени су и потврђени аутентични записи, па су поред личних процена, пронађени аргументи који иду у прилог генералне и помоћних хипотеза, доводећи тезу овога рада до потпуне потврде. Поновно сагледавање чињеница, из новог угла и са новим контекстом, а нарочито са новонасталим последицама (инсталирање нације и државе у контексту нове социо-политичке ситуације у Европи трећег миленијума), учинило је да се критички сагледају подухвати српског народа и установа културе у Угарској током XIX века. Тачније, препознати су као „нуклеуси таквога вида организовања“ чији ће утицај бити значајан у националном препороду целокупног српског¹⁷⁰ народа у каснијим временима.

11.1. Генерална хипотеза истраживања

- *Деловањем српских културних и просветних установа у Угарској, српски народ се из окриља вишевековне исламске доминације успешно вратио у токове европске цивилизације.*

Културне и просветне установе Срба у Угарској и покрети који су у њима зачети, представљали су центре у којима се рађала и из којих су се шириле идеје просветитељства. Оне су, такође, утицале на јачање националне свести и покренуле су корените друштвене реформе у српском народу. Често су активности бројних појединаца, културних покрета и кружока, који су били у тесној вези са овим институцијама - имали значајан утицај на тадашњу културолошку слику српског народа – биле интерпретирани засебно, а не у узајамној повезаности и као део јединствених настојања (што би било примереније). Та су настојања у

---

¹⁶⁹ **Спекулативни систем** – подразумевани мисаони процес логичког мишљења и сумње, заснован на позитивним хуманистичким стремљењима

¹⁷⁰ **Српски народ** – за разлику од апстрактног и недовољно изграђеног југословенства

коначном исходу довела до духовног преображаја на свим просторима на којима је живео српски народ под „капом две туђинске царевине“. С тога смо у раду „на једном месту“ приказали, осветлили оне вредности које се недовољно познају, а биле су подстицајни фактор за формирање политичког и државног профила.

Беч је постао политичка и духовна престоница за све народе царства, па и за Србе, који су оставили за собом разорена древна огњишта, своје опустошене домове, опљачкане или спаљене манастире, па и саму Патријаршију у Пећи. Прешавши Саву и Дунав, почињу се груписати у градовима и, једним, све знатнијим делом претварати у грађане: у Будиму и Пешти, у Сентандреји и Сремским Карловцима, у Темишвару, Араду и Вршцу, у Баји, Сомбору и Осеку, у Панчеву и Великом Бечкереку, у Митровици и Трсту.¹⁷¹

Први аргументи у потврђивању генералне хипотезе, изнети су у четвртом и петом делу овога рада:

- ОСНИВАЊЕ И РАД СРПСКИХ ШКОЛА У XIX ВЕКУ УГАРСКОЈ
- СРПСКЕ БИБЛИОТЕКЕ У УГАРСКОЈ ТОКОМ XIX ВЕКА

Доситеј Обрадовић је отварањем Велике школе у Београду (почетком XIX века), свакако заслужан за утемељење образовања у Србији - тек ослобођеној од вишевековне турске владавине. Истовремено се српски народ у Хабсбуршкој царевини, на један „суптилан начин“ борио за своје школе, на свом језику. Борили су се упорно и пре, а нарочито после Велике сеобе: монаси и свештена лица, приватни учитељи и политички преставници народа. Борили су се да обезбеде просторе за основне школе диљем територије, где год су тада били расејани Срби (и Хрвати) у Хабсбуршком царству; такође за институције где ће бити виши ступањ образовања (Карловачка и Новосадска гимназија, Учитељска школа у Сентандреји/Сомбору). Набављали су књиге и учила. Формирале су се најпре манастирске и митрополијске, а затим и школске библиотеке. Књиге су углавном куповане од руских трговаца. Расподељиване су црквама у унутрашњости монархије, док је мањи број купован нарочито за Митрополијску библиотеку. Та је „институција“ имала функцију продавнице књига за цркве и школе из самих

---

¹⁷¹ Драган Недељковић (академик), приказ књиге *Срби у Бечу*, аутора Дејана Медаковића, издавач Прометеј, Нови Сад, 1998; говор одржан у Панчеву, 23. фебруар 1999. Објављено у: *Српско наслеђе – историјске свеске*, бр.14, фебруар 1999.

Извор интернет: <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-1/1999/02/article-13.html> (12.12.2012)

Карловаца, али и за оне из Новог Сада и Будима. Процењује се да је тамо било 390 наслова у 700 књига.

Поред тога, као посредници (преносиоци) књига „из иностранства“ су се често појављивали српски ђаци и студенти, који су се школовали у Кијеву, Русији, Словачкој, Немачкој, Италији. Књиге су у Угарску доносили и официри, свештеници и грађани, који су вођени послом путовали по земљама средње Европе. Извори снабдевања књигама били су још сајмови, књижаре, антикварнице и лицитације имовине некада имућних грађана. Масовније отварање библиотека и богаћење њиховог фонда, уочава се тек од половине XIX века.

Без претеривања, може се рећи да је колевка савременог школског система зањихана међу Србима у Угарској и да су појединци попут: Дионисија Новаковића, Аврама Мразовића, Уроша Несторовића, Ђорђа Натосевића и других, томе и те како допринели. (потврда у поглављима бр. 4.1- 4.4 и бр. 5.1 – 5.4). Откривањем тих чињеница дошли смо до сазнања, да се Срби по својим традицијама, у области високог образовања, могу сврстати у ред развијенијих европских народа¹⁷².

Поред просветних установа, српски листови у Пешти: *Летопис* (Матице српске), *Србскиј народни лист* (као први српски периодични књижевни часопис) и *Србске народне новине* (као први информативно-политички лист, који је објављивао и напесе из области књижевности) - имали су веома велики утицај на успостављање и утемељење свести о националном бићу и културном идентитету српског народа. Каснији историјски догађаји показале да су листови попут *Србског дневника* и *Заставе* били од пресудног значаја у борби за формирање српске Војводине. Оно што је изгубљено померањем са Косова, добиће се кроз присаједињење Војводине Србији.

Новине су се појавиле у пресудно време ослобађања српског народа од турског ропства и формирања српске државе. Значајно су утицале на промену дотадашње културолошке матрице, не само код Срба у Аустријском царству, већ и у матици Србији. Мисија новина била је национално-политичка, друштвена, културно-просветна и књижевна.

---

¹⁷² Проф. др **Ксенија Кончаревић**, *Нова сазнања о почецима високог образовања у Срба*, Православље;сајт СПЦ http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pocecima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015)

Као недвосмислено вредна друштвена појава, формирали су се културни центри у градовима. Ту се најпре мисли на Будим и Пешту (поглавље бр. 6.1-6.2), а нарочито на Сентандреју као место где се концентрисао грађански трговачки сталеж са богатством градитељског наслеђа (поглавље бр.3.4). Културне установе (па и салони) које су у то време осниване, нису биле само оазе у којима су љубитељи културе имали прилике да задовоље своје потребе за духовним уздизањем и просвећеношћу, већ су представљале и центре у којима се будила национална свест, где је стварана будућа српска интелектуална елита, оснаживано јединство српског народа и где су се неговале његове националне и културне особености. Просветитељски и реформаторски дух се из тих установа потом проширио и на остале српске просторе.

Генерална хипотеза овог рада је потврђена стратешком употребом података из бројних архива, референцирањем и цитирањем; показивањем на конкретним примерима и навођењем сличних случајева. На тај начин су успостављени поуздани аргументи:

- општи системи вредности (језика, традиције, породице, вере у Бога);
- препознати су односи унутар заједнице Срба у Угарској, кроз читав XIX век, па и раније (како световни, морални, тако и религиозни канони);
- истакнут је значај колективног и националног идентитета, свест о посебности, уз сталну и опомињућу неопходност поштовања врховне власти;
- уочене су методе угледања, опонашања и асимилације, као честог модела прилагођавања, на уштрб достојанства и самопоштовања;
- видљива су колебања двора Хабсбурговаца у владајућој политици према Србима, као одраз врло динамичног времена и прилика (Царске привилегије, реформа језика и правописа, револуција Лајоша Кошута, Илирски покрет).

11.2. Посебне хипотезе истраживања

Ради још потпунијег сагледавања прилика, на неколико нивоа и кроз неколико периода, потребно је било основну хипотезу подржати са неколико помоћних - из разлога што појам „европске цивилизације“ подразумева сложен и вишеслојан показатељ у областима: религије, политике, културе, писма и језика.

11.2.1 Помоћна хипотеза X-1

- *Часопис „Летопис“, који континуирано излази готово два века, може се сматрати првим и најзначајнијим обликом стваралачког организовања српских писаца, односно језгром из којег су се зачеле друге књижевне институције.*

Матица српска је од свог оснивања била фундамент у процесима просвећивања и популаризације књижевности код српског народа. Њен *Летопис*, као књижевни часопис, који је претходио оснивању Матице српске као друштва, без већих прекида излази још од 1824. године. Паузе у раду су настајале само у временима великих историјских криза, када није било елементарних услова за рад на пољу културе: у периоду снажних настојања угарске администрације да угаси Матицу 1835–1836, у време револуционарне 1848. године, као и током Првог и Другог светског рата.

*Покренут у Новом Саду под називом „Сербска летопис“, а штампан у Будиму, овај часопис је, по замисли његовог покретача Георгија Магарашевића, постао централно место на којем су излагани резултати српског књижевног и научног стваралаштва. Уз то, Летопис се систематски бавио сазнањима која у средиште пажње стављају језик, књижевност, историју, религију, фолклор и културу не само српског народа него и целог словенског света.*¹⁷³

Своју мисију *Летопис* Матице српске је остваривао са променљивим, али несумњивим успехом. Часопис су уређивали значајни културни посленици: Георгије Магарашевић (1824–1830), Јован Хацић (1830–1831), Павле Стаматовић (1831–1832), Теодор Павловић (1832–1841), Јован Суботић (1842–1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850–1853), Јаков Игњатовић (1854–1856), Субота Младеновић (1856–1857), Јован Ђорђевић (1858–1859), Антоније Хацић (1859–1869), Јован Бошковић (1870–1875), Антоније Хацић (1876–1895), Милан Савић (1896–1911), Тихомир Остојић (1912–1914) и други.

Под „језгром из којег су се зачеле друге књижевне институције“ подразумевамо, не само литерарне кружоке и песничка удружења (*Славјанка, Преодница*), већ се том синтагмом жели указати на путоказе за којим се српски народ у матичној земљи (Србији XIX века) водио, када је оснивана Српска књижевна задруга (својевремено Краљевска), Вукова задужбина и

---

¹⁷³ Извор: сајт Матице срп. <http://www.maticasrpska.org.rs/letopis-matice-srpske/> (29.11.2014)

неке друге. Издавање књига на српском језику био је и остао израз просвећених чланова друштва за националном хомогенизацијом и чувањем своје језичке и друштвене баштине.

11.2.2 Помоћна хипотеза X-2

• *Деловање Матице српске у Пешти било је нераздвојиво од деловања Текелијанума – који није био само задужбина где је живео, учио и стварао велики број потоњих српских интелектуалаца, већ и значајна културна институција, у којој се првобитно налазило седиште Матице српске. Та чињеница је била предодређујућа за даљу судбину и профилисање Матице српске и њено потоње деловање у Србији.*

Текелијанум је једно време био и седиште Матице српске. Било је то у периоду од 1838. до 1878. године, односно до њеног пресељења у Нови Сад. До Првог светског рата Текелијина задужбина ишколовала је више од 400 питомаца, који су доцније били значајан део српске интелигенције у Аустроугарској. Многи од њих су се после студија преселили у Србију, како би знање стечено у Пешти ставили у службу своје матичне земље и српског народа и активно се укључили у рад Матице српске: Јован Ђорђевић (1826-1900), оснивач Српског народног позоришта у Новом Саду (1861) и београдског Народног позоришта (1868), затим Коста Руварац (1837-1864), рано преминули писац и књижевни критичар, идејни вођа и „душа“ *Преоднице*, па књижевник Вељко Петровић (1884-1967).

Матица српска је „поникла у време романтичарске љубави за народно просвећење, у тренутку када је у животу Срба у Аустрији владала глуха ноћ, а у Србији се школовани људи могли на прсте избројати.“ (Милисавац, 1986: 55)

Оснивање и рад Матице српске у Пешти (поглавље бр. 7.1-7.7) имало је велики и позитиван одјек не само у српским земљама, већ и у целој Европи, па убрзо и други народи почињу да оснивају сличне установе. У томе су предњачили словенски народи који су тада живели у границама Аустрије: Хрвати, Далматинци, Словенци, Чеси и Словаци.

Матица српска има значајну улогу и у оснивању неких других установа српске културе, као што је први национални професионални стални театар (Српско народно позориште), па и Српска академија наука и уметности (САНУ) – што је била прва замисао и жеља оснивача ове институције. При томе су утемељивачи имали на уму, (тј. угледали се на) Мађарску академију наука, за чије је оснивање заслужан, између осталих, Михајло Витковић

(Србин из Пеште, угледни адвокат и песник, једнако цењен од Срба и Мађара за свога живота и због својих активности).

Године 2014. је у Србији (Новом Саду) свечано обележавано 150 година од пресељења Матице српске у Нови Сад. Тада је изречена следећа тврдња: „Ако је Свети Сава, а јесте, збирно име Срба, а Хиландар место нашег новог сабрања, онда је Матица пантеон српског памћења, кошница наше културе.“ Садашњи Матичин председник, Драган Станић, сматра да је слика српства у XIX веку упоредива са оном коју имамо данас: „И данас живимо у различитим државама као народ, а Матица српска има задатак, као и некада, да обједини све аспекте српске културе, да у памћењу чува непрестано идеју српске културе као целине и да све те делове који постоје у различитим државама сабира и чува.“

11.2.3. Помоћна хипотеза X-3

- *Просветитељски рад српских интелектуалаца у Угарској, с почетка XIX века, у значајној мери је помогао трговачки слој тадашње грађанске класе.*

Подизање културног нивоа српског народа и изграђивање његове националне свести у доба просветитељског покрета, преузела је на себе грађанска класа. Био је то њен трговачки слој и то не најимућнији (поглавље 7.4). Међу добротворима је свакако предњачио Сава Текелија, за њим гроф Нако, Евгеније Думча и читав низ трговаца из Пеште, Будима, Сентандреје. Срби су, ваља и то признати, успели да се интегришу у европску културну средину као способни трговци уз помоћ продорних и довитљивих, посрбљених, православних Цинцара. Међу њима, сваког помена је вредан Евгеније Думча, који је био градоначелник Сентандреје дугих 27 година. Оснивао је бројне задужбине, подизао школске зграде и давао је велике новчане прилоге за њихову изградњу.

Међу члановима *Српског православног општества* у Пешти било је припадника најразличитијих занимања, али највише оних који су, према својим заслугама, заузимали истакнута места у тадашњој српској заједници у Угарској, односно у држави у којој су живели. Предњачили су адвокати Јован Мушкатиновић, Михаило Витковић, Григорије Трлајић, Алекса Војновић, Михаило Костић, Теодор Павловић, Георгије Дамјановић, Евгеније Ђурковић, Јован

Ракић, Филип Вишња, Симеон Филиповић, Георгије Станковић. Било је такође земљепоседника који су се могли подичити високим образовањем и титулама племића, као што су Петар Демелић и Павле Риђички, затим геометар Димитрије Јовановић, учитељ Субота Младеновић. Истакнуту улогу имали су и угледни трговци: Јован Трифоновић, Георгије Марго, Димитрије Вељков, Михаило Јовановић, Андреј Розмировић, Наум Бозда, Јосиф Миловук, Петар Јовановић, Петар Рајић, Симеон Шићар и други. Међу њима је било и државних службеника, градских сенатора и судских бележника. Сви су они у значајној мери помагали интелектуалце (било да су остављали легате, приватне библиотеке, колекције слика) ширећи позитиван осећај „за српство“.

Добročинство у виду остављања задужбина своме роду, последица је развоја грађанског друштва и поновног родољубља. Као што су некада Немањићи зидали и остављали задужбине, тако су сада у XIX веку поред успешних трговаца, официра и владика, земљорадници из Војводине несебично даривали културним друштвима, за образовање и за науку. У „долњој земљи“, у Новом Саду је живела Марија Трандафил, која је сав свој иметак, куће и земљу, завештала Матици српској ради - управљања Заводом за сиромашну децу и удовице. Поред ње, као доборочинитељи се јављају Адамовићи (привредници и правници), барон Милош Бајић и други.

11.2.4 Помоћна хипотеза X-4

• *Пешта је била центар заговорника реформе српског правописа, знатно пре него што је Вук Стефановић Караџић започео делање на том пољу. Овде се мисли на пионирски рад Луке Милованова и Саве Мркаља.*

Спор око језика оживљавао је увек у прекретним временима, кад се нешто битно мењало у друштвеном и политичком животу. До данашњих дана слава Вука Стефановића Караџића (1787-1864), као „оца српског писма и правописа“ није помућена. Признати реформатор језика, сакупљач народних умотворина и писац нашег првог речника, Вук је остао најзначајнија личност српске књижевности прве половине XIX века. Тврдња да почетак српске књижевности пада искључиво у његово време, подложна је критици, јер у овом раду истичемо

познате (али недовољно признате) чињенице, да су прве кораке наше савремене писмености учинили други, много пре њега, само са мање доследности и одлучности (поглавља 6.4 -6.5).

Један од првих заслужних бораца за српски језик, свакако је Лука Милованов Георгијевић, учитељ Српске школе у Пешти, који је 1807. написао *Опит настављења к србској сличноречности и слогомерју или просодиј*, где је испитивао правила стихотворства и прозодије. Други „реформатор“ Сава Мркаљ, је 1810. објавио *Сало дебелого јера либо азбукопротрес* и то реформисаном ћирилицом на свој начин. У објављеној књизи залагао се за фонетски правопис и за принцип „пиши као што говориш“ (усвојен од Јохана Аделунга), а против старог коренског правописа и непотребних писмена, танког и дебелог јер (ь, њ). Мркаљ је поставио темељ Вукову делу, које овај наставља и дограђује, увелико ширећи своју замисао. Од Мркаља је прихватио основне принципе: разумљивост језика, захтев да писци усвоје народни језик и фонетски правопис, по начелу да сваки глас има свој знак. У својој *„Писменици Србскога језика“* 1814. године Вук је признао: „Имајући за намјерење успјех Србског Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилеву (Мркаљеву), јербо за Србски језик лакша и чистија не може бити од ове.“

Вук Стефановић Караџић је 1814. године у Будиму, довео Луку Милованова у свој изнајмљени станчић, провео са њим неколико месеци, па су заједно писали *Писменицу српског језика*, (прву граматiku српског језика), по угледу на пређашње дело *Руководство к славенстјеј граматиче*, Аврама Мразовића. У заједничком послу Милованов је Вуку тумачио апстрактне граматичке основе, а овај њему примере живог народног језика. Крајем године посао је био готов и Караџић је у Бечу објавио *Писменицу* – али није споменуо „коаутора“.

Међу Србима „пречанима“ Вук се затекао у кругу свештених лица и грађана који изучавају књиге, али су те књиге и та слова, по њему, непотребно компликована. Приспео је у далеко културнију Војводину, али и конзервативнију, која се том учауреношћу бранила од германизације и мађаризације. Свестан да је његов завичај (тада тек ослобођена Србија) „непогодан да буде терен где би се могло војевати за културну револуцију“¹⁷⁴ он осећа да ће у Војводини бити пресудно бојиште. У својој студији *За и против Вука*, Меша Селимовић каже да је Караџић „бранећи историјску суштину свога дела, био немилосрдан, као време“. Година 1847. сматра се великом Вуковом победом јер су тада објављена, на народном језику дела: Ђуре Даничића *Рат за српски језик и правопис*, превод *Новог завјета*; Бранка Радичевића

---

¹⁷⁴ Меша Селимовић, *За и против Вука*, Матица српска, Нови Сад, 1967.

Песме, Његошев *Горски вијенац*. Вуков језик је признат за званични књижевни језик тек 1868. четири године након његове смрти.

Дванаести део

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

12.1. Ко не чува сећања - за тога нема ни будућности

Због чега су подсећања на догађаје из прошлих времена важна? Отуда, што само кроз успостављање континуитета ми можемо да разумемо сврху и најдубљи смисао људског живљења кроз време – прошло, садашње и будуће. „*Живот се живи унапред али се само унатраг разуме*“ (Крејкегор). *Будућност мора да има своју прошлост, те је памћење битан модус људског опстанка који је као људски генерички потенцијал настао и снажио кроз еволутивне процесе.*¹⁷⁵

Процењује се да је десет хиљада Срба живело међу Мађарима, у њиховој престоници, током XIX века. Они су морали знати мађарски и немачки, а студенти и латински. У својим енклавама (црквама, кућама, занатским радионицама, школама), осећали су се као код куће, иако су били у туђој држави. Срби у Угарској су већ у трећој деценији XIX века били обликовани у форми свог новог идентитета, који је представљао резултат њиховог великог историјског компромиса. Као становници једног моћног средњоевропског царства, они су хармонизовали у себи, у свом духовном и културном бићу, своје традиције, духовност, веру, језик и име - са свим материјалним и духовним благодетима које им је пружао удобан свет средње Европе. Градећи свој идентитет на темељу традиција и нових економских, друштвених, културних и духовних струјања, панонски Срби су се појавили на хоризонту историје, утемељени у своје национално биће и у историјски простор у којем су живели.

Прваци међу њима, они најкултурнији и најимућнији, први су успели да постану грађани. Тако није било само у Будиму и Пешти, већ и у Сентандреји, Стоном Београду, Баји и

---

¹⁷⁵ Проф. др Драган Никодијевић, *Два века савременог српског позоришта - Јоаким Вујић, помало заборављени српски Тестис*; Српске недељне новине, бр. 35/2014, Будимпешта.

осталим угарским градовима. Овај витални српски живаљ, подизао је себи нове цркве и школе, задужбине, споменике материјалне и нематеријалне културе (културна и уметничка друштва, позоришта). Престоница Угарске била је место прве српске јавне позоришне представе (погл. бр. 9.1. - 9.4.) Ту је из Беча пренета штампарија у којој је, само у првој половини XIX века штампано око 600 српских публикација. Незаобилазна је топографија овога краја, као седишта Матице српске – готово четири деценије. Затим као вашарско место, са својим некада чувеним земаљским вашарима где су се и српске књиге, часописи, календари продавали у великом броју. Ту су се налазили на окупу Срби из свих крајева. И коначно Пешта је била универзитетски центар у којем су студирали многи Срби.

Све ово говори да Аустријско царство није било само „тамница народа“. Просветитељски апсолутизам који је спроводила Хабсбуршка династија, отворио је врата и био путоказ многим каснијим социјалним, политичким и привредним реформама. Развијана је пољопривреда (уз агротехнику, систем канала за одводњавање), добро је организовано занатство и трговина. На основу тога, на територији данашње Војводине је створена солидна база за напредак на многим пољима људског деловања. Просвећеност, култура и уметност су стога постали ново, прогесивно и НЕОБУЗДАНО ДРУШТВЕНО ПРЕГНУЋЕ, које се у новим историјским околностима показало плодотворно – нарочито за српски народ. Историјске чињенице су показале да је дошло до крупних промена у свим сферама живљења - од језичких и правописних, које је заступао Вук Стефановић Караџић, до политичких које су предводиле присталице идеје уједињења Јужних Словена (тада још у повоју) и будућег прикључења Војводине Србији. Тај позитивни тренд општег развоја, текао је континуирано све до Првог светског рата, а после њега – досегао циљ. Показало се да су друштвени процеси међу Србима у Угарској, као и културно-историјски споменици из XIX века, настали из тих процеса – значајна и вредна достигнућа која се баштине и потврђују међу Србима у XX и XXI веку. Надамо се да је овај рад то доказао.

Имајући у виду да је српска национална мањина и данас присутна у Мађарској, да је национално веома свесна и да активно ради на очувању свог националног и културног идентитета, очекује се да ће овај рад представљати додатни подстицај њиховом истрајавању у таквим напорима.

ЛИТЕРАТУРА

Теоријски извори:

1. **Аврамовић, З.**, (2006), *Култура*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
2. **Бал, Ф.**, (2007), *Моћ медија*, Клио, Београд.
3. **Бауман, З.**, (1984), *Култура и друштво*, Просвета, Београд.
4. **Баћевић, Љ.**, (2004), *In medias res, ефекти медија*, Институт друштвених наука, Београд.
5. **Белић, А.**, (1947), *1847. Година у нашој култури*, Наша књижевност, Београд.
6. **Бјелица, М.**, (1997), *Медији и политичка моћ*, Институт за политичке студије, Београд.
7. **Бјелица М., Јевтовић З.**, (2006), *Историја новинарства*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
8. **Васић, П.**, (1978), *Уметничка топографија Ср. Карловаца*, Матица српска, Нови Сад.
9. **Веселиновић, Р.**, (1935), *Како је постала српска карловачка архиепископија и митрополија*, Богословље, год. X, св. 4, Београд.
10. **Витковић, Г.**, (1873), *Споменици из будимског и пештанског архива. Збирка прва*. Гласник СУД, књ. III, Београд.
11. **Витковић, Г.**, (1884), *Извештај написао 1733 Максим Радаковић*, Ексарх београдског митрополита, Гласник СУД, књ. 56, Београд.
12. **Волк, П.**, (1992), *ТЕАТАР: Позоришни живот у Србији 1835-1944*, Институт за позориште, Београд.
13. **Вујичић, С.**, (1997), *Срби у Будиму и Пешти*, Самоуправа Срба у Мађарској, Министарство културе и просвете и Фондација за националне и етничке мањине у Мађарској, Будимпешта.
14. **Гавриловић, А.**, (1901), *Знаменити Срби XIX века: Лука Милован Георгијевић*, Наклада и штампа Српске штампарије, Загреб.
15. **Гавриловић, А.**, (2008), *Знаменити Срби XIX века: Јоаким Вујић*, друго допуњено издање, Ризница српска, Научна КМД, Београд.
16. **Гавриловић, Н.**, (1999), *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, Београд (Сремски Карловци, 1926).
17. **Гавриловић, С.**, (1993), *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској: 15-19 век*, "Филип Вишњић", Београд.
18. **Гавриловић, С.**, (2010), *О Србима Хабзбуршке монархије*, Српска књижевна задруга, Београд.
19. **Гавриловић, Н.**, (1974), *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад.
20. **Грбић, М.**, (1891), *Карловачко бладинство. Прилог и историја српске православне цркве*, књ. I, Карловац (Штампарија Карла Хаутфелда).
21. **Грујић, М. Р.**, (1914), *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, Споменик СКА, I, II, Други разред 44, Београд.
22. **Давидов, Д.**, (2011), *Сентандреја српске повеснице*, САНУ, Прометеј, Покрајински завод ЗЗСКВ, Београд-Нови Сад.
23. **Давидов, Д., Медаковић, Д.**, (1982), *Сентандреја*, Југословенска ревија, Београд.

24. **Дворник, Ф.**, (2001), *Словени у европској историји и цивилизацији*, Клио, Београд.
25. **Денић, Ч.**, (2010), *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, САНУ, Београд.
26. **Денић, Ч.**, (1995), *Школовање ђака из Хрватске, Славоније и Далмације у Карловачкој гимназији 1791-1848. године*, Зборник о Србима у Хрватској, бр. 3, САНУ, Београд.
27. **Деретић, Ј.**, (1990), *Историја српске књижевности*, БИГЗ, Београд.
28. **Ђорђевић, Т.**, (1979), *Теорија информација, теорија масовних комуникација*, Партизанска књига, Љубљана.
29. **Еко, У.**, (1973), *Култура, информација, комуникација*, Нолит, Београд.
30. **Екмечић, М.**, (1989), *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 1, Просвета, Београд.
31. **Живковић, Д.** (1991), *Токови српске књижевности*, Матица српска, Нови Сад.
32. **Ивановић, Д.**, (2006), *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
33. **Ивић, А.**, (1996), *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке Војне границе (1702)*, (репринт) Нови Сад.
34. **Ивић, А.**, (1989), *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током 16. и XVII столећа*, Матица српска, Нови Сад.
35. **Игњатовић, Ј.**, (1951), *Чланци*, Нови Сад.
36. **Игњатовић, Ј.**, (1953), *Рапсодија из прошлог српског живота- мемоари*, Нови Сад.
37. **Јакшић, И.**, (1962), *Срби у Столном Београду*, Матица Српска, Нови Сад.
38. **Јовановић, С.**, (1900), *Јован Хаџић српски законписац*, Матица српска, Нови Сад, 1900.
39. **Караџић, В.**, (1814), *Писменица сербскога јетика (по говору простога народа)*, у печатњи Јоанна Ширера, Виенна (Беч).
40. **Келнер, Д.**, (2006), *Медијска култура*, Клио, Београд.
41. **Крестић, В.**, (2003), *Историја српске штампе у Угарској 1794-1914*, Београд.
42. **Крестић, Ђ. В.**, (1998), *Леци на српском језику (1848-1849)*, Нови Сад.
43. **Крестић, Ђ. В.**, (1995), *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914)*, Књига 1, 1848-1883, БИГЗ, Београд.
44. **Кин, Ц.**, (1995), *Медији и демократија*, Филип Вишњић, Београд.
45. **Кићовић, М.**, (1930), *Јован Хаџић (Милош Светић)*, Нови Сад.
46. **Ковачек, Б.**, (1997), *Текелијанумске историје XIX века*, Матица српска & Задужбина Саве Текелије, Нови Сад-Будимпешта.
47. **Корни, Д.**, (1999), *Етика информисања*, Клио, Београд.
48. **Лесковац, М.**, (1939), *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*, Историјско друштво у Новом Саду, Нови Сад.
49. **Лесковац, М.**, (1950), *Прилози и грађа*, Матица српска, Нови Сад.
50. **Љушић, Р.**, (2001), *Историја српске државности: Србија и Црна Гора*, књига друга, Нови Сад.
51. **Маленчић, Р.**, (1998), *Прича о Матици српској*, Матица српска, Нови Сад.
52. **Мандић, Т.**, (2003), *Комуникологија*, Клио, Београд.
53. **Маринковић, Р.**, (1969), *Српска Александрида - историја основног текста*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд.
54. **Марјановић, П.**, (2005), *Мала историја српског позоришта: XIII-XXI век*, Позоришни музеј, Нови Сад.
55. **Медаковић, Д.**, (1998), *Срби у Бечу*, Прометеј, Нови Сад.
56. **Милицавац, Ж.**, (1965), *Матица Српска*, Матица српска, Нови Сад.

57. **Милисавац, Ж.**, (1986), *Историја Матице српске I део: 1826-1864*, Матица српска, Нови Сад.
58. **Милисавац, Ж.**, (1987), *Матица Српска и Вукова реформа*, Матица српска, Нови Сад.
59. **Милосављевић, В.**, (1998), *Сава Текелија и српска мисао*, књ. I, ИПА Мирослав, Београд.
60. **Натошевић, Ђ.**, (2007), *Зашто наш народ у Аустрији пропада*, Нови Сад, 1866. поновљено издање у едицији *Класици српског есеја*, Београд.
61. **Николић, Г.**, (1980), *Сава Мркаљ – повијест о једном страдалнику*, Просвјета, Загреб.
62. **Обрадовић, Д.**, (2005), *Сабрана дела I (Совјети здравага разума)*; Политика & Народна књига, Београд.
63. **Обрадовић, Д.**, (2007), *Дела*, Библиотека града Београда, Београд.
64. **Павић, М.**, (1970), *Историја српске књижевности барокног доба (17. и 18. век)*, Нолит, Београд.
65. **Павловић, М. Д.**, (1986), *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.*, Просвета, Београд.
66. **Палић, М.**, (1995), *Срби у Мађарској-Угарској до 1918.*, Футура публикације, Нови Сад.
67. **Пери, М.**, (2000), *Интелектуална историја Европе*, Клио, Београд.
68. **Прњат, Б.**, (2006), *Увод у културну политику*, Стилос, Београд.
69. **Ранковић, М.**, (1967), *Социологија уметности*, Уметничка академија у Београду, Београд.
70. **Рокаи, П.**, Деро, З., (2002), *Историја Мађара*, Клио, Београд.
71. **Руварац, Д.**, (1911), *Стање српско-православних манастира 1787-1791. у Митрополији карловачкој*, Архив КМ (Карловачке митрополије), књ. I, Сремски Карловци.
72. **Руварац, Д.**, (1912), *Прилози за историју српске препарандије у Св. Андреји*, Архив КМ (Карловачке митрополије), књ. II, Ср. Карловци.
73. **Руварац, Д.**, (1912), *Писмо митрополита Софронија Подгоричанина будимском владици Вићентију Поповићу (2.3.1710.)*, Архив КМ (Карловачке митрополије), књ. II, Сремски Карловци.
74. **Руварац, Д.**, (1905), *Тестамент владичански*, Српски Сион, Сремски Карловци.
75. **Руварац, Д.**, (1903), *Опис српских фрушкогорских манастира 1753.*, Сремски Карловци.
76. **Савковић, Ј.**, (1964), *Постанак и развитак Војне границе*, Нови Сад.
77. **Селимовић, М.**, (1967), *За и против Вука*, Матица српска, Нови Сад.
78. **Скерлић, Ј.**, (1921), *Историја нове српске књижевности*, С. Б. Цвијановић, Београд.
79. **Скерлић, Ј.**, (1956), *Писци и књиге*, књ.5, (прир. Ели Финци), Просвета, Београд.
80. **Стајић, В.**, (1927), *Устави Матице српске (Матица српска 1826-1926)*, Нови Сад.
81. **Стојковић, Б.**, (1979), *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба*, Музеј позоришне уметности, Београд.
82. **Тејлор, А. Ц.**, (2001), *Хабсбуршка монархија 1809-1918*, Клио, Београд.
83. **Текелија, С.**, (1966), *Описаније живота*, (предговор Александар Форишковић); Просвета, Београд.
84. **Ђоровић, В.**, (2004), *Историја Срба*, Београд.
85. **Ујес, А.**, (1988), *Позоришно стваралаштво Јоакима Вујића*, Галерија српске академије наука и уметности, Београд.
86. **Хаузер, А.**, (1986), *Социологија уметности*, 1. и 2. том, Школска књига, Загреб.
87. **Хаузер, А.**, (1962), *Социјална историја уметности и књижевности*, накладник: Култура, Београд.

88. Швикер, Х., (1991), *Хисторија унијаћења Срба у Жумберку*, Крагујевац.
89. Швикер, Х., (1995), *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад.
90. Шумаревић, С., (1939), *Позориште код Срба*, Београд.

Периодика:

1. **Витковић, Г.**, (1873), *Споменици из будимског и пеиштанског архива. Збирка прва*. Гласник СУД, књ. III, Београд.
2. **Гавриловић, С.**, *Писма Лукијана Мушицког Урошу Несторовићу (1811-1812)*, Зборник МСКЈ, књ. XVIII/2, 1970, стр. 372. Карловци, 19. 2. 1812. Митрополитов протосинђел Лукијан Мушицки;
3. **Гавриловић, А.**, (2008) *Знаменити Срби XIX века*, друго допуњено издање, Научна КМД, Београд, 2008.
<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=908.0>
4. **Лесковац, М.**, (1939), *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*. Зборнику радова: *Бојводина*, књ. I, издање Историјског друштва у Новом Саду.
5. **Миладиновић, Ж.**, (1897), *Тумач повластица, закона и уредаба и других наређења Српске народне аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, стр. 340-396; Нови Сад
6. **Натошевић, Ђ.**, (1872), *Српском народном школском савету у Карловцима*, Нови Сад, 25. 8(6. 9) 1872. АСАНУК, Школски савет, 1872, 195, л. 2а, срп. јез., атг.
7. **Несторовић, У.**, (1812), *О лошем стању српских и румунских школа*. АСАНУК, Конз., 1810, 77, 95; 1812, 6, 57.
8. **Руварац, Д.**, *Стање српско-православних манастира (1787-1791) у Митрополији карловачкој*, Архив КМ, I/1911 (ман. Месић), 96;
9. **Петровић, К.**, (1939), *Из прошлости Сремских Карловаца. (О Карловачкој пијаци и Нормалној школи)*, ГИД, књ. XII, св. 3-4/1939.
10. *Сербски новини*, бр. 16, Беч, 24. 2. 1792.

Интернет извори:

1. **Гавриловић Никола**, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790-1848)*, 8-10. Историјски архив града Новог Сада, година III, број 3, Нови Сад, 2009. http://www.arhivns.rs/godisnjak/Godisnjak_3_2009.pdf. (24.01.2015)
2. **Давидов Динко - Медаковић Дејан**, *Сентандреја*, Југословенска ревија, Београд 1982. Електронско издање (посета 09.02.2014)
http://www.rastko.org.rs/rastkohu/umetnost/likovna_i_primenjena/Sentandreja.html
3. **Дигитална библиотека Матице српске:**
<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/585> (10.09.2014)
4. **Јанков Драгомир**, *Јубилеј “Креиталице“*, ПОЛИТИКА ON LINE 24.08.2013.
<http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Jubilej-Krestalice.lt.html>

5. **Кончаревић Ксенија** *Нова сазнања о почецима високог образовања у Срба*, Православље; сајт Српске православне цркве
http://www.spc.rs/sr/nova_saznanja_o_pocesima_visokog_obrazovanja_u_srba (10.02.2015)
6. **Недељковић Драган**, приказ књиге: *Срби у Бечу*, аутора Дејана Медаковића, Прометеј, Нови Сад, 1998; Објављено у: *Српско наслеђе – историјске свеске*, бр.14, фебруар 1999.
<http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-1/1999/02/article-13.html> (09.11.2014)
7. **Попов Чедомир**, *Српска политичка мисао Светозара Милетића*;
<http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/2.html> (10.09)
8. **Пројекат Растко: Пот Иштван**, *Из културне и књижевне прошлости Срба у Мађарској – Пешта и Будим као културна средишта српска у првој половини XIX века*
http://www.rastko.rs/rastko-hu/umetnost/knjizevnost/studije/istvan_poth.html (10.10.2014)
9. **Степановић Милан**, *Два века сомборске препарандије (I)*, Сомборске новине, стр. 11, 09. новембар 2012;
<http://www.somborskenovine.co.rs/e-novine/pdf-/br.3046/strana11.pdf> (18.10.2014)
10. **Упутства за надзорнике народних школа у Угарској** (*Instrukzion fu(e)r die Visitatoren der Nationalschulen in Ungarn*), АВНС, ИДК, кут. 41 (стари бр.1423 А), 1792, фасц. 8, акт бр.157, § 1; штампано, немачки језик;
11. **Wolf Johann**, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahphundert*, 118-120, 134-135, 155-156, 159; Dissertation, Wien 1935. Интернет извор
http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Wolf_%28Literaturwissenschaftler%29 (10.10.2014)
12. **Ризница српска**: <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=908.0>
13. **EX LIBRIS**, (1979), коло прво, књ. 8-9-10, ЈАКШИЋ – ЗМАЈ - КОСТИЋ, Слово љубве, Београд.

Додатак

МАПА - цртеж на којем су представљене земље где живе Срби, год. 1821.

